

Оглавление

ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ	6
Авазбекова Айзирек Таирбековна	6
ЗОМБУЛУК ТҮШҮНҮГҮНҮН МАНЫЗЫ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ	6
ПОНЯТИЕ НАСИЛИЯ ЕЕ СУШНОСТЬ И ВИДЫ	6
THE CONCEPT OF VIOLENCE ITS ESSENCE AND TYPES	6
Авазбекова Айзирек Таирбековна	10
КРИЗИСТИК БОРБОРЛОР - АЯЛДАРГА КАРАТА ҮЙ - БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУКТАН БАШ КОРГОО ЖАЙЛАРЫ КАТАРЫ	10
КРИЗИСНЫЕ ЦЕНТРЫ КАК МЕСТО ЗАЩИТЫ ЖЕНЩИН ОТ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ.....	10
CRISIS CENTERS AS A PLACE TO PROTECT WOMEN FROM DOMESTIC VIOLENCE	10
Айтыгул кызы Мадина.....	15
КЫРГЫЗДАРДА БАЛАНЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ҮЙ-БҮЛӨНҮН РОЛУ	15
РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА У КЫРГЫЗОВ	15
THE ROLE OF THE FAMILY IN EDUCATION OF THE CHILD AMONG THE KYRGYZS.....	16
Айтыгул кызы Мадина.....	19
ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАЙРАМ МАДАНИЙ ФЕНОМЕН КАТАРЫ.....	19
СЕМЕЙНЫЙ ПРАЗДНИК КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН	19
FAMILY HOLIDAY AS A CULTURAL PHENOMENON	19
Акуналиева Гульназ Майрамбековна	22
КЫРГЫЗ – СОВЕТ ИЛИМИНИН ТҮПТӨЛҮШҮ ЖАНА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ	22
СТАНОВЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЫРГЫЗСКО – СОВЕТСКОЙ НАУКИ.....	22
FORMATION AND ACTIVITY OF KYRGYZ–SOVIET SCIENCE	22
Акуналиева Гульназ Майрамбековна	26
КАЗАК-КЫРГЫЗ ИЛИМПОЗДОРУНУН ОРЕНБУРГДАГЫ ТУҢГУЧ СЪЕЗДИ ЖАНА БАКУДА ӨТКӨН ТҮРКОЛОГДОРДУН ФОРУМУ	26
ПЕРВЫЙ СЪЕЗД КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ УЧЕНЫХ В ОРЕНБУРГЕ И ФОРУМ ТЮРКОЛОГОВ В БАКУ	26
Акылбек у. Адилет	30
СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С ПЕНСИОНЕРАМИ И МАЛООБЕСПЕЧЕННЫМИ СЛОЯМИ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ	30
КЫРГЫЗСТАНДА ЖАНА ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨ ПЕНСИОНЕРЛЕР ЖАНА КАЛКТЫН АЗ КАМСЫЗ БОЛГОН КАТМАРЛАРЫ МЕНЕН СОЦИАЛДЫК ИШ	30
SOCIAL WORK WITH PENSIONERS AND LOW-INCOME STRATA OF THE POPULATION IN KYRGYZSTAN AND ABROAD.....	30
Бактыбек кызы Медина	37
СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗСТАНДА КЫЗЫЛЧА ӨНДҮРҮҮНҮН ТАРИХЫ	37
ИСТОРИЯ ПРОИЗВОДСТВА СВЕКЛЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ	37
THE HISTORY OF BEET PRODUCTION IN KYRGYZSTAN IN SOVIET TIMES.....	37

Бактыбек кызы Медина	42
ЧҮЙ ӨРӨӨНҮНДӨ КЫЗЫЛЧА ӨСТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ	42
ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ ВОЗДЕЛЫВАНИЯ СВЕКЛЫ В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ	42
PROSPECTS AND PROBLEMS OF BEET CULTIVATION IN THE CHUI VALLEY	42
Бактыбекова Гулайым Бактыбековна	46
СУУ АТТАРЫНЫН КОЮЛУШУ ЖАНА ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ.....	46
НАЗВАНИЯ И ОБЩНОСТИ НАЗВАНИЙ ВОДЫ.....	46
NAMES AND COMMON NAMES OF WATER.....	46
Бактыбекова Гулайым Бактыбековна	52
ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДАГЫ ЖЕР-СУУ АТТАРЫ	52
НАЗВАНИЯ ЗЕМЛИ И ВОДЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ.....	52
NAMES OF LAND AND WATER IN HISTORICAL SOURCES	52
Болушева Тахмина.....	57
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КМУНУН ЭЛ АРАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫ	57
МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КГУ ИМ. И. АРАБАЕВА.....	57
INTERNATIONAL COOPERATION OF KSU NAMED I. ARABAEV	57
Дайырбеков О.Д.....	61
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗДООНУН ФАКТОРЛОРУ	61
ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ РЕЛИГИОЗНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ КЫРГЫЗСТАНА	61
FACTORS PROVIDING RELIGIOUS SECURITY IN KYRGYZSTAN	61
Дайырбеков О.Д.....	65
КООПСУЗДУК МАМЛЕКЕТТИН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ	65
БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА	66
SECURITY AS A BASIS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE STATE.....	66
Джумабекова Айжамал.....	70
ДУНГАН ЭЛИНИН ҮЙЛӨНҮҮ ҮЛПӨТҮ ТУУРАЛУУ КААДА-САЛТТАР.....	70
ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ О ДУНГАНСКОЙ НАРОДНОЙ СВАДЬБЕ.....	70
ABOUT DUNGAN FOLK WEDDING CUSTOMS AND TRADITIONS	70
Джумабекова Айжамал.....	73
ДУНГАН ЭЛИНДЕГИ БАЛАНЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШКАН КААДА-САЛТТАР.....	73
ТРАДИЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ РЕБЕНКА У ДУНГАНСКОГО НАРОДА.....	74
TRADITIONS RELATED TO THE BIRTH OF A CHILD AMONG THE DUNGAN PEOPLE	74
Замирбеков Сыргак	77
БАЛАНЫН УКУКТАРЫН КОРГОО БОЮНЧА ЭЛ АРАЛЫК-УКУКТУК СИСТЕМАНЫН	
КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ	77
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНО – ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ ПО ЗАЩИТЕ	
ПРАВ РЕБЕНКА.....	77

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL LEGAL SYSTEM FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE CHILD	78
Замирбеков Сыргак	81
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН АБАЛЫ	81
ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	81
THE SITUATION OF CHILDREN IN THE KYRGYZ REPUBLIC	81
Илешбек кызы Жумакан	86
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА ЧҮЙ ОБЛУСУНУН ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ӨНҮГҮШҮ	86
ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ КЫРГЫЗСТАНА	86
INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF CHUY REGION IN THE YEARS OF INDEPENDENCE OF KYRGYZSTAN	86
Илешбек кызы Жумакан	93
ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮНҮН РЫНОКТУК ТРАНСФОРМАЦИЯ ШАРТЫНДА.....	93
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ	93
AGRICULTURAL PRODUCTION IN CHUY REGION UNDER CONDITIONS OF MARKET TRANSFORMATIONS	93
Каратай кызы Нургиза	98
ҮЙЛӨНҮҮ-ҮЛПӨТ ТОЙЛОРУНДАГЫ АЙРЫМ ҮРП-АДАТТАР ЖАНА АЛАРДЫН АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ	98
НЕКОТОРЫЕ ОБЫЧАИ И РАЗЛИЧИЯ В СВАДЕБНЫХ ЦЕРЕМОНИЯХ.....	98
SOME CUSTOMS AND DIFFERENCES IN WEDDING CEREMONIES	98
Куандык Молдур Сагындык	101
КЫРГЫЗСТАНДЫН ШААР КАЛКЫНЫН КАЛЫПТАНУУСУНДА МИГРАЦИЯНЫН РОЛУ ..	102
РОЛЬ МИГРАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ КЫРГЫЗСТАНА	102
THE ROLE OF MIGRATION IN FORMING THE POPULATION OF THE CITIES OF KYRGYZSTAN	102
Кубанычбек кызы Элиза	105
1991-2010-жж. ЧЕК АРАДАГЫ КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМИЛЕЛЕРИНИН АБАЛЫ	105
СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА ГРАНИЦЕ В ПЕРИОД 1991-2010 гг.....	105
THE STATE OF KYRGYZ-UZBEK RELATIONS AT THE BORDER IN THE PERIOD 1991-2010.	105
Кубанычбек кызы Элиза	110
“КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫН ДЕЛМИТАЦИЯЛОО ЖААТЫНДАГЫ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР ЖАНА ӨЛКӨЛӨРДҮН ОРТОСУНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК ӨНӨКТӨШТҮКТҮ ОРНОТУУ (1991-2010-ЖЖ)” ТЕМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ДЕНГЭЭЛИ...	110

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАННОСТИ ТЕМЫ “ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ ДЕЛИМИТАЦИИ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ И УСТАНОВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА МЕЖДУ СТРАНАМИ (1991-2010 ГГ.)”	110
LEVEL OF RESEARCH ON THE TOPIC “ACHIEVEMENTS IN THE FIELD OF DELIMITATION OF THE KYRGYZ-UZBEK STATE BORDER AND THE ESTABLISHMENT OF A STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN COUNTRIES (1991-2010)”	110
Кубатбекова Кыял	115
ЧҮЙ ОБЛУСУНУН ӨНӨР ЖАЙ ИШКАНАЛАРЫНЫН СОВЕТТИК МЕЗГИЛДЕ ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХНААМЕСИ	115
ИСТОРИОГРАФИЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД.....	115
HISTORIOGRAPHY OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE CHUY REGION IN THE SOVIET PERIOD	115
Макилова М. Б, Мамыров А. К.	119
АЛА-АРЧА ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДА ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР	119
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ПРИРОДНОМ ПАРКЕ АЛА-АРЧА	119
PROBLEMS OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE ALA-ARCHA NATURE PARK	119
Макилова М. Б, Мамыров А. К.	Ошибка! Закладка не определена.
КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМ БИЗНЕСИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ МАРКЕТИНГТИН РОЛУ	123
РОЛЬ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ ТУРИСТСКОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ	123
THE ROLE OF MARKETING IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM BUSINESS IN KYRGYZSTAN	123
Нурланбек уулу Улукбек.....	127
ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРДЫ ЖӨНГӨ САЛУУ	127
РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ.....	127
REGULATION OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL RELATIONS	127
Нурланбек уулу Улукбек.....	131
АЗЫРКЫ ЭТАПТА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ	131
МЕЖДУНАРОДНЫЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	132
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL RELATIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC AT THE PRESENT STAGE	132
Салихова Аделина Абдысабитовна	134
КЫРГЫЗСТАНДА ПРАВОСЛАВИЕ ДИНИНИН ПАЙДА БОЛУШУНУН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ .	134
ИСТОКИ СТАНОВЛЕНИЯ ПРАВОСЛАВИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	134
THE ORIGINS OF THE FORMATION OF ORTHODOXY IN KYRGYZSTAN	134
Салихова Аделина Абдысабитовна	139
КЫРГЫЗДАРДЫН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН БАШКА ЭЛДЕРИ МЕНЕН МАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ	139

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗОВ С ДРУГИМИ НАРОДАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	139
CULTURAL TIES OF THE KYRGYZ WITH OTHER PEOPLES OF CENTRAL ASIA.....	139
Сырттанбек кызы Каныкей.....	145
КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ӨСПҮРҮМДӨРҮЧҮН УЛУТТУК ОЮНДАРЫ	145
КЫРГЫЗСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ ДЛЯ ПОДРОСТКОВ.....	145
KYRGYZ NATIONAL GAMES FOR TEENAGERS	145
Сырттанбек кызы Каныкей.....	148
УЛУТТУК ОЮНДАРДЫН ТАРИХНААМЕСИ.....	148
ИСТОРИОГРАФИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР	148
HISTORIOGRAPHY OF NATIONAL GAMES	148
Тажибекова А.Т.	153
АЙЫЛДЫК КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ДЕҢГЭЭЛИНИН ЖОГОРУЛАШЫ ЖАНА ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗ БОЛУУСУ.....	153
ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ТРУДОВАЯ ЗАНЯТОСТЬ КЫРГЫЗСКИХ СЕЛЬСКИХ ЖЕНЩИН	153
IMPROVING EDUCATION AND EMPLOYMENT OF RURAL KYRGYZ WOMEN	153
Тажибекова А.Т.	157
1917-ЖЫЛДАГЫ УЛУУ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНАН КИЙИН КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН АБАЛЫНЫН ӨЗГӨРҮҮСҮ	157
ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН КЫРГЫЗОК ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г.	157
CHANGES IN THE STATUS OF KYRGYZ WOMEN AFTER THE GREAT OCTOBER REVOLUTION OF 1917	157
Таштанбекова М.Т.....	162
КЫРГЫЗ-АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН ТАМАК-АШТЫ ДАЯРДОО ЖАНА АНЫ ТАРТУУДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР	162
ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТРАДИЦИЙ ПРИГОТОВЛЕНИЯ ПИЩИ И МЯСО КЫРГЫЗСКО-АЛТАЙСКИХ НАРОДОВ.....	162
COMMON FEATURES OF COOKING TRADITIONS AND MEAT OF THE KYRGYZ-ALTAI PEOPLES	162

ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ

УДК:364-78

Авазбекова Айзирек Таирбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Авазбекова Айзирек Таирбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Avazbekova Aizirek Tairbekovna

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

ЗОМБУЛУК ТҮШҮНҮГҮНҮН МАНЫЗЫ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ ПОНЯТИЕ НАСИЛИЯ ЕЕ СУШНОСТЬ И ВИДЫ THE CONCEPT OF VIOLENCE ITS ESSENCE AND TYPES

Аннотация: Бул макалада үй-бүлө түшүнүгүнүн маңызы жана зомбулукка дуушарлануу себептери, анын негизинде келип чыккан зомбулук түшүнүгүнүн коомдогу орду каралды. Автор учурдагы үй-бүлөдөгү экономикалык, анын негизинде келип чыккан социалдык, психологиялык абалдар, үй-бүлөнүн өз ара мамилелеринде көптөгөн көйгөйлөрдүн пайда болушуна себеп болууда деп белгилеген. Көйгөйлөрдүн натыйжасында коомдук өзгөчө үй-бүлөлүк мамилелерде, зомбулук көрүнүштөрүнүн ар тараптуу түрлөрүнө алып келүүдө. Андыктан, автор зомбулук түшүнүгүнө жана анын түрлөрүнө кенири токтолуп, ар биринин маңызын аныктаган.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность понятия семьи и причины насилия, а также роль понятия насилия в жизни общества. Автор отмечает, что современные экономические, социальные и психологические условия в семье вызывают множество проблем в семейных отношениях. В результате этих проблем в обществе, особенно в семейных отношениях, появляются различные формы насилия. Поэтому автор раскрывает сущность понятия насилия и содержание каждой из его формы

Annotation: This article discusses the essence of the concept of the family and the causes of violence, as well as the role of the concept of violence in society. The author notes that modern economic, social and psychological conditions in the family cause many problems in family relations. As a result of these problems, various forms of violence appear in society, especially in family relations. Therefore, the author reveals the essence of the concept of violence and the content of each of its forms.

Негизги сөздөр: мамлекет, коом, мыйзам, үй-бүлө, экономика, социалдык, зомбулук, милдет.

Ключевые слова: государство, общество, право, семья, хозяйство, социальное, насилие, долг.

Key words: state, society, law, family, economy, social, violence, duty.

Үй - бүлө коомдун баалуулугу, анын ячейкасы, жеке жашоону уюштуруун формасы, жубайлар биримдигинин жана үй-бүлөлүк мамилелешүүнүн негизи болуп эсептелинет. Бирок, акыркы учурларда үй-бүлөдөгү терс көрүнүштөргө болгон көз караштын, үй-бүлөдөгү партнердук б.а. никесиз мамилешүүнүн баалуулугунун көбөйүшүнө байланышкан акыркы учурдагы байкалган тенденциялар, мурдагы үй-бүлөлүк мамилешүүнү туруктуулукта

кармаган факторлордун эффективдүүлүгүн түшүрдү. Үй-бүлө институтунун өзүндө да, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилешүүдө да олуттуу өзгөрүүлөр болуп жатат. Соңку жылдарда ички жана сырткы миграциянын күч алышынан улам салттуу үй-бүлөлүк байланыштар кескин начарлады. Экономикалык кризис жана менчик мамилелеринин өзгөрүшү коомдун негизи катары үй-бүлөдөгү кризиске алып келди. Көптөгөн жылдар ичинде кыргыз коомдук маданий багыттуулукта үй-бүлөлүк мамилешүүнүн патриархалдык модели үстөмдүк кылып келген. Ошол себептен кыргыз үй-бүлөсүндөгү зордук-зомбулук кандайдыр бир деңгээлде эски үрп-адат катары түшүндүрүлүүдө.

Үй-бүлөлүк зордук-зомбулук боюнча официалдуу статистика Кыргызстанда так жүргүзүлгөн эмес. Ошондой болсо да профилдик эксперттер, көйгөй массалык мүнөзгө ээ [1, с.32], деген пикирге келишкен. Маанилүү документ – болуп «Кыргыз Республикасынын «Үй-бүлөдөгү зордук-зомбулуктан социалдык-укуктук коргоо жөнүндө» Закон Жогорку Кеңеште 2003-жылдын 31-январында кабыл алынган.

Мамлекеттик үй-бүлөлүк саясаттын максаты болуп коомдун негизги башаты катары үй-бүлөнүн ролун жогорулатуу үчүн негиздерди түзүү, үй-бүлөнүн экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, аялдар менен эркектердин балын жакшыртуу саналат. Ал милдеттерди чечүү үчүн үй-бүлөнүн өнүгүүнү колдоо боюнча төмөнкүдөй атайын мамлекеттик чаралар зарыл:

- Кыргыз Республикасында үй-бүлөнүн абалы жөнүндө чыныгы жагдайды талдоо жана үй-бүлө институтун чыңдоого, башка салттуу институттар менен салыштырганда коомдогу анын ролун жогорулатууга багытталган комплекстүү мамлекеттик чараларды иштелип чыккан. Ошол эле учурда, көңүл борборун аялдардын саясий иштерге катышуу маселесинен эмгек рыногунда аларга мүнөздүү болбогон кесиптерди өздөштүрүшүнүн эсебинен алардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, ошондой эле аялдардын ишкердигин колдоо программаларын жүзөгө ашырууга бурулган.

Өз ара сый-урмат, үй бүлөдө мүчөлөрүнүн арасында өз ара алака-катыштын өзөгүн түзөт. Үй-бүлөнүн ролун жогорулатуу менен бирге атуулдуктун, толеранттуулуктун, жарандык жүрүм-турумдун негиздери түптөлгөн башкы институттардын бири катары үй-бүлөнү чыңдоо коомду туруктуу өнүктүрүүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаал биздин айылдарда жана шаарларда жашаган ар бир үй-бүлөнүн экономикалык абалына жана жашоо маанайына түздөн-түз көз каранды болот.

Жашоо абалына карата учурдагы аялдардын уялчактыгы, айлана- чөйрөдөгүлөр тараптан дайым эле колдоого алынбайт, бул абал үй-бүлө көйгөйүн чечүүдө тоскоол кылышы мүмкүн. Кыргыз үй-бүлөсүнүн жашоосунда, көбүнчө эркек чечим кабыл алып, ал эми аял билгичтик менен өз салымын кошууну билген, коллективисттик маданият басым кылат. Үй-бүлөлүк мамилешүүдө аялдын ачык көз карандысыздыгы, өзүнө ишенгендиги үй-бүлөдө дайым эле жагымдуу боло бербейт. Кызганчактык ишенбестикке, жубайлар мамилесине терс таасир эткен шектүүлүккө алып келет. Бийик сезимде кызганчактык болсо да, сүйүктүү кишиге көрсөткөн камкордук жана ишеним менен ал жөнгө салынып турат, берилген жөндөм кээ бир аялдарда жок. Үй-бүлөдө тыкандык, оор басырыктык, жалпы кабыл алган нормаларды эсепке алуу керек, себеби карама-каршы инсандык өзгөчөлүктөр айлана- чөйрөдөгүлөрдүн агрессиясын чакырат жана конфликттик абалга алып келет.

Үй-булодогу зордук зомбулукка түрткү болуучу конфликттик жагдайлар болуусу мүмкүн, аларга:

Туугандар жана достор менен мамилелешүү көйгөйлөрү – 14,25%;

Балдарды тарбиялоо менен байланышкан маселелер – 28,5%;

Жүрүм-турум нормаларынын келишбестиги – 14,25%;

Бир жубайдын доминанттуулугу – 14,25%;

Кызгануу – 42,75%;

Акчага болгон мамиленин келишбестиги – 7,5%[2, с.26]

Биз үй-бүлө кандай социалдык функцияларды аткарышы керек экендигин карап чыгып, анын негизинде балдар үйү – үй-бүлөнү алмаштыруучу социалдык институт катары кандай функцияларды аткарышы керек.

Ар бир үй-бүлө төмөнкү социалдык милдеттер же талаптар коюлаары шексиз, мисалга алсак, репродуктивдүү, б.а. калкты коомдук жактан демографиялык жактан кайра өндүрүү, келечек муунга болгон керектөөнү канааттандыруу. Ошондой эле үй-бүлө тарбиялоо - жаш муунду социалдаштыруу, коомдун маданияттуу кайра жаралуусун колдоо, чарба-турмуштук - коом мүчөлөрүнүн физикалык ден-соолугун колдоо, балдар жана үй-бүлөнүн карыларына болгон камкордукка умтулуусу да абзел. Андан сырткары, үй-бүлөнүн жашы жете элек жана эмгекке жарамсыз мүчөлөрүн ар тараптан колдоосукерек [3, с.46].

Ошондуктан үй-бүлө институтун бекемдөө боюнча жаштарга массалык маалымат каражаттары аркылуу туура багыт берүү мезгилдин эн орчундуу талаптарынан болууда. Ар бир **үй-бүлө** – өз ара никеде, туугандыкта же жакындык мамиледен улам чогуу жашаган адамдар.

Үй-бүлө зомбулугунун маанисине токтоордон мурда, биз зомбулук түшүнүгүнө токтоолсок, анда:

Зомбулук жалпысынан алганда эки мааниде колдонулат. Биринчи жана көп тараган мааниси - **мамлекеттик зомбулук**, бул мамлекеттик органдар тарабанынан коомдун жарандарына карата көрүлгөн зомбулук чаралары, мисалга алсак, күчкө салып иштетүү, согуш аракеттерин кылдыруу ж.б. Экинчи маанисинде зомбулук - кандайдыр бир сүбъектке зыян келтирүү, же аны жок кылуу үчүн жасалган аракет деп түшүнсө болот. Эркин энциклопедия болуп эсептелген «Википедияда» зомбулукту - «өз эркин таңуулоо үчүн индивидуумга, же социалдык тапка, топко карата күч колдонуу, же коркутуу-үркүтүү» деп эсептейт. Анын төмөнкүдөй түрлөрү бар: коркутуу, терроризм, опузалоо, балдарга карата зомбулук, аялдарга карата зомбулук ж.б.[3, с.47].

Жыйынтыктап айтканда, «зордук - зомбулук», «кордоо, басмырлоо» деп колдонуп келатабыз, адамдардын, анын ичинде үй-бүлөдө аялдын, баланын укуктарын коргоо аспектисинен алганда басмырлоо менен зомбулуктун маңызы бирдей, идентивдүү болгондой көрүнөт. Биздин оюбузча басмырлоо көрүнүшү зомбулукка караганда кенен тушунук, ал өз ичине зомбулукту камтыйт [3, с.49]. Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, зордук зомбулук - кодулоо, басмырлоо дегенди түшүндүрөт

Демейде, адамдын укуктары айрым бир белгилери боюнча чектелиши мүмкүн. Бирок ал белгилер ошол укуктарды ишке ашырууда адам жөндөмдүүлүгүнө объективдүү таасир этпей калышы да ыктымал. Ошондуктан, мындай чектөө ылайыксыз же жарабаган чектөө болуп эсептелет. Мисалы, раса, улут, сексуалдык ориентация, саясий же диний ишенимдер, адамдын кандайдыр бир ишти аткаруу жөндөмдүүлүгүнө түздөн-түз таасир этпейт. Ошондуктан жумушка алууда аталган белгилерди эсепке алуу негизсиз жана зомбулуктун бир түрү [4, с.7] деп эсептелсе болот.

Бирок, эки көрүнүш бири-биринен маңызы жана себептери менен айырмаланып турат.

үй-бүлөдөгү зомбулук (үй-бүлөлүк зомбулук) – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн экинчи үй-бүлө мүчөсүнө карата жасаган, үй-бүлө мүчөсүнүн мыйзамдуу укуктары менен эркиндиктерин кысымга алган, денесинин же психикасынын жабыр тартуусуна алып келген жана үй-бүлөнүн жашы жете элек мүчөсүнүн денесинин, болбосо инсандык жетилишине зыян келтирген же коркунуч туудурган ар кандай атайын аракет;

үй-бүлөдөгү күч колдонулган зомбулук – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн экинчисин атайын кыйноосу, болбосо уруп-согуусу, ден соолугуна зыян келтирүүсү, үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн экинчи бир мүчөсүнүн эркин жүрүүсүнөн, турак-жайынан, тамак-ашынан, кийим-кечесинен жана кадимки жашоо шартынан атайын ажыратуусу, оор күч эмгегине мажбурлоосу, ошондой эле жашы жетпегендердин ата-энесинин, алардын камкорчуларынын, көзөмөлчүлөрүнүн, алган адамдардын жашы жетпегенде багуу, анын саламаттыгы жана жекече коопсуздугу жөнүндө кам көрүү милдеттерин аткаруудан качуусу, бул анын денесине же психикасынын саламаттыгына залал келтириши, анын инсандыгынын ар-намысына жана кадыр-баркына зыян келтирүүсү, ошондой эле жабыр тарткан баланын психикалык, денесине же инсандык жетилишине зыян келтириши, же үй-бүлө мүчөсүнүн өлүмүнө алып келиши [4, с.9].

үй-бүлөдөгү психикалык зомбулук – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн экинчи мүчөсүнүн ар-намысын жана кадыр-баркын атайылап кордоосу же аны коркутуу, мазактоо, коркок билишке алуу аркасында анын өмүрү, же ден соолугу үчүн коркунучтуу, ошондой эле үй-бүлөнүн жашы жетпеген мүчөсүнүн психикалык, денесинин же инсандык жетилишинин бузулушуна алып келүүчү укук бузууларды жасоого мажбурлоо [4, с.11];

үй-бүлөдөгү сексуалдык зомбулук – бир үй-бүлө мүчөсүнүн башка үй-бүлө мүчөсүнүн жыныстык кол тийгистигине жана жыныстык эркиндигине кол салуучу жосун, ошондой эле үй-бүлө мүчөсүнүн жашы жете элегине карата сексуалдык мүнөздөгү аракет.

Ошол эле учурда, үй-бүлө мамилелериндеги гендердик теңчилик, эркектин үстөмдүк кылуусу, өз ара мамилелеринде көйгөйлөрдү жаратат.[4, с.12]

Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекемделген Кыргыз Республикасында аялдардын жана эркектердин укуктарынын теңдигине, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ылайык, аялдар жана эркектер үй-бүлө мамилелеринде жеке жана бирдей мүлктүк укуктарга жана милдеттерге ээ болушат [5, с.72]

. Анткени, үй-бүлө мамилелериндеги гендердик теңчилик коом жана мамлекет тарабынан коргоого алынат жана анын мүчөлөрү жана алар менен бирге жашап жаткан адамдардын ортосундагы мамилелер гендердик теңчиликке, ошондой эле инсандын ар-намысы менен аброюн сыйлоо принциптерине негизделет.

Колдонулган адабияттар:

1. Даутова, О.В. Социальная адаптация женщин уязвимой категории средствами социально-культурной деятельности (на основе проектно-компетентностной методики) [Текст] / О.В. Даутова. – СПб.: Б.и., 2016. – 78 с. 43.
2. Бекетов С. Социальные причины как факторы семейного насилия. –М., 2012, -121с.
3. Кожогелдиева, М.А. Причины возникновения насилия в семье [Текст] / М.А. Кожогелдиева // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной памяти Н.Н. Палагиной, д-ра психол. наук, проф., акад. Нью-Йоркской Академии и Академии педагог. и соц. наук (г. Москва) КРСУ. – Бишкек, 2010 – С. 460-466.
4. Урманова Б. Домашнее насилие и женщина - Бишкек, 2015 – С. 186-187

5. Сыдыкбаев Ч.М. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун калыптанышында Эл аралык уюмдардын ролу - Б., 2010

Рецензент: т.и.к., доцент Алымкулов К.А.

УДК:343.9

Авазбекова Айзирек Таирбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Авазбекова Айзирек Таирбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Avazbekova Aizirek Tairbekovna

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КРИЗИСТИК БОРБОРЛОР - АЯЛДАРГА КАРАТА УЙ - БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУКТАН
БАШ КОРГОО ЖАЙЛАРЫ КАТАРЫ
КРИЗИСНЫЕ ЦЕНТРЫ КАК МЕСТО ЗАЩИТЫ ЖЕНЩИН ОТ ДОМАШНЕГО
НАСИЛИЯ
CRISIS CENTERS AS A PLACE TO PROTECT WOMEN FROM DOMESTIC
VIOLENCE**

Аннотация: Бул макалада автор тарабынан кыргызстандык коомдогу зордук зомбулуктун ар кыл формаларына дуушарланган аялдардын абалы каралды. Баарыбызга белгилүү болгондой, акыркы учурларда коомдо аялдардын аялдардын зордук-зомбулукка туш болгондору, алардын талкаланган тагдырлары эл арасында талкууланып, бул көрүнүш коомчулукта терең талкууларды жана нараазычылыктарды пайда кылууда. Бейөкмөт уюмдар Кыргызстанда аялдардын укуктары көп бузулуп жатканына кабатыр болуп, Өкмөт менен парламентке жетиштүү чараларды көрүү жөнүндө маселе коюшууда. Бул көйгөйдү токтотуунун жолдорунун бири катары өлкөбүздө көптөгөн кризистик борборлор уюштурулуп аларга ар тараптан колдоо көрсөтүлүп жаткандыгы белгиленген. Ошондой эле, автор өлкөбүздө өз ишин алып барып жатышкан кризистик борборлордун иш аракеттерин белгилеп, алардын бул көйгөйлөрдү чечүүдөгү ордун аныктаган.

Аннотация: В данной статье автором рассматривается положение женщин, подвергшихся различным формам насилия в кыргызстанском обществе. Как мы все знаем, в последнее время в обществе публично обсуждаются насилие над женщинами, их разбитые судьбы, и это явление вызывают всесторонние общественные дискуссии и протесты. Неправительственные организации обеспокоены частыми нарушениями прав женщин в Кыргызстане и просят правительство и парламент принять адекватные меры. Отмечено, что одним из способов остановить эту проблему является создание множества кризисных центров в стране и оказание им всемерной поддержки. Также автором отмечено деятельность кризисных центров, действующих в стране, и обозначено их роль в решении этих проблем.

Annotation: In this article, the author examines the situation of women who have been subjected to various forms of violence in the Kyrgyz society. As we all know, violence against women, their broken destinies have been publicly discussed in society lately, and this phenomenon causes all-round public discussions and protests. Non-governmental organizations are concerned

about the frequent violations of women's rights in Kyrgyzstan and ask the government and parliament to take adequate measures. It was noted that one of the ways to stop this problem is to create many crisis centers in the country and provide them with all possible support. The author also noted the activities of crisis centers operating in the country, and outlined their role in solving these problems.

Негизги сөздөр: мамлекет, коом, үй-бүлө, зордук зомбулук, кризистик центр, көйгөй, экономикалык, социалдык, себеп.

Ключевые слова: государство, общество, семья, насилие, кризисный очаг, проблема, экономическая, социальная, причина.

Key words: state, society, family, violence, crisis center, problem, economic, social, cause.

Акыркы учурларда коомдо аялдардын балдардын зордук-зомбулукка туш болгондору, алардын талкаланган тагдырлары эл арасында талкууланып, көйгөйдү токтотуунун амалдарын издеп жаткан кезибиз. Тилекке каршы, бул көйгөйгө себеп болгондордун саны дагы деле орчундуу маселени туудуруда. Зордук-зомбулукка кабылган аялдардын абалы, келечектеги жашоосу албетте коомду кайдыгер калтырбай койбойт. Ошондуктан, коомчулук тарбынан өлкөбүздүн ар кыл аймактарында бул багытта иш алып баруу үчүн кризистик борборлор негизделген.

Кризистик борборлордун маалыматтары боюнча 2018-жылдын май айынан декабрга чейинки мезгилде психологиялык жана юридикалык жардам үчүн 998 адам кайрылган: алардын ичинен улгайган адамдар 645 (аялдар 531, эркектер 114). Психологиялык жактан зомбулукка туш болгондор - 363 (56,2%) Экономикалык зомбулукка тушуккандар - 240 (37,2%) Зөөкүрлүк зомбулугуна тушуккандар - 41 (6,3%) [1, с.59].

Бейөкмөт уюмдар Кыргызстанда балдар укуктары көп бузулуп жатканына кабатыр болуп, Өкмөт менен парламентке жетиштүү чараларды көрүү жөнүндө маселе коюшууда. Бишкекте бийлик өкүлдөрү жана бейөкмөт уюмдардын катышуусунда талкуу уюштурулуп, балдарга карата зордук-зомбулук үй-бүлөдө жылдан жылга артып жатканы айтылды. 2012-жылы- 900, 2013-жылдын он бир айында 1400гө жакын аялдар үй-бүлөлүк зомбулук көрсөтүлгөнү айтылган.

Айылдык аялдардын социалдык жана саясый абалы жана алардын укуктары проблемасы илгертеден эле актуалдуу, ал бүгүнкү күндө чоң кызыгууну жана талаш-тартыштарды пайда кылууда. Бул көрүнүш олуттуу түрдө өзгөрүлүп жаткан коомчулуктун өнүгүшүнө терс таасирин көрсөтөт. Мына ушундай абалда айыл аялдарынын маселелерин изилдеп чыгуу керек. Ошондой эле, изилдөөнүн актуалдуулугу айыл аялдарынын социалдык маселелеринин жергиликтүү коомчулук деңгээлинде карала электиги менен белгиленет. Себеби, гендердик тең укуксуздук адамдык ресурстардын сапатын начарлатып, социалдык өнүгүүнү токтотуп айылдык тургундардын экономикалык, саясый жана маданий жашоосунун өнүгүшүнүн эффективдүүлүгүн төмөндөтөт. Алар, карьералык өнүгүүгө жана жумушка арнаганга убактысы чектелген, мүмкүнчүлүгү жок айылдык аялдардын экинчи катарында турган ишкерлердин беделине кирген.

Кризистик борборлордун ассоциациясы Кыргызстандын Кризистик Борборлорунун Ассоциациясы – бул Кыргызстанда 2001-жылы март айында негизделген, өкмөттүк эмес тармакташкан уюм. Кризистик борборлордун ассоциациясынын вазийпасы – коомдогу гендердик зомбулукту басаңдатуу, аялдардын укугун жана эркиндигин алга жылдыруу, аялдарга карата ырайымсыздыктын бардык түрлөрүн жоюуга көмөктөшүү, балдар жана кары картандар менен иш алып баруу жана жалысынан өлкөнүн кризистик борборлорунун

ишмердигинин натыйжалуу жана туруктуу өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзүү. Азыркы учурда Ассоциация Республиканын шаарларында, облустарында, райондордо жана айыл жерлеринде иштеп жатышкан 13 кризистик борборду жана ӨЭУларды бириктирет [2, с.4]. Кризистик борборлор кызматтарды жалпы эле зомбулукка дуушар болгон жарандарга көрсөтүшөт. Кризистик борборлор калкты тейлөөнүн кеңири түрлөрүн көрсөтүшөт, мисалга алсак, үй-бүлөлүк зомбулукка эркектер дагы кабылаары маалым.

Борборлордо ишеним телефондору коюлган, психологдун, юристтин кеңеш берүү кызматтарын беришет, ошондой эле зарылдыгына жараша социалдык кызматкерлердин, гинекологдордун, врачтардын кеңештерин беришет;

Ош шаарындагы «Ак-Жүрөк» кризистик борбору зомбулукка тушуккан аялдарга дайындалган, бейкапар жашоо үчүн жана калыбына келтирүүчү кызматтарды көрсөтүүчү баш коргоо жайлары бар.

Кризистик борборлор тарабынан калктын ар түрдүү катмары менен улуттук жана жергиликтүү деңгээлде маалыматтык - агартуучу иштер жүргүзүлүп жатат. Алар аялдар арасында, жаштар топторунда, мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарынын өкүлдөрүнө укуктук сабаттуулукту, сезгичтикти жогорулатуу жана аялдарга карата зомбулукка каршы биргелешип аракеттенүү үчүн коомчулукту тартуу максатында жүргүзүлөт. «Ар бир үйдөгү тынчтыктан Жер шарындагы тынчтыкка карай: милитаризмге чакырык таштайбыз жана Аялдарга каршы зомбулукту жоёбуз!» деген аялдарга карата зомбулукка каршы 16 күндүк эл аралык кампания. 25-ноябрда аялдарга карата зомбулукту жок кылуу үчүн күрөштүн эл аралык күнү белгиленет. Бул күнү «гендердик зомбулукка каршы 16 күн» деген аталышта БУУнун демилгеси менен уюштурулган ар жылдык акция башталат жана 10-декабрда Адам укугунун эл аралык күнүнө карата жыйынтыкталат. Ушунусу менен 16 күндүк кампания гендердик зомбулуктун тамырын кыюунун жана адам укугун илгерилетүүнүн ортосундагы ажырагыс байланышты символдоштуруп турат. «16 күн гендердик зомбулукка каршы» кампаниясы мамлекеттин жана коомдун көңүлүн гендердик зомбулуктун көйгөйлөрүнө буруу максатында бардык дүйнө жүзү боюнча 153төн ашык өлкөдө [3, с.43] өткөрүлөт.

Ош шаарындагы «Аруулан», «Мээрбан» кризистик борбору айрым үй-бүлөлөр өз айылындагы жалгыз бой улгайган адамдарды мейманга чакырышып, аларды ар түрдүү тартуу жана даамдуу тамактар менен сыйлашты, ошондой эле белек катары ар бирине жоолук тартуулашты. Өз кезегинде карыган адамдар болсо ушул үй-бүлөгө жана үйгө жакшы каалоо-тилектерин айтышып, ыраазылыгын билдирип, баталарын беришти. Бул акция жаш муундар тарабынан улгайган адамдарга карата көрсөтүлгөн камкордуктун, жароокерликтин жана урмат-сыйдын жагымдуу көрүнүшү болуп калды. «16 күндүк камкордук», «Кайрымдуу иштердин десанты» акциясы «16 күндүк камкордук! Кайрымдуу иштердин десанты» деген ураан менен волонтердук командалар муктаж болгон улгайган адамдарга жардам көрсөтүштү. Ал эми жардамга муктаж улгайган адамдардын тизмесин УАТтын лидерлери социалдык кызматкерлер менен биргеликте аныктап беришкен. Бул акцияга катышууну каалаган окуучулар көп болду. Өспүрүмдөр карыяларга отун жарганга, суу ташыганга, короо- жайды тазалаганга жардам беришти. Киров айылындагы онунчу класстын окуучулары 80 жаштагы Ракыйма эжеге жардам көрсөтүштү. Байбиче өзү жалгыз жашайт –абышкасынын кайтыш болгонуна көп болду, а балдары менен неберелери болсо өтө эле сейрек келишет» [4, с.43] Панфилов районунун Киров айылындагы демилгечилердин бири. «Бул акция балдарда

кайрымдуулук, күйүмдүүлүк, жароокерлик жана кең пейилдик сезимдерин тарбиялоого жардам берет. Улуу курактагы адамдарга көңүл бурууга жана кам көрүүгө үйрөтөт» [4,с.21].

Ош шаарында “Аялдар биздин кутубуз” кризистик борбору зордук маселелери тууралуу маалыматтуулук көпчүлүк аялдар өздөрүнүн психикалык же дене-түзүлүшүнүн дартынан да чектелүүгө дуушар болушу мүмкүндүгүн жоюу боюнча иштерди алып буруушуда. Бул кризистик борборго үй- бүлө мүчөлөрүнөн жана досторунан ажырап калуу да социалдык жактан карым–катнашуу мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт. Үй-бүлөдөгү муундар арасындагы байланыштын бошондошу көбүнчө жаш, жумушка жарактуу үй-бүлө мүчөлөрүнүн айылдан шаарга кетишинен улам келип чыгууда. Ата-энелерин кароосуз калтыруу менен, алар ошол карыган адамдарга карата катаал мамиле жасалуусуна шарт түзүп жатышат. Жаш үй-бүлө мүчөлөрүнө болгон экономикалык көз карандылык, өнөкөт оорулар да басынтууга, зомбулукка жана муктаждыктарга кайрымсыз мамилеге негиз болуп саналат.

Жалал-Абад шаарындагы «Каниет» кризистик борбору жергиликтүү өз алдынча башкаруунун бийлигинин окулдору менен улгайган адамдарга карата үй-бүлөдөгү зордук-зомбулук боюнча тренингде. Жалал-Абад облусу, Жаңы-Дыйкан айылы 9 жабырлануучуну тийиштүү медициналык текшерүүдөн өтүүгө жөнөтүлгөн.

Кыргызстанда бул багытта иш алып барган 10дой кризистик борбор бар. Алардын бири “Сезим” кризистик борбору. Сезим” борборунун адистери зордук-зомбулукка кабылган аялдарды алгач кеңсенин өзүндө жайгашкан 10 киши жашаганга ылайык үйгө кабыл алышат. Бул жайда кесипкөй психолог, юрист, психотерапевт, социалдык кызматкерлер иштейт. Бардык шарттар түзүлгөн. Кайрылган жарандар бул жакта убактылуу жашап, адистердин кеп-кеңешин алып, кайрадан нормалдуу жашаганга даяр болгондо өз чечимдери менен кетишет. Айрым учурда, зордук-зомбулукка кабылган аялдар үйлөрүнө кайткысы келбейт, же жашай турган үйү болбогондуктан борбордо калып, иш издөөнүн айласын издейт.

Кризистик борборлордун маалыматтарына таянсак, үй-бүлөлүк зомбулуктун негизги төрт түрү болот. Аларга: уруп-сабоо, сексуалдык, эмоциялык же психологиялык жана экономикалык зомбулуктар.

Уруп-сабоо, токмоктоо- бул ар кыл нерселер менен денесине когала кылуу, чымчылоо. Сексуалдык – бул аялды ой-боюна койбой жыныстык катнашка мажбурлоо. Эмоциялык зомбулукка кемсинтүү, шылдыңдоо, коомчулукка аралаштырбоо, сурак алуу, өлтүрүп коём деп коркутуу. Ал эми экономикалык зомбулукка каражатты жөнү жок көзөмөлдөө жана билим алууга, иштегенге уруксат бербөө кирет..

«Сезим» борборунун клиенттеринин анкеталык маалыматтарды изилдөөдө, биз тараптан үй-бүлө зордук-зомбулуктун формалары белгиленген. 2016-2017–жылдардагы отчетунда көрсөткөн зордук-зомбулуктун эң көп тараган формалары – психологиялык 53,12%, андан кийин физикалык зордук- зомбулук 36,36%. []. «Сезим» борборунун клиенттерин анкетирлөө маалыматтары боюнча, зордук-зомбулуктун себептерин, балдарды тарбиялоодогу келише албастык, баласыздык, жумушсуздук, алкоголь, билимдин жетишсиздиги, жакырчылык, жубайдын бирөөсүнүн туугандарынын киришүүсүнө туруштук бере албастыгы, билимдин төмөн деңгээли, жашоо деңгээлинин жалпы төмөндөшүн атасак болот. «Сезим» борборунда жашаган аялдардын негизинде белгиленген зордук-зомбулуктун формаларыны эмоционалдык зомбулук кирет. «Сезим» кризистик психологиялык борборуна кайрылган аялдардын көбү жумушсуз жана жалпы орто билимге ээ адамдар. Билимдин төмөн деңгээли үй-бүлөдө адептик көндүмдөргө жана маданий мамилешүүгө ээ болууга тоскоолдук кылат[3, с.22].

Мындан эки жыл мурда “Жабыркаган бир үй бүлө мамлекетке канча каражат зыян келтирет?” [3, с.45] деген долбоор өлкөнүн акыйкатчы институту менен эл аралык уюмдар тарабынан иштелип чыккан. Алар “Үй-бүлөлүк зордук-зомбулуктун аягы өлүм менен аяктаган бир учурду изилдеп көргөн. Анда ооруканадагы дарыгерлердин айлыгы, анализдердин суммасы, он төрт жылга кесилген адамдын тамак-ашы жана башкалардын каражаттары кошулган. Иликтөөнүн жыйынтыгы, бир үй-бүлөдөгү чыр үчүн мамлекет бир жарым млн. сом акча зыян тартары аныкталган.

- көңүл борборун аялдардын саясий иштерге катышуу маселесинен эмгек рыногунда аларга мүнөздүү болбогон кесиптерди өздөштүрүшүнүн эсебинен алардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, ошондой эле аялдардын ишкердигин колдоо программаларын жүзөгө ашырууга буруу;

-Үй-бүлөлүк саясатты эффективдүү ишке ашыруу максатында 2005 – жылы Сокулук районунда “Росток” үй бүлө жана балдар борбору түзүлгөн жана бүгүнкү күндө эки биргелешкен жайда, балдарды жана үй бүлөнү комплекстүү тейлөөгө багытталган “тобокел тобу” иш жүргүзүүдө. (Крупской жана Шопоков айыл өкмөттөрүнүн аймагында).

«Росток» борбору байланыш ыкмасын камсыздоо, үй бүлө менен социалдык байланыш, кызматташуу максатында үй бүлөнү жана балдарды колдоонун эффективдүүлүгүнүн кызыкчыл максатында мамлекеттик мекемелер, жашы жетпегендердин иши боюнча комиссия, жергиликтүү өзүн – өзү тейлөө органдары, коомдук бирикмелер, диндик уюмдар, курмандыкка чалуу фонддору, эл аралык жарандар жана уюмдар менен байланыштарды түзүүдө.

Каракөл шаарында «Аялзат» кризистик борбору Борбор ишке ашырат: үй- бүлөгө жана балдарга турмуштук оор абалда социалдык жардам жана калыбына келтирүүнү; көчүп жүрүүчү консультациялар, көчөлөрдө социалдык түшүндүрүүлөр, ата энелер клубдарында, аялдар кеңешинде, мектеп активистери менен, волонтерлер менен иш алып баруу; толкунданган учурларда психологиялык тренингдерди өткөрүү, нервдин – психикалык чыңалууда, эмоциясын эркин билдирүүдө, өз проблемаларын түшүнүү жана айта билүү, пикирлешүүнүн жаңы ыкмаларын өнүктүрүү, жүрүм – турумун талдай билүү жана жаңы ыкмаларды колдонуу.

Чолпон-Ата шаарындагы «Алтынай» кризистик борбору калктын топторуна жана категорияларына борбор көрсөткөн социалдык кызматтар болуп: үй бүлө, чектелген мүмкүнчүлүктөрү менен төрөлгөн балдары барлар, физикалык өсүүсүнүн жетишпегендиги бар балдар; балдарга зордуктоо тобокели бар үй бүлөлөр; көчөдө жүргөн жана багуу синдрому бар балдары бар үй бүлөлөр; иштеген балдары бар үй бүлөлөр; көп балалуу, толук кандуу эмес, жаш, жашы жетпеген ата энелүү үй бүлөлөр; аз камсыз болгон үй бүлөлөр; чыр чатактуу мамиледеги эмоционалдуу, жакшы эмес психологиялык абалдагы үй бүлөлөр.

Нарын шаарындагы «Теңдеш» кризистик борбору улгайган адамдарга карата үй-бүлөдөгү зордук-зомбулук маселеси дүйнөнүн көпчүлүк бөлүгүндө улгайган адамдарга каршы зомбулук өтө эле сейрек учурда моюнга алынат жана ага каршы чаралар колдонулат. Бул олуттуу социалдык көйгөй даде болсо коомдук көз караштан далдада калып келет жана негизинен ар кимдин жеке иши катары каралат. Азыркы кезде улгайган адамдарга карата үй-бүлөлүк зордук- зомбулуктун деңгээли боюнча такталган маалыматтар жок, анткени эл аралык жана улуттук деңгээлде жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөр болсо төрөткө жөндөмдүү курактагы гана аялдарга багытталып калган. Ошонун натыйжасында 50 жаштан жогорку курактагы аялдар зомбулукка тушугушпайт деген жаңылыш пикир түзүлүп келген. Үй-бүлөдөгү кары

адамдарга карата колдонулган зомбулук фактылары жөнүндө ачык айтылган эмес, анан калса адам укугунун олуттуу бузулуусу катары да карашпайт. Зордук-зомбулукка тушуккан улгайган адамдар болсо бул тууралуу уятынан, басынгандыктан жана эң башкысы коркунуч сезиминен ачык айта алышпайт.

Талас шаарындагы «Маана» кризистик борбору өз көйгөйү менен бөлүшөм деп зомбулуктун курмандыктары болгон аялдарга жардам көрсөтүү боюнча кызматтар түзүлгөн.Өзгөчө колдоо көрсөтүү кызматтарына жетүү татаалдашкан алыскы райондордогу айыл жерлеринде жашаган аялдар өздөрүн аялуу сезишет.

«Мээрбан» кризистик борборунун ишмердиги тууралуу калкты кабардар кылуу максатында Айыл өкмөттөрүнүн, ФАПтардын имараттарында маалымат тактайлары илинген [4, с.22].

Бишкек шаарындагы «Шанс», “Шанс” кризистик борборлору кордоо –зомбулугуна дуушар аялдар көйгөйлөрүн ачыкташтыруу жана чечүү боюнча күн сайын иш алып барышат. Шаардын тургундары, жаны конуштарынын тургундары мэрия өкүлдөрүнүн, бийлик өкмөтү менен биргелешип аракеттенип жаташат. Кризистик борборлор жоктон бар кылып, өздөрүнүн убактысын аябастан, жалпы гранттардын эсебинен мекемелерин ачып иштешүүдө[4, с.23].

Учурда Кыргызстанда зомбулуктун курмандыктарына жардам көрсөтүү боюнча кызматтар түзүлгөн. Аларга 13 кризистик борбор да кирет. Анда аялдарга жана кыздарга колдоо жана жардам көрсөтүү менен алектенишет. Улгайган аялдар кризистик борборлорго өтө эле сейрек кайрылышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Социально-статистический отчет Министерства труда и социальной защиты КР с 2009-2015гг. –Б., 2015.-187с.
2. Доклад БУУ о социальной политике в КР. Отчеты НПО о социальных проектах в Кыргызстане. –Б, 2012, -99с.
3. Отчет о положении женщин в Кыргызской Республике 2000-2005годы. Национальный совет по вопросам женщин, семьи и гендерному развитию при Президенте Кыргызской Республики -Бишкек, 2017, -90с.
4. Кыргыз Республикасынын "Эркектер менен аялдардын бирдей укуктары менен бирдей мүмкүнчүлүктөрүнүн мамлекеттик кепилдиктери жөнүндө" мыйзамы 2008-жылдын 4-августундагы №184

Рецензент: т.и.к., доцент Алымкулов К.А.

УДК: 31.018.

Айтыгул кызы Мадина

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Айтыгул кызы Мадина

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Aitygul kyzy Madina

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КЫРГЫЗДАРДА БАЛАНЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ҮЙ-БҮЛӨНҮН РОЛУ
РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА У КЫРГЫЗОВ**

THE ROLE OF THE FAMILY IN EDUCATION OF THE CHILD AMONG THE KYRGYZS

Аннотация: Коомдун өзгөрүүсү балдардын социалдаштыруунун ар түрдүү социалдык топтордо ишке ашуусун (жүрүшүн) жаратты. Инсан болууда, балдар ар кандай социалдык топторго мүчө болуп кирип, алардын иш-аракетинин мазмунун, өнүгүү деңгээлин аныктайт. Социалдаштыруу институттарына үй-бүлө, бала бакча, мектеп, кесиптик орто жана жогорку окуу жайлар, айыл өкмөтү, айрым мамлекеттик мекемелер жана уюмдар, коомдук уюмдар, массалык маалымат каражаттары, адамдар тобу, адам ж.б. кирет. Алардын ар бири түзүмдүк жана мазмундук жагынан өзүнүн топтук, улуттук өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Аннотация: Изменения в обществе привели к социализации детей в разных социальных группах. Как личности дети становятся членами различных социальных групп и определяют содержание и уровень развития своей деятельности. К институтам социализации относятся семья, детский сад, школа, средние специальные и высшие учебные заведения, айыл окмоту, некоторые государственные органы и организации, общественные организации, средства массовой информации, группы лиц, отдельные лица и т. д. включает в себя. Каждая из них имеет свои групповые и национальные особенности по структуре и содержанию.

Abstract: Changes in society have led to the socialization of children in different social groups. As individuals, children become members of various social groups and determine the content and level of development of their activities. The institutions of socialization include the family, kindergarten, school, secondary specialized and higher educational institutions, ayil okmotu, some state bodies and organizations, public organizations, mass media, groups of persons, individuals, etc. includes. Each of them has its own group and national features in structure and content.

Негизги сөздөр: этнос, бала, үй-бүлө, тарбия, баалуулук, 5.өөлөттөр, нарктуулук, социалдык институттар.

Ключевые слова: этнос, ребенок, семья, воспитание, ценности, 1) ценности, ценности, социальные институты.

Key words: ethnos, child, family, upbringing, values, 1) values, values, social institutions.

Баланын инсан катары социалдаштыруусунда үй-бүлөнүн жана жакын туугандардын, бала бакчанын, мектептин, окуу жайлардын, эмгек коллективдеринин жана жалпы эле коомдун идеологиясынын таасири чоң. Инсандын социалдашуу процессинин ишке ашуусунда **үй-бүлөнүн** ролу өзгөчө.

Инсандын социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүүсү коомдун эң кичинекей бөлүкчөсү болгон үй-бүлөдөн башталгандыктан, биз өз изилдөөбүздүн предметине, максат, милдеттерине ылайык эң орчундуу социалдаштыруу институту болгон кыргыз үй-бүлөсүнүн социалдаштыруучу кызматына кыскача мүнөздөмө беребиз.

Үй-бүлөдөн балдар адамдар менен карым-катыштын, өз ара таасир этүүлөрдүн алгачкы көндүмдөрүнө ээ болушат, эң алгачкы жолу эл тутунган жана кастарлаган социалдык ролдорду (жыныстарга тиешелүү ролдор, элдин жашоо образы, адаттары ж.б.) өздөштүрүшөт, алгачкы жолу социалдык нормалардын жана дөөлөттөрдүн айланасында ой жүгүртүшөт, аларды өз жүрүм-турумунда колдонууну үйрөнүшөт. Үй-бүлөдө бала өзү жашаган элдин, улуттун каада-салтын, үрп-адаттарын, жашоо образын, баарлашуу, ишмердик өзгөчөлүктөрүн ж.б. үйрөнүү аркылуу инсан жана ошол элдин мүчөсү катары жетиле баштайт [1].

Үй-бүлө өз мүчөлөрүнө коомдук аң-сезимди, өз элинин ыймандык-адептик эрежелерин, жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин, адаттарын, стереотиптерин жеткирүүнү, өз мүчөлөрүн тарбиялоону, үй-бүлөдө өз ара мамилелешүү салттарын чоң муундун кичи муунга үйрөтүүсүн, ыймандык-рухий тарбия берүүсүн ишке ашырып, ошол топто жашоого социалдаштырат.

Үй-бүлөдө социалдаштыруу жүргөн мезгилде социалдаштыруунун агенттери ата-эне, бир туугандар, чоң ата-чоң эне, жакын туугандар, кошуналар ж.б. болуп саналат.

Инсан катары баланын калыптануусу үй-бүлөдө өзүн жакын болгон адамдар менен, өзү тендүүлөр менен болгон мамилелешүүдө баланын башка адамдарга карата көз каранды абалдан өз алдынчалыкка (өз көз карашына, каалоосуна ылайык жүрүм-турум жасоого) өтүү позициясынын калыптануусу менен коштолот.

Үй-бүлөдө социалдаштыруу бир жактуу процесс эмес, эки жактуу процесс, ата-эне балага гана тарбиялык таасир этпестен, балдар да ата-энесине тарбиялык таасир этип аларды өзгөртөт, коомдогу өзгөрүүлөргө ылайык социалдаштырат.

Үй-бүлөдө инсандын калыптануусу андагы психологиялык маанайга жараша аныкталат. Анткени психологиялык маанай үй-бүлөнүн бүт жагдайларына өз таасирин тийгизип, үй-бүлө мүчөлөрүнүн инсан катары калыптануусун өзгөчөлүктөргө учуратат.

Үй-бүлөнүн социалдаштыруучу кызматын изилдөөгө алган окумуштуулар инсанды социалдаштырууда үй-бүлөдө бала эң биринчи кезекте өз элине мүнөздүү этникалык өзгөчөлүктөрдү, өз элинин маданиятын өздөштүрө тургандыгын аныктаган [2]. Анткени балдарды ролдук социалдаштыруу негизинен үй-бүлөдө ишке ашат. Бала реалдуу дүйнө, жакшылык-жамандык, өз элинин маданияты жөнүндө алгачкы түшүнүктөргө ээ болот, өзүн-өзү таанып билет, ошондой эле өз элине мүнөздүү болгон социалдык ролдорду аңдап-билет жана өздөштүрөт.

Эң негизги социалдаштыруу институту болгон үй-бүлөнүн балдардын социалдаштыруусундагы ролу сөзсүз түрдө коомдун тибине, анын салттарына, маданий нормаларына, идеологиясына көз каранды болот. Азыркы мезгилдеги үй-бүлөлөрдө ажырашуулардын көбөйүшү, аз балалуу болуу, атанын үй-бүлөдөгү позициясынын төмөндөшү, аялдардын эмгек менен камсыз болушу ж.б. социалдык ролдук өзгөрүүлөргө карабастан, үй-бүлөнүн балдарды социалдаштыруучу ролу эң жогору боюнча кала берет. Эң башкысы бала үй-бүлөдөн алган социалдык тажрыйбаларын, жүрүм-турум нормаларын, эрежелерин жана көндүмдөрүн коомдун бүт башка чөйрөсүндө (коомдо, бала бакчада, мектепте ж.б. социалдык чөйрөдө) колдонот жана үй-бүлөдөн үйрөнгөн билимдери, билгичтиктери ж.б. баланын кийинки топторго кирүүсүнө негиз болот [3].

Кыргыз элинде үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо балага жашоо тиричиликтин негизин түзгөн көндүмдөрдү үйрөтүүдөн башталат. Алсак, балдар өтө жаш кезинен баштап, өз убагында жатып уктоого, эрте менен өз убагында туруп жуунууга, өзүнө тиешелүү буюмдарын таза сактоого, улуулардын айткандарын аткарып турмуш-тиричиликке аралашууга, өзүнөн улууларга сый-урмат менен мамиле жасоого ж.б. үйрөтүлөт.

Ар бир куракта баланын үй-бүлөдөгү орду, ролу ж.б. өзгөрүп турат жана ошолорго жараша анын социалдашуусу да өзгөчөлүктөргө ээ болот. Мисалы өспүрүмдөрдүн социалдашуусунда үй-бүлөнүн ролу өзгөчө. Бул куракта баланын үй-бүлөдөгү орду, ролу өзгөрүп, жоопкерчилиги артып, үй-бүлө тиричилигине кол кабыш кылып тарбияланат, жетилет. Кыргыз үй-бүлөсүндө эң башкысы өспүрүмдөрдү жүрүм-турум нормаларын үйрөнүүгө жана аны нарк-насил, баалуулук катары өз жашоосунда тутунууга тарбиялоого

өзгөчө көңүл бурулат; өспүрүмдөр үй-бүлө тиричилигине байланыштуу жумуштарды аткарып, эмгекке аралашып жүрүп адамдар менен мамилелешүүнү, коомдо жашоону үйрөнүшөт, эрте жашынан жоопкерчилик сезими калыптандырылат [4].

Эми кыргыз элинин үй-бүлө институтунун өзгөчөлүктөрүнө тарыхый өңүттөн токтоло кетели:

1. Көчмөндүк турмушта кыргыздарда үй-бүлө коомдун тиреги, эң негизги өзөгү катары каралган. Кыргыз үй-бүлөсүндө баланы жаратуу жана ага татыктуу тарбия берүү эң негизги маселе болуп саналган жана үй-бүлө салттары көп бүлөлүү болуу, сорорат (аялы каза болсо, балдызына үйлөнүү) жана левират (күйөөсү кайтыш болсо, кайнисине турмушка чыгуу) да бала жаратууга, ага татыктуу тарбия берип, аны жетилтүүгө багытталган. Б.а., кыргыздарда үй-бүлө мамилеси баланын кызыкчылыгына баш ийдирилген (“Балалуу үй-базар, баласыз үй-мазар” деген макал кыргыздар үчүн бала жашоодогу өтө чоң дөөлөт экендигин көрсөтөт.). Коомдогу бүт турмуштун жөнгө салынуусунда үй-бүлөнүн ролу чоң болгон. Ошондуктан кыргыз үй-бүлөсүнүн социалдаштыруу салттарын атайын изилдөөгө алуу, салттуу коомдун өзгөчөлүктөрүн жана азыркы күндө пайдалануу жолдорун аныктоого мүмкүндүк берет.

2. Кыргыздарда үй-бүлө мамилеси уруулук-патриархалдык мезгилде калыптангандыктан, үй-бүлөнү эркек башкарган. Кыргыздарда ар бир үй-бүлө эң чоң социалдык чөйрө болгон коомдун, уруунун эң кичине бирдиги болуп эсептелинген жана үй-бүлөнү ата башкарган. Үй-бүлөнүн бүт мүчөлөрү атанын айтканы менен болуп, балдар атанын сөзүн эки кылбай, атанын айтканын айткандай аткаруу салты калыптанган. Бул салт кыргыздарда бири-бирин угууну, айтылган кеп кеңешке жараша жүрүм-турум, аракет жасоону, жаш муундардын тил алчаак, конформдуу болуп калыптанышын шарттаган [5].

А.З.Жапаровдун пикири боюнча үйлөнгөн уул өзүнүн балдарына ата болгон мезгилде да өзү түтүндүн башчысы болуп эсептелген эмес. Анткени бүтүндөй маселелерди: тиричиликке керектүү чарбаны уюштуруу маселесин, өз ара мамиледеги нормаларды, укуктарды жана милдеттерди атасы өзү чечкен. Уул качан гана энчиге ата-энесинен мал-мүлк бөлүп алганда гана өзүнүн үй-бүлөсүнүн атынан эл алдында сүйлөөгө укуктуу болгон жана өзүнүн короо малын көбөйтүүнүн камын көргөн [6].

Малды жана байлыкты бөлүүдө кенже уулга эреже боюнча мурастын эң көп бөлүгүн калтырышкан, мындай көрүнүш миноранттын жайылышы менен байланыштуу. Ата каза болгондон кийин анын эң негизги социалдык функциялары чоң уулуна өткөрүлгөн. Муундар үчүн социалдык статус, наам жана укуктарды энчилеп алуу эң негизги мааниге ээ болгон.

Атанын мал-мүлкү бөлүнө элек мезгилде үй-бүлөлүк үйүр (короо) чогуу болгон. Мында балдар мал чарба иштерине кол кабыш кылышкан, өздөрүнүн көндүмдөрүн ашырышкан, ал эми кыздар болсо аял затынын милдеттерин өздөштүрүшкөн. Балдарды жеке чарбачылыкка бөлгөнгө чейинки чыгымдар атанын мойнунда болгон, мындай мезгилде ата көбүнчө аялы менен гана акылдашкан [7]. Үй-бүлөнү ата башкарыш салты кыргыз элинде ата культунун жаралышын шарттаган.

Кыргыз үй-бүлөсүндө ролдорду бөлүштүрүү жыныска жана куракка жараша жүрүп, үй-бүлөдөгү эркек менен аялдын ордун өзгөчөлөнтүп турат. Кыргыз үй-бүлөсүндө аялдын-эркектин аткарган ролдору өзгөчөлүктөргө ээ: эркек үйдүн тыш иштерине: үй-бүлөнүн чарбасын жүргүзүү, үй-бүлөнү багуу, коргоо, тамак-аш, кийим кече менен камсыз кылуу, бөтөн үй-бүлөлөр менен мамиле түзүү ж.б. иштерге жооптуу болгон. аял болсо үй ичиндеги иштерге: үйдүн тазалыгы, тамак ашты өз убагында даярдоо, балдарга кам көрүү жана тарбия берүү ж.б. жооптуу болгон.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. - 480 с.
2. Ажыбекова К.А. Молодежь и проблемы психологии религии и атеизма в условиях современной НТР-Фрунзе, Илим,1989.-190 с.
3. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века. Фрунзе, Илим,1967.-309 с.
4. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү Б.: 2000. 384 б.
5. Жапаров А.З. Традиционное скотоводство и социальная организация у кыргызов. (автореферат). Бишкек, 2002; 19 с.
6. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар.-Б.: 2000.
7. Алдашова А.Б. Социализация женщин в городских условиях. Автореф. дисс... к. соц. наук. Б. 2000. 19 с.

Рецензент: т.и.д. Каана Айдаркул

УДК: 908.

Айтыгул кызы Мадина

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Айтыгул кызы Мадина

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Aitygul kyzy Madina

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАЙРАМ МАДАНИЙ ФЕНОМЕН КАТАРЫ СЕМЕЙНЫЙ ПРАЗДНИК КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН FAMILY HOLIDAY AS A CULTURAL PHENOMENON

Аннотация: Байыркы доорлордон бери майрам маданияттын ажырагыс бөлүгү болуп келген. Бул ар дайым коом жана ар бир инсан үчүн алардын баалуулуктарын жана дүйнөгө болгон көз караштарын эмоционалдык жана символикалык билдирүүнүн (тастыктоосунун) уникалдуу формасы катары маанилүү окуя болуп келген.

Аннотация: С древних времен праздник был неотъемлемой частью культуры. Это история о том, как дать возможность каждому человеку ряд особых форм эмоционального и символического выражения (утверждения) своих ценностей и мировоззрений.

Abstract: Since ancient times, the holiday has been an integral part of culture. This is a story about how to give each person a number of special forms of emotional and symbolic expression (affirmation) of their values and worldviews.

Ачкыч сөздөр: майрам, үй-бүлө, маданият, ырым-жырым, изилдөө, катышуу, маданий феномен.

Ключевые слова: праздник, семья, культура, ритуал, исследование, участие, культурный феномен.

Key words: holiday, family, culture, ritual, research, participation, cultural phenomenon.

Майрам маданий феномен катары тарыхчыларынын, этнографтарынын, маданий антропологдорунун көңүлүн буруп келген. Ар бир изилдөөчү бул объектке белгилүү бир аспектиде кызыккан. Ошондуктан талдоо предмети, майрамдын маанилүү мүнөздөмөлөрү, классификациялары жана аныктамалары көп учурда ар түрдүү болуп чыкты. Күнүмдүк сөз колдонууда майрам же ырым катары, же эсте каларлык дата, маанай, салт, оюн-зоок, заманбап маданияттын атрибуту катары көрүнөт. майрам теориясы үчүн (изилдөө предмети майрам түшүнүгү болгон гуманитардык дисциплиналар аралык билимдин тармагы), күнүмдүк жана майрамдык чектердин заманбап “бүгүлүү” көйгөйү, функционалдык өзгөчөлүктөрдү жоготуу жана майрамдын так аныктамасынын жоктугу бул маданий кубулуштун маңызы жөнүндө андан ары ой жүгүртүү үчүн сигнал болуп саналат [1].

Көптөгөн майрам теоретиктери майрам менен күнүмдүк жашоонун ортосундагы чек азыркы бүдөмүк жөнүндө сөз: маданият жалпы майрам деп жарыяланган. Бул туюнтуунун метафоралык мүнөзүнө карабастан, майрамдын маңызын түшүнбөстүк ачык. Эгерде майрам жөн гана көңүл ачуу, молчулук, чектөөлөрдү алып салуу болсо, анда, балким, заманбап маданиятта мунун баары көп. Көңүл ачуу индустриясы, медиа, виртуалдык реалдуулук адамдын каалаган убакта күнүмдүк жашоодон башкача атмосферага кирүүсүнө шарт түзөт [2].

Бүгүнкү күндө майрамдын теориясынын көйгөйлөрү этнографиялык, тарыхый-маданий, маданий жана антропологиялык изилдөөлөрдүн алкактарынан чыгып, аны философиялык жана маданий дискурс чөйрөсүндө актуалдаштырууну талап кылууда.

Ар кандай теориялар сыяктуу эле майрамдын теориясы да өзүнүн проблемалык талаасын түзгөн, анткени гуманитардык илимдер майрамдын этнографиялык, тарыхый, маданий жана антропологиялык аспектилерин боюнча эмпирикалык материалдарды топтогон.

Майрам маданияттын көп кырдуу феномени катары анын калыптанышында жана өнүгүшүндө ритуалдык жана мифтик өңдүү маданий формалар менен тыгыз айкалышкандыктан, майрамдын генезисинин жана структуралык өзгөчөлүктөрүнүн проблемасын иштеп чыгуу үчүн жасалган эмгектер абдан маанилүү болуп чыкты. К.Леви-Стросс, Ж.И. Леви-Брюль, Д.Фрейд, А.К. Байбурин, М. Бородай майрамдын көйгөйлөрүн психоаналитикалык ачыкта белгилеген жана майрамдын компенсациялык функциясын негиздөөдө изилдөөдө негизги фигуралардын ролун аткарган.

Майрамдар Р.Гуэнон, Г.Гадамер, К. Жигульский, ошондой эле россиялык авторлор – А.И. Мазаев жана Н.А. Хреновдун эмгектеринде ар тараптуу изилденген. Бул эмгектер биз үчүн майрамды маданий феномен катары концептуалдаштыруунун жана моделдөөнүн ар кандай аспектилерин боюнча маанилүү болуп чыкты. Айрыкча А.И. Мазаев майрамдын маанилүү мүнөздөмөлөрүн «майрамдык убакыт», «майрам мейкиндиги», «майрамдык эркиндик» жана «майрамдык маанай» категорияларынын призмасы аркылуу караган. Акыркы эки категория майрамдын феномендүүлүгүн талдоо үчүн негизги болуп калды.

Майрамга «эмгек» катары төмөнкүдөй аныктама сунушталат: бул адамдын оюн ишмердүүлүгүнүн өзгөчө түрү (циклдүүлүгү, белгилүү бир мезгилдерге байлануу жана өзүнүн убактылуулугу менен мүнөздөлөт), ал аркылуу ал өзүнүн эмоционалдык жана эстетикалык мамилесин билдирет. эң маанилүү социалдык жана экзистенциалдык маанилерди жана баалуулуктарды, бул мамилени символикалык атрибуттарда жана жүрүм-турумдун формаларында чыгармачылык менен объектилештирүү.

Учурда «майрам» деген сөз жана андан сөз жасоо «майрам», «майрам» ж.б. европалык тилдерде төмөнкүдөй белгиленет: италиялык - "festus", испан - "festivo", англис - "feast", "festivity" (англис тилиндеги заманбап версиясында майрам vacation деген сөзгө

алмаштырылган, майрамдар - "holiday"), немисче - "ferien", "feiertag", "feier", французча - "fete", "ferie", "feries.

Кызыгы, славян тилдер тобунда майрам деген сөз башкача белгиленип, бир учурда «праз» (эскирген версиясында «праз»), экинчисинде «ыйык» деген уңгу бар. Орус тилинде - "майрам", серб тилинде - "майрам", украин тилинде - "ыйык", белорус тилинде - "ыйык". Беларус жана украин тилдеринде майрам сөзүнүн белгилениши - "ыйык" жана "ыйык" ыйык, сакралдык жана кийинки версиясында диний мааниден ажырагыс. Орус жана серб тилдеринде абал бир аз башкача, бул жерде "праз" тамыры "алып салуу" дегенди Орус тилинде «эскирүү» деген сөздүн түпкү тамыры бир «жок кылуу» этиши бар, ал «жашоосун токтотуу, жок болуу, ашыкча, керексиз болуп калуу» дегенди билдирет" [3].

Революцияга чейинки Россияда «майрам», «майрам», «бос» деген сөз бош, аракетсиз убакыт, жумуштан бош убакыт, аракетсиздик менен байланышкан.

Совет доорунда алып салуу жана аракетсиздик менен байланышкан майрамдын семантикалык мазмуну толугу менен идеологиялык мазмун менен алмаштырылган. Редакцияланган түшүндүрмө сөздүктө Д.Н. Ушаков, майрам деген сөзгө төмөнкүдөй белгилерди берген: «бир күн же бир нече күн, кандайдыр бир диний иш-чаранын элесине арналган; коомдук чогулуштар, параддар, демонстрациялар жана башка ушул сыяктуу иш-чаралар менен белгиленүүчү кандайдыр бир көрүнүктүү тарыхый же жарандык окуяны эскерүү күнү; бул көрүнүктүү окуяларды майрамдоого карата расмий түрдө белгиленген эс алуу күнү; кызык, бирөө уюштурган топ; массалык оюндар, оюн-зоок (спорттук, кышкы, аскердик, балдар жана башка майрамдар) күнү; кандайдыр бир окуя менен белгиленген бактылуу, кубанычтуу күн; сөздүн каймана маанидеги майрамы: бир нерседен же ырахаттын булагынан алынган ырахат» [4].

Азыркы маданий сөздүктөрдө сөздүн тарыхый семантикасы сакталып калган. Ошентип, заманбап культурологиялык сөздүктүн электрондук басылышында майрамга төмөнкүдөй аныктама берилет: «майрам – иш күндөрүнө (күнүмдүк жашоо) карама-каршы келген сегмент, убакыттын агымында элдин эсинде, же кимдир бирөөнүн же бир нерсенин урматына бөлүнгөн, чөйрө менен маанилүү байланышы бар кубаныч жана салтанат менен мүнөздөлгөн убакыт. Майрам маданий феномен катары азыркы учурда ар тараптан изилдөөгө алынышы зарыл деп эсептейм.

Колдонулган адабияттар:

1. Воловикова М.И. Психология жана майрам: Адамдын жашоосундагы майрам. М, 2003. – С. 32.
2. Базарбаев Ш.Б. Особенности формирования и развития духовной культуры кыргызского народа. Автореф. дис. ... док. философ. наук. Ташкент-1992. – 40 с.
3. Ефремова Т.Ф. Орус тилинин жаңы сөздүгү. Түшүндүрмө туунду сөздүк. М., 2000. – С. 28.
4. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү / редакциясы Д.Н. Ушаков. М., 1939. – С. 391.

Рецензент: т.и.к., доцент Алымкулов К.А.

Акуналиева Гульназ Майрамбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Акуналиева Гульназ Майрамбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Akunaliyeva Gulnaz Mayrambekovna

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

КЫРГЫЗ – СОВЕТ ИЛИМИНИН ТҮПТӨЛҮШҮ ЖАНА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ СТАНОВЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЫРГЫЗСКО – СОВЕТСКОЙ НАУКИ FORMATION AND ACTIVITY OF KYRGYZ-SOVIET SCIENCE

Аннотация: Макалада Кара Кыргыз Автономиялуу областынын алдындагы илимий борбордун түзүлүшү жана ишмердүүлүгү баяндалат. Ошондой эле Э.Арабаев башында турган, орун басары К. Тыныстанов, мүчөлөрү: Б.Данияров, О.Алиев, окумуштуу катчы П.Юдахин, Ивановдон түзүлгөн илимий комиссиянын жасаган эмгектери архивдик жана илимий адабияттар аркылуу берилди.

Аннотация: В статье рассказывается о структуре и деятельности Научного центра при Черной Кыргызской автономной области. Также во главе с Арабаевым, заместитель К. Тыныстанов, члены: Б.Данияров, О.Алиев, ученый секретарь П.Юдахин. Работы научной комиссии, созданной Юдахином Ивановым, были переданы через архивную и научную литературу.

Abstract: The article describes the structure and activities of the Scientific Center at the Black Kyrgyz Autonomous Region. Also headed by Arabaev, Deputy K. Tynystanov, members: B.Daniyarov, O.Aliyev, Scientific Secretary P.Yudakhin. The works of the scientific commission created by Yudakhin Ivanov were transmitted through archival and scientific literature.

Негизги сөздөр: Академиялык борбор, Ревком, илимий комиссия, ликбез, кол жазма, алфавит, алиппе, саясий агартуу, оозеки адабият, хрестоматия.

Ключевые слова: Академический центр, Ревком, научная комиссия, ликбез, почерк, алфавит, алиппе, политическое просвещение, устная литература, хрестоматия.

Keywords: Academic Center, Revkom, scientific commission, educational program, handwriting, alphabet, alphabet, political education, oral literature, anthology.

Илимдер Академиясы түзүлгөнгө чейин эле кыргыз элинин белгилүү азаматтары – Эшенаалы Арабаев, Базаркул Данияров, Касым Тыныстанов, Осмонкул Алиев ж.б. кыргыз тилинин алфавитин, кыргыз алиппесин, башталгыч класстын окуучулары үчүн жана сабатсыз чоңдорго окуу китебин түзүү сыяктуу иштерди аткарууга зор аракеттерди жасашкан. 1920-жылдардын башында эле кыргыз элинин ичинен чыккан, элдин келечегине өз өмүрүн арнаган кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөө менен бирге илимге да жан-дили менен кызмат кылган белгилүү инсандардын демилгеси менен 1924-жылы 20-декабрда Кара Кыргыз Автономиялуу областынын Ревкомунун №14 Токтомунун чечими менен Академиялык борбор уюштурулган. Бул иш чара бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын же жалпы эле кыргыз илиминин пайдубалынын түптөлүшүнүн башаты болгондугу учурда тастыкталууда.

Борборго зор ишеним артылып, негизги милдети катары өлкөнүн билим берүү борборунун илимий жана окуу-усулдук иштерине жетекчилик кылуу, анын иш пландарынын

аткарылышына көмөк көрсөтүү каралган. Тагыраак айтканда, областтын илимий изилдөө иштеринин планын түзүү, илимий мекемелердин иштеринин багытын аныктоо, илимий иштерди уюштуруу, кыргыз элинин турмушун, тилин, маданиятын ж.б. изилдөөнү уюштуруу, өлкөдөгү илимий коом жана илимий мекемелердин иштерин координациялоо, аймакта иш жүргүзүп жаткан союздук илимий мекемелердин филиалдарынын иштерин башкарууга катышуу, кыргыз тилинде газета чыгарууга даярдык көрүү ж.б. олуттуу милдеттер коюлган. Анын курамы төрага, төраганын орун басары, окумуштуу катчы жана эки техникалык кызматкерлерден турган.

Бүгүнкү күндө муну айтууга жеңил болгону менен иш жүзүндө опол тоодой эмгекти талап кылгандыгын, ал учурда сабаттуу адамдар өтө аз санда болгондугун эске алсак, иштин өтө татаалдыгы баамдалып турат. Мындай абал комиссиянын төрагасы Эшенаалы Арабаевдин 1925-жылы 1-апрелде жазган докладдык катында ачык айкын берилген. Анда: “Академиялык борбор өткөн жылдын декабрь айында уюштуруу иштерине киришкендигине карабастан, техникалык себептерге байланыштуу, иш ойдогудай жүрбөй жатат. Анткени, имараттын, ошондой эле негизинен кызматкерлердин жетишсиздигинен болууда”, – деп жазган.

Академиялык борбор 1924–1925-жылга карата иш пландарын түзгөн. Бирок, борбордун толук курам менен иштөөгө мүмкүнчүлүк болбой, анын штаты 2 кишиге чейин кыскарып, натыйжада төрага жана төраганын орунбасары гана иштеп, аларга негизги иштерден сырткары, кат жеткирүүчүнүн (почтальондун) жана кароолчунун да милдетин аткарууга туура келип, эгерде Кыргызстанда маданий күчтөрдүн өтө аз санда экендигин жана алардын ар кайсы аймактарда чачыранды жайгашкандыгын эске алсак, мындай көрүнүш ишке терс таасирин тийгизүүдө деп жазылган докладдык катта.

Жогорудагы кыйынчылыктарга карабастан, Академиялык борбор тарабынан планда белгиленген иштерди аткарууга чаралар көрүлүп, натыйжада борбор бир кыйла иштерди аткарууга жетишкен. Аткарылган иштер жөнүндө Докладдык катта кара кыргыз тилинде басмадан төмөндөгүдөй китептер жарык көрдү деп белгиленген: 1) алиппе; 2) Окутуунун I жана II жылы үчүн хрестоматия; 3) Эне тилдин методикасы; 4) Арифметиканын хрестоматиясы ж.б. он китеп, басылып жаткандары: 1) Алиппенин 2-толукталган басмасы, 2) Башталгыч география ж.б. беш китеп, басмага даярдалып жаткандар деп он үч китеп саналган.

Булардан тышкары, Академиялык борбор Ревкомдун тапшырмасы менен котормо иштерин да аткарып, бланктарды, ведомостторду, штамп ж.б. даярдап, Ленин жөнүндөгү тогуз эмгектин которулгандыгы көрсөтүлгөн. Ошол эле жерде иштин солгун жүргүзүлүп жаткандыгы айтылып, анын себеби катары: 1) Илимий күчтөрдүн жана каражаттын жетишсиздигин; 2) академиялык борбордун штатынын кыскартылышын; 3) Саясий агартуу бөлүмү менен байланыштын жоктугун; 4) Москвадагы басма иштеринин начар уюштурулушун, ал жердеги комиссиянын курамында орфография жана корректура боюнча адистердин жоктугу; 5) академиялык борборго анын түздөн түз милдеттеринен тышкары иштердин жүктөлүшүн көрсөткөн.[5,с.38-39]

Ошондой болсо да бул Э.Арабаев башында турган, орун басары К. Тыныстанов, мүчөлөрү: Б.Данияров, О.Алиев, окумуштуу катчы П.Юдахин, Ивановдон түзүлгөн чакан топтон турган Академиялык комиссия китептерди чыгаруу жана котормо иштери менен гана алек болбостон, элдик оозеки адабиятыбыздын чыгармаларын да эл арасынан топтошуп, кагаз бетине түшүрүшкөн. Алардын иштери тууралы КР УИАнын ардактуу академиги, профессор К.Карасаев: “Комиссияда болгону эки гана киши болгон. Ошол 1922-жылдан баштап атактуу манасчы Сагымбайды алдырып, аны менен келишим түзүп, “Манасты” жазууга киришти.

Эшенаалы Арабаевдин тапшыруусу менен Тыныбек манасчынын “Семетей” аттуу кол жазмасын көчүрүп чыктым. Ал 1925-жылы Москвада басылып да чыкты” - деп эскерген.[2,с.5-6]

1925-жылдын 13-апрелинде Кара Кыргыз Автономиялуу областынын областтык билим берүү бөлүмүнүн буйругу менен Академиялык борбор кайрадан Илимий комиссия деп аталып, анын төрагасы катары Эшенаалы Арабаев, орун басары болуп кайрадан Касым Тыныстанов калтырылган. Кызматкерлердин техникалык аппаратына Иванов катчы болуп жана Ахметов Мустафа көчүрмөчү болуп, Илимий комиссиянын Пишпек шаарына көчүргөнгө чейин убактылуу дайындалган. Ал эми окумуштуу катчынын милдети 1925-жылдын 1-апрелинен жоюлганына байланыштуу, Юдахин бул кызматтан бошотулган. [6,с.24] Илимий комиссиянын төрагасы Эшенаалы Арабаев Юдахинге ошол эле учурда эң мыкты мүнөздөмө берүү менен күбөлүк (15-апрель 1925-ж. №89) жазган. Анда Юдахиндин 1925-жылы 1-январдан 1-апрелге чейин ККАО Билим берүү бөлүмүнүн Академиялык борборунун окумуштуу катчысы болуп иштегендигин жана илимий кызматкер катары жаш ККАО маданият жаатынын пайдасына бардык күчүн жумшагандыгын белгилеп кол койгон жана мөөрүн баскан.

Кийин К.Юдахиндин ордуна окумуштуу катчы болуп Базаркул Данияров бекитилген. Ал Илимий комиссия уюштурулган мезгилден эле комиссиянын курамында иштеп келген. [4,с.130] Муну 1924-жылы 11-ноябрда ККАО Илимий комиссиясы тарабынан берилген мандат күбөлөп турат. Анда: Данияров Базаркул ККАО окуу жайлары үчүн кара-кыргыз тилинде окуу китептерин бастырып чыгарууга байланыштуу, советтик мекемелер менен келишимдерди жана макулдашууларды түзүүгө укук берилет деп жазылып, комиссиянын төрагасы Арабаев, катчысы Юдахиндин колу коюлган.

1925-жылдын январь айында Академиялык борбор тарабынан Э.Арабаевге, Б.Данияровго жана К.К.Юдахинге алиппе түзүү, окуу китептерин которуу, пионерлер арасында иш жүргүзүү боюнча материалдарды даярдоо иштери тапшырылган. Бул маанилүү иш чара Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Билим берүү бөлүмүнүн Академиялык борборунун Президиумунун жыйынынын 1925-жылы 29-январдагы токтомунда каралып, 1) Э.Арабаевге түрк тилиндеги болгон алиппелердин үлгүсүндө ликбездер үчүн тез арада алиппе түзүүнү; 2) пионерлер арасында иш жүргүзүү максатында китепчени башкыр тилинен которуу; 6) Данияровго кыскача методикалык көрсөтмөлөрү менен арифметикалык маселелердин жыйнагын түзүү; в) кара-кыргыз тилинде окуу китептери жок болгондугуна байланыштуу, балдар жомокторун басып чыгаруу белгиленген. [7,с.2]

Илимий комиссиянын кызматкерлери планда белгиленген иштерден тышкары, мамлекеттик маанидеги документтерди, токтомдорду жана түрдүү бланктарды да кыргыз тилине которуп турушкан. Башында Эшенаалы Арабаев турган Академиялык борбордун жамааты: К.Тыныстанов, Б.Данияров, П.К.Юдахин ж.б. тарабынан 1925-жылы бир топ эмгектерди Москвадан чыгарууга даярдашкан. Эшенаалы Арабаев Сагымбай Орозбаковдун вариантын, т.а. эки миң беттен турган колжазмасын чыгаруу үчүн түзүлгөн келишимге кол койгон. [8,с.6] 1925-жылдын 24-апрелинде Кара Кыргыз Автономиялуу областынын Аткаруу комитетинин токтому менен Илимий комиссия республиканын бардык мамлекеттик органдары менен бирге эле Ташкенттен Пишпек шаарына көчүрүлгөн. [9,с.25] Бирок, төрага Э.Арабаев жубайы Хадичанын оорусуна байланыштуу, Ташкентте убактылуу калып, өзүнүн ордуна Касым Тыныстановду төраганын милдетин аткаруучу кылып дайындаган.

Илим комиссиясынын аткарган иштеринин ичинен, айрыкча 1924-жылы Ташкент шаарындагы Орто Азия мамлекеттик басмаканасынан араб тамгасы менен 4000 даана менен басылып чыккан “Кыргыз алип-бээсинин” мааниси зор болгон. 1925-жылы Э.Арабаев кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде “Саамалык” аттуу 23 беттен турган китепче жазып, анда он бир сабактын үлгүсүн берген. Э.Арабаевдин 1924-жылы жарык көргөн алиппеси төрт жолу басылып, 1930-жылы “Биздин мектеп” деген ат менен жарык көргөн. Бир сөз менен айтканда, деп белгилеген изилдөөчү А.Осмонкулов: 1911-жылдан тартып 20 жыл бою жүз миңдеген мектеп окуучулары ушул “Алиппе” китебинен сабатсыздыгын жоюуга жетишкен. [3,85-86]

Ушул жылдары жарык көргөн окуу китептеринин сабатсыздыкты жоюудагы ролун жөнүндө айтпай кетүүгө мүмкүн эмес. Алардын ичинде, 1926-жылы Э.Арабаевдин кыргыздын дагы бир көрүнүктүү агартуучусу Б.Данияров менен бирге чоңдор үчүн жазышкан “Алиппе” китеби, 1928-жылы биринчи жолу латын алфавити менен “Эне тилибиз” деген үч миң нускадагы окуу китеби, 1929-жылы К.Тыныстанов тарабынан даярдалган “Жаңы айыл” деген 25 миң нускада жарык көргөн окуу китеби, 1931-жылы “Эне тили” ж.б. жарык көргөн.

Бул мезгилде жаңы методдун негизинде түзүлгөн эсеп, география окуу китептеринин бир тобу да Э.Арабаев тарабынан которулган. Бул жагынан анын билими жана тажрыйбасы чоң болгондуктан, III–IV класстарга арналган “Табият таануу алиппесин” түзүү жагы Эл агартуу комиссариаты тарабынан Д.Шамгунов экөөнө тапшырылган. Бул окуу куралы 1932-жылы беш миң нускада жарык көрөт. [4,с.264] Окуу китепти даярдагандар өздөрүн котормочулар эмес, түзүүчүлөрү деп аташкан. Анткени, алар баштан аяк которбой, программага ылайык гана жерлери алышып, балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыскартылып, жеңилдетилип алынып жана жергиликтүү материалдар да кошулганы менен түшүндүрүлөт.

Илимий комиссия тарабынан 1930-жылы 28-майда “Манас” эпосун басмага даярдап чыгаруу боюнча жыйын өткөрүлүп, ага окумуштуу-агартуучулардын көпчүлүгү катышкан. Алсак, Абрамзон, Арабаев, Данияров, Байишов, Аилчинов, Михтишенков, Медетов, Наматов, Кулматов, Тойчинов, Мураталинов, Кенесарин, Мифтаков катышып, жыйынга К.Карасаев төрага, Шабданов катчысы болгон. [10,с.6]

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөшкөн, белгилүү агартуучу илимпоздор кыргыз-совет мамлекеттүүлүгүнүн алгачкы жылдары кыргыз илимин жаратуудагы эбегейсиз эмгектеринен, илимдеги иштерман аракеттеринен азыноолак баян жасадык. Жыйынтыктап айтканда, XX кылымдын башындагы Кара Кыргыз Автономиялуу областынын Ревкомунун чечими менен уюштурулган Академиялык борбор бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын же жалпы эле кыргыз илиминин пайдубалынын түптөлүшүнүн башаты болгондугу белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1. Даниярова К. Базаркул Данияров – первый педагог. – Бишкек, 2007. – 130-б.
2. Ишенаалы Арабаев. Туулган күнүнүн 110 жылдыгына арналган жыйнак. – Бишкек, 1993. – 5–6-б.
3. Маанаев Э., Осмонкулов А. Э.Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучу-окумуштуусу жана саясий-коомдук ишмери. – Бишкек, 2002. – 85–86-б.
4. Табият таануу алиппеси. /Түзүүчүлөр Э.Арабай уулу, Д.Шамгун уулу/ Москва: СССР элдеринин басмасы жана Кырмамбас, 1931. – 264 б.
5. КР БМА, ф.647, оп.1, д.37, л.38–39.

6. КР БМА, ф.647, оп.1, д.37, л.24-24 об.
7. КР БМА, ф.647, оп.1, д.37, л.2.
8. КР БМА, ф.647, оп.1, д.1, л.6.
9. КР БМА, ф.647, оп.1, д.37, л.25.
10. КР БМА, ф.638, оп.1, д.411, л.1–6-б.

Рецензент: т.и.д. Усупова Н.С.

УДК:94(575.2)

Акуналиева Гульназ Майрамбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Акуналиева Гульназ Майрамбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Akunalieva Gulnaz Mayrambekovna

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КАЗАК-КЫРГЫЗ ИЛИМПОЗДОРУНУН ОРЕНБУРГДАГЫ ТУНГУЧ СЪЕЗДИ ЖАНА
БАКУДА ӨТКӨН ТҮРКОЛОГДОРДУН ФОРУМУ
ПЕРВЫЙ СЪЕЗД КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ УЧЕНЫХ В ОРЕНБУРГЕ
И ФОРУМ ТЮРКОЛОГОВ В БАКУ
THE FIRST CONGRESS OF KAZAKH-KYRGYZ SCIENTISTS IN ORENBURG AND
THE FORUM OF TURKOLOGISTS IN BAKU**

Аннотация: Макалада 1924-жылдын июнь айында Оренбург шаарында өткөн казак, кыргыз илимпоздорунун тунгуч съезди жана анда каралган маселелер, катышуучу илимпоздордун ишмердүүлүгү берилди. Ошондой эле 1926-жылы Баку шаарында өткөн түркологдордун форумундагы алфавитти өзгөртүү тууралуу илимпоздордун талкуусу дагы баяндалат.

Аннотация: В статье представлен первый съезд казахских и кыргызских ученых, состоявшийся в июне 1924 года в Оренбурге, а также рассмотрены вопросы, деятельность участвующих ученых. Также приводится обсуждение ученых об изменении алфавита на форуме тюркологов, который состоялся в 1926 году в Баку.

Abstract: The article presents the first congress of Kazakh and Kyrgyz scientists, held in June 1924 in Orenburg, and also discusses the issues and activities of participating scientists. There is also a discussion of scientists about changing the alphabet at the forum of Turkologists, which was held in Baku in 1926.

Негизги сөздөр: Алфавит, Казак-кыргыз интеллигенциясы, Түркология, Күн чыгыш, илим-билим, тунгуч съезд, илимий коом, Түркстан, терминология, оозеки адабият.

Ключевые слова: Алфавит, казахско-кыргызская интеллигенция, тюркология, Восход, наука, образование, первородное съезд, научное общество, Туркестан, терминология, устная литература.

Keywords: Alphabet, Kazakh-Kyrgyz intelligentsia, Turkology, Sunrise, science, education, original arrival, scientific society, Turkestan, terminology, oral literature.

XX кылымдын 20-жылдарындагы кыргыз элинин башына түшкөн бактылуу жана түйшүктүү болгон өз алдынчалыкты сактоо жана кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөө маселелеринде кыргыздын жаш интеллигенциясы өзүнүн тарыхый миссиясын татыктуу аткара алды. Бул үчүн алар жан аябаган көйкөшчүлүктү, өзгөчө мекенчилдикти, дараметтүү жаратмандыкты жана тубаса уюштуруучулук таланты көрсөтө алышты. Муну менен бирге эле Эшенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Базаркул Данияров, Осмонкул Алиев ж.б. кыргыз элинин алгачкы агартуучу интеллигенциясы кыргыз профессионалдуу илиминин жаралышына жана академиялык негизде түптөлүшүнө, андан ары революциялык дем менен дүркүрөп өсүп кетишине кылган кызматынан баамдоого болот.

Тиешелүү традиция жана потенциалы, материалдык жана интеллектуалдык ресурстары жок шартта жалаң гана элдин тубаса жана табигый дараметине таянуу менен бул ишти жөндөп кетүү абдан күчтүү интуицияны, эбегейсиз уюштуруучулук жөндөмдү талап кылган. Бирок, мындай кыйынчылыктарга карабастан кыргыз агартуу интеллигенциясынын жоон тобу, адегенде 1924-жылы 16-декабрда Кара Кыргыз Автономиялуу областынын алдындагы Академиялык борборду уюштурууга жетишишет. [7,с.37]

Көп өтпөй Э.Арабаев башында турган, орун басары К. Тыныстанов, мүчөлөрү: Б.Данияров, О.Алиев, окумуштуу катчы П.Юдахин, Ивановдон түзүлгөн чакан топтоң турган кыргыздын алгачкы илимий мекемесинин кызматкерлеринин демилгеси менен 1925-жылдын 13-апрелинде Кара Кыргыз Автономиялуу областынын областтык билим берүү бөлүмүнүн алдындагы Академиялык борбор кайрадан Илимий комиссия деп аталып, анын төрагасы катары Эшенаалы Арабаев, орун басары болуп кайрадан Касым Тыныстанов калтырылган.

Мына ушул алгачкы кыргыз элинин илимий комиссиясын жетектеген, агартуучу жана илимпоз Эшенаалы Арабаев 1924-жылы июнь айында Оренбург шаарында өткөн казак, кыргыз илимпоздорунун тунгуч съездине Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын атынан делегат болуп катышып, съезддин президиумуна шайланган. Бул тарыхый жыйын кыргыз-казак интеллигенциясы (А.Байтурсунов, А.Букейханов, М.Дулатов, Е.Омаров, Н.Төрөкулов ж.б.) катышкан биринчи съезд болгон.

Тунгуч илимпоздордун бул съездинин салмагы менен маңыздуулугун ага катышкандардан байкоого болот. Катышуучулардын арасында Алихан Бөкөйханов, Ахмет Байтурсунов, Миржакып Дулатов, Халел Досмухамедов. Назир Төрөкулов, Елдес Омаров, Назира Күлжанова сыяктуу белгилүү адамдар болгон. Ал эми аны уюштурган мекемелер менен өкүлдөрүн жөнөткөн жооптуу уюмдардын тизмеси да барандуу болгон. Алсак Казакстан окуу комиссариатынан Ахмет Байтурсунов, Елдес Омаров, жолдубай уулу Молдогали, Ералы уулу Нуртаз, Москвадагы Күн чыгыш басма сөз мекемесинен Алихан Бөкөйханов, Назир Төрөкулов, Казакстан илимий коомунан Миржакып Дулатов, Түркстан атынан Халел Досмухамедов менен Ишенаалы Арабаев, Бухара республикасынан Ноорузбай уулу Мырза, Оренбургдагы казак институтунан Мырза уулу Мухтар, Коммунисттик партиянын Казакстан комитетинен Кенже уулу Аспандияр, Бүткүлроссиялык Советтердин Казакстан бөлүмүнөн Самат уулу Мухтар, Семей губерниялык окуу бөлүмүнөн Турганбай уулу Манан, Костонай губерниялык окуу бөлүмүнөн Алдонгар уулу Ергали, Орал губерниялык окуу бөлүмүнөн Нагыметжан Шай уулу, Бөкөй губерниялык окуу бөлүмүнөн Рустем Акбай уулу, Казакстан илим борборунун атынан Лебедев катышкан. Ошондой эле Сакен Сейфуллин Оренбургдагы газет-журнал башкармасынын атынан катышкан. Бул салмактуу инсандардын дээрлик көпчүлүгү “Талап” коомунун башкармалыгын мүчөлөрү жана аны уюштурган жана жакындан жардам берген илимпоздор болгон.

Съезддин катышуучулары ошол заман агымындагы окуу-агартуу, илим-билим, мектеп программасы, алиппе, терминология маселеси жана жалпы түрк ааламынын руханий баалуулуктарын жандандыруу маселелерин талкуулашкан.

Эл аралык Түрк академиясынын президенти, тарых илимдеринин доктору Дархан Кыдыралы: -“Жыйынга Башкырт өкмөтүнүн өкүлү Ыбырайыму уулу, Түркстан кыргыздарынын көрүнүктүү аалым агартуучусу Ишенаалы Арабаевдин, Бухара, Хорезм казактарынын атынан Бухара Республикасында жооптуу кызматты аткарган Мырза Ноорубай уулунун катышышы жыйындын этно-саясий аймагынын кеңейе түшкөнү байкалды” –деп, таасын баа бериши бул илимий съезддин салмактуу жана орчундуу болгонун далилдеп турат.[5,с.3]

Съезддин күн тартибине төмөнкү маселелер коюлат:

1. Жазуу эрежелери;
2. Алип-бээ маселеси;
3. Казакча илимий терминдер;
4. Оозеки адабияттарды жыйноо чаралары;
5. Окуу китептерди, илимий адабияттарды көбөйтүү чаралары;
6. Башталгыч мектептердин программасы;
7. Техникумдар менен институттардын программаларынын негизин кароо.

Жазуу эрежелерин талкуулоодо Э.Арабаев жарыш сөзгө чыгып, мындай деген: “биз чыгарып таштайбыз деген төрт тамганы (х,ф, в, п) алип-бээден чыгарып таштасак, биз башка түрктөрдүн жазганын такыр окуй албай турган болобуз. Алар биздин адабиятыбызды да окуй албай турган болот. Бул чоң ката. Төрт тамгадан жийиркенбөөбүз керек. Аны менен казакча сөздөрдү жазбай турган болсок да, алип-бээге киргизип, чет тилден кирген сөздөрдү жазганда колдоно турган тамгалар катарында балдарга тааныштыргандай болушубуз керек”.

Ошондой эле жыйынга катышкан илимпоздор съезд казак-кыргыз илими менен адабиятын калыптандырууга жол ачат деп баа берген. Чынында бул съездге бөлөк улуттагы илимпоздор дагы катышып, кабыл алынган арип тууралуу жакшы пикирлерин айтып, тажрыйбаларын бөлүшкөн. Баяндамаларда орус, Европа элдеринин тилдеринин жазуу эрежелерине да кайрылышып, алардын пайдалуу жана пайдасыз жактарын дагы талкуулашкан. Белгилүү түрколог илимпоздор Е.Д.Поливанов менен А.Н.Самойлович съездде кабыл алынган арип тууралуу мындай деп өз ойлорун айтышкан: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я, во всяком случае, считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, которым с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы как крупным культурным завоеванием» [2]

Э.Арабаев съездди жапканда сүйлөгөн сөзүндө мындай деген: “Съезддин кароосуна тапшырылган маселелердин баары каралып бүттү. Бул съезд казак, кыргыз калкынын мурда каралбаган илим маселелерин жаңыдан оозго алган казак, кыргыз илимпоздорунун жаңыдан баш кошкон тунгуч съезди болду. Казак, кыргыз калкы краңгы наадандыктан бошонуп, маданият жолуна түшкөндүгүн көрсөттү...” [4,с.16-17]

Алфавитти өзгөртүү жана жазуу маселелери 1926-жылы Бакуда өткөн түркологдордун форумунда кеңири талкууланган. Бул форумга улуу окумуштуулар В.В.Бартольд, Е.А.Крымский, С.Ф. Ольденбург, А.А.Миллер, А.И.Самойлович, К.К.Юдахин, Б.Чабан-заде, Н.И.Ашмарин ж.б., ал эми Кыргызстандын Э.Арабаев, О.Бөлөбалаев, О.Алиев катышкан. [6,с.49] Педагогдор алфавитти өзгөртүү элдин маданий өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип,

келечек муундун тарыхый эс тутумун жок болушуна, алардын каада-салттан ажырашына, Чыгыш маданияты менен байланыштын жок болушуна алып келет деп тынчсызданышкан. Бул багытта А.Байтурсунов: «байыртадан» эле түрк элдеринин 30% араб жазмасын пайдаланып келишкен жана араб алфавитинин негизинде өздөрүнүн жазма маданиятын түзүшкөн... Ошондуктан, биз реалдуу мүмкүнчүлүктөрдү эске албай туруп, жаңы алфавитти кабыл алсак, анда анын оор кесепеттерине кабылышыбыз толук ыктымал: жаңы алфавитти кабыл улуу – демек, бардыгын кайрадан түзүү керек”, деп форумдун трибунасында билдирген.[3,с.57] А.Байтурсуновдун бул көз карашын Э.Арабаев да кызуу колдогон. Бирок, мындай каршы пикирлерге карабастан, алфавит адегенде латын, кийин кириллицага дагы эки ирет өзгөртүлгөн. Алфавитти мындай тез-тез алмаштыруу албетте, маданиятка, адабиятка бир топ терс таасирин тийгизген.

Азыркы мезгилде А.Байтурсунов, Э.Арабаев ж.б. араб графикасын сактап калуу аракеттеринин канчалык маанилүү экендиги жалпыга маалым. Анткени, араб арибинде Чыгыштын аалымдарына тиешелүү канчалык маанилүү эмгектер, тарыхый булактар, ал турсун өзүбүздүн эле алгачкы жазгыч акындарыбыздын, жазуучуларыбыздын эмгектери окулбай калгандыгы кандай гана өкүнүчтүү. Аларды учурда үркөрдөй болгон гана топ окуп, түшүнө алат. Канчалаган элдер байыркы алфавитин эле пайдаланып келе жатышкандыгы белгилүү. Алсак, армян эли бүгүнкү күндө байыркы жазмаларынан тартып, бүгүнкү күндөгү эмгектери деле V кылымдын башында Месроп Маштоц тарабынан түзүлгөн алфавитти пайдалануу менен жазышат. Ошондуктан, араб алфавитин толугу менен эле алып салбастан, жок дегенде илимий чөйрөдө окуп үйрөнүүнү калтырганда дурус болор эле деп жыйынтык чыгарышат тарыхчы илимпоздор. [1,с.170]

Бүгүнкү күндө алфавитти реформа кылууну көздөшкөндөр элибиз айткандай “жети өлчөп, бир кесишсе”, ал эми уламдан улам жаңылай берүү балдардын арасында сабатсыздыкты ого бетер күчөтөт го деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда, тунгуч илимпоздордун бул съезди кыргыз илиминин калыптанышына жол ачкан алгачкы эл аралык чоң жыйын катары тарыхта калганы менен, ага катышкан илимпоздордун кыргыз илиминин пайдубалын ошол кыйын мезгилде түптөгөн кашгей эмгектеринен кабар берет. Кыргыз илиминин дүйнөгө алгачкы чыйыры 1924-жылы июнь айында Оренбург шаарында өткөн казак, кыргыз илимпоздорунун тунгуч съездинен жана 1926-жылы Бакуда өткөн түркологдордун форумунан башталып, кылымга тете убакыт аралыгында аалам алкагындагы мамлекеттерге кеңири таанылды.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдырахманов Т.А., Кубатова А.Э., Байдилдеев Ж.Р., Эки доор инсаны Эшенаалы Арабаев. – Нур-Султан, 2022. – 170-б.
2. Жанпейисов Е.Н. Улут ар-намысы // Казак адабияты. 2013. №8, 14-март
3. Ильясова А.Н. Становление и развитие педагогической теории Казахстана (1900-1960 гг.). – Алматы, 1997. – 57-б.
4. Казак, кыргыз илимпоздорунун тунгуч съезди. – Оренбург: Киргосиздат, 1925. – 117-б. Китепте: Ишенаалы Арабаев. Туулган күнүнүн 110 жылдыгына арналган жыйнак. – Бишкек, 1993.– 16-17-б.
5. Казак билимпоздорунун тунгуч сиези. -Нур-Султан. 2022. 3-бет.
6. Эсенгулова М. Просветительская деятельность и педагогическое наследие Эшенаалы Арабаева. канд.диссертациянын колжазмасы. – Бишкек, 2005. – 49-б.

Рецензент: т.и.д., профессордун м.а. Усупова Н.С.

УДК:369.542

Акылбек у. Адилет

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Акылбек у. Адилет

КГУ им. И.Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Akylbek u. Adilet

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master student

**СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С ПЕНСИОНЕРАМИ И МАЛООБЕСПЕЧЕННЫМИ
СЛОЯМИ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ
КЫРГЫЗСТАНДА ЖАНА ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨ ПЕНСИОНЕРЛЕР ЖАНА
КАЛКТЫН АЗ КАМСЫЗ БОЛГОН КАТМАРЛАРЫ МЕНЕН СОЦИАЛДЫК
ИШ
SOCIAL WORK WITH PENSIONERS AND LOW-INCOME STRATA OF THE
POPULATION IN KYRGYZSTAN AND ABROAD**

Аннотация: Макалада Кыргызстанда жана чет өлкөлөрдө пенсионерлер жана калктын аз камсыз болгон катмарлары менен социалдык иштөө тажрыйбасы иликтөөгө алынган.

Аннотация: В данной статье рассматривается опыт социальной работы с пенсионерами и малообеспеченными слоями населения в Кыргызстане и за рубежом.

Annotation: This article discusses the experience of social work with pensioners and low-income segments of the population in Kyrgyzstan and abroad.

Негизги сөздөр: адрестүү, социалдык, жардам, система, чара, топ, калк, фонд, аярлуу, муктаж, мыйзам, фонд.

Ключевые слова: адресная, социальная, помощь, система, мера, группа, население, фонд, уязвимый, нуждающийся, закон, фонд.

Key words: targeted, social, assistance, system, measure, group, population, fund, vulnerable, needy, law, fund.

Сегодня в Кыргызстане активно развивается адресная социальная помощь, то есть система мер по оказанию помощи отдельным действительно нуждающимся лицам или группам населения для преодоления или смягчения жизненных трудностей, поддержания их социального статуса и полноценной жизнедеятельности. Конечно, можно говорить о ее недостаточности, о том, что она не позволяет людям перешагнуть черты бедности, но она, в отличие от периода 1990-2000 годов действительно предоставляется, хотя во многом и обусловлена низким социально-экономическим положением в стране и угрозами безопасности граждан [14, 58].

Социальный Фонд КР является государственным органом, ответственный за управление системой государственного социального страхования. Он обеспечивает управление средствами страховых взносов на государственное социальное страхование, назначение и выплату пенсий и других

социальных пособий, регистрации личных страховых счетов граждан, а также, вышеназванный орган участвует в разработке государственной пенсионной политики [15].

Социальный фонд Кыргызской Республики был образован Указом Президента Кыргызской Республики в 1993 году. С созданием Социального фонда появился принципиально новый механизм финансирования выплаты пенсий, пособий. Средства для финансирования выплаты пенсий были выведены в самостоятельный бюджет и стали формироваться за счет поступления обязательных страховых взносов. В конце 1997 года был принят и вступил в действие первый закон, о трудовых пенсиях основанный на страховых принципах Закон Кыргызской Республики «О государственном пенсионном социальном страховании», который предопределил дальнейший курс на переход от системы государственного пенсионного обеспечения к государственному социальному страхованию. Пенсии были разделены на базовую и страховые части. При расчете базовой части пенсии в расчет берется общий трудовой стаж, первая страховая часть рассчитывается на основании трудового стажа и среднемесячной заработной платы до 01.01.1996 г., а вторая страховая часть на основании страхового стажа и произведенных страховых отчислений после 01.01.1996 года. Был принят закон «О персонифицированном учете граждан Кыргызской Республики для целей обязательного государственного социального страхования». Создан информационный центр персонифицированного учета. Размеры пенсий, согласно Указам Президента Кыргызской Республики, повышаются каждый год. Основным источником формирования бюджета Социального фонда являются страховые взносы. За последние годы Социальный фонд значительно увеличил объем роста страховых взносов по сравнению с прошлыми годами. Достигнутый уровень собираемости страховых взносов позволяет финансировать текущие выплаты пенсии без задержек и задолженностей [10].

Основные виды и формы адресной социальной помощи устанавливаются на региональном уровне с учетом имущественного и социального положения и фактора нуждаемости граждан. Они включают:

- денежную помощь: единовременные пособия; пособия для оплаты транспортных услуг; оказание помощи при экстремальных ситуациях, повлекших крупные единовременные расходы (пожар, наводнение, землетрясение, покупка жилья и др.); помощь в оплате жилья и коммунальных услуг;
- дотация на оплату питания и лечения; льготные ссуды и кредиты;
- натуральное обеспечение: предоставление предметов первой необходимости (продуктов питания, обуви, одежды и пр.); осуществление ремонта квартир, автотранспорта; выделение лекарственных препаратов; обеспечение бесплатного питания; предоставление топлива;
- гуманитарную помощь;
- услуги и льготы: направление в реабилитационные центры, центры социально-психологической помощи, дома-интернаты; устройство в пансионаты для престарелых; организация надомного социально-бытового обслуживания на платной и бесплатной основе; прикрепление к магазинам по продаже продуктов питания и предметов первой необходимости по социально низким ценам; предоставление льгот по оплате коммунально-бытовых услуг; организация бесплатного ночного проживания бездомных граждан; обеспечение кратковременного ухода за больными и одинокими людьми; организация помощи семьям с «лежачими» больными; создание специальных аптек или отделов в аптеках для малоимущих граждан [4, 57]. Но с 2013 г. перечисленные льготы перевели на денежные средства в виде доплаты к заработной плате.

Социальный фонд предоставляет другие виды помощи (правовой, психологической, информационной, профориентационной и т.д.), в которых остро нуждаются клиенты системы социального обслуживания.

Адресная социальная помощь предоставляется в соответствии с установленными критериями малообеспеченности, на основе социального мониторинга. Критерии адресной социальной помощи базируются на социальных нормативах, включающих показатели уровня потребления важнейших благ и услуг, размера денежных доходов и других условий жизнедеятельности человека.

Названная форма социальной работы несомненно является одной из тех, где достижения видны в большей степени. Однако, адресная социальная помощь не может полностью заменить собой систему социальной работы. Поэтому сегодня в стране принимается значительное число законодательных актов, направленных на развитие этой работы.

11 августа 1998 года утвержден Государственный закон «О благотворительной деятельности и благотворительных организациях». Это нормативный акт, устанавливающий основы правового регулирования благотворительной деятельности, определяющий формы ее поддержки органами государственной власти и органами местного самоуправления.

Благотворительная деятельность характеризуется как добровольная деятельность граждан и юридических лиц по бескорыстной (безвозмездной или на льготных условиях) передаче гражданам имущества, в т.ч. денежных средств, бескорыстному выполнению работ, предоставлению услуг, оказание иной поддержки.

Цели благотворительной деятельности в Кыргызстане по сравнению с законодательствами ведущих стран мира трактуются значительно шире. Например, среди направлений благотворительной деятельности в Кыргызстане определены такие, как: содействие укреплению престижа и роли семьи в обществе; подготовка населения к преодолению последствий стихийных бедствий, экологических, промышленных или иных катастроф, к предотвращению несчастных случаев; оказание помощи пострадавшим от социальных, национальных, религиозных конфликтов, жертвам репрессий, беженцам и вынужденным переселенцам; содействие защите материнства, отцовства и детства, укреплению мира, дружбы и согласия между народами, предотвращению социальных, национальных и религиозных конфликтов.

Однако по сравнению с ведущими странами мира в республиканском Законе отсутствуют такие направления благотворительной деятельности, как защита общечеловеческих и гражданских прав, содействие развитию промышленности и коммерции, поддержка различных религиозных течений и конфессий и др.

На сегодняшний день профессия социального работника стала неотъемлемой частью общественной жизни в странах, которые мы называем «цивилизованными». Без деятельности социальных работников не обходятся ни реализация программ социального развития, ни обеспечение социальной политики государства [14, 37].

Специалисты в области социальной работы широко используются в качестве экспертов при подготовке законодательства, при принятии решений органами местного самоуправления и обоснования деятельности общественных организаций. Поэтому численность представителей этой профессии достаточно велика.

К примеру, в Великобритании на сегодняшний день насчитывается около 50 тыс. социальных работников при общей численности населения немногим более 50 млн. человек. Для большинства современных исследователей социальной работы характерно понимание ее сущности в определении, близком тому, которое дает Национальная ассоциация социальных работников США: «Социальная работа - это профессиональная деятельность

оказания помощи индивидам, группам или общинам, усиление или возрождение их способности к социальному функционированию и создание благоприятных общественных условия для достижения этих целей” [2, 89].

Важнейшей структурой европейского социального взаимодействия является Совет Европы - консультативная межпарламентская организация, созданная в 1949 г. в целях содействия интеграционным процессам. В рамках Совета заключено около ста различных конвенций и соглашений, которые, хотя и носят рекомендательный характер, учитываются европейскими государствами при формировании социальной политики.

Минимальными стандартными правилами обращения с заключенными, принятыми Организацией Объединенных Наций.) Решения Совета наряду со специализированными органами ООН и другими международными организациями имеют важное значение для всего общеевропейского социального пространства. К важнейшим для нас относятся Европейская хартия о местном самоуправлении (15 мая 1985 г.) и Европейская социальная хартия (18 октября 1961 г.), в которой закреплён ряд обязательств: право на труд и справедливое вознаграждение; право работающих женщин на защиту; право детей и подростков на защиту, право на профессиональную ориентацию и профессиональное обучение, на охрану здоровья, социальное обеспечение, социальную и медицинскую помощь; право пользоваться услугами социального обеспечения; право семьи на социальную, правовую и экономическую защиту; право матерей и детей на социальную и экономическую защиту; право физически и умственно нетрудоспособных лиц на профессиональную подготовку, восстановление трудоспособности и возвращение к общественной жизни; среди прочих прав - право рабочих-иммигрантов и их семей на защиту и помощь.

В соответствии с Единым европейским актом, вступившим в силу 1 июля 1987 г., 12 государств - участников Европейского Сообщества: Великобритания, Дания, Франция, Португалия, Испания, Германия, Бельгия, Греция, Ирландия, Люксембург, Италия, Нидерланды до 31 декабря 1992 г. создали территорию без внутренних границ, на которой обеспечивается свободное перемещение товаров, лиц, услуг и капитала. Для 340 млн. граждан стран ЕС это значит, что диплом о высшем образовании признается во всех странах, любой человек соответствующей квалификации может работать по специальности в любой из 12 стран наряду с ее коренными жителями, пользоваться услугами социального обеспечения и социальной защиты, хотя именно интеграция в социальной сфере - по сравнению с финансовой и экономической - связана с наибольшими трудностями. Разный уровень оплаты труда, бюджетных отчислений на социальную сферу, существенные различия в системе социального и медицинского страхования и другие создают реальные проблемы в построении единого социального пространства.

Социальное устройство в развитых странах с рыночной экономикой призвано гарантировать минимальный набор услуг в соответствии с прожиточным минимумом, создать равенство “стартовых” возможностей со стороны бюджетных средств, большинство же граждан через систему социального и медицинского страхования сами создают необходимый фонд для социального обеспечения. Через прогрессивное налогообложение реализуется принцип социальной солидарности, когда здоровые поддерживают больных, молодые - пожилых и происходит частичное перераспределение доходов в пользу безработных и других категорий малоимущих.

Наиболее острой социальной проблемой является безработица - в странах Западной Европы она составляет 10,5% активной рабочей силы. От безработицы особенно страдает

молодежь. Отсутствие перспектив порождает у молодых людей массовые акции насилия и проявления вандализма, дальнейшее распространение получают подростковая преступность, проституция, наркомания и алкоголизм. Социальным бедствием становится СПИД. В этих условиях основное внимание в социальной политике и социальной работе уделяется созданию новых рабочих мест, организации разумного проведения свободного времени юношей и девушек. Появляются и новые методы социальной работы - мобильная социальная работа и стритверк (социальная работа на улице). Данные методы возникли в США, а затем распространились в Австрии, Германии, Франции и других странах Европы.

В США государственная поддержка осуществляется только на уровне программ для самых беднейших слоев населения, поэтому здесь в большей степени развиты благотворительные начала на уровне неправительственных структур. Налоговые льготы способствуют активному привлечению бизнеса для реализации социальных программ и проведения социальной работы.

В ФРГ практически вся социальная сфера регламентируется законом. Здесь действует свод социального законодательства - Социальный кодекс, объединяющий всю совокупность социальных законов - от социальной защиты молодежи до социальной помощи пожилым людям и нетрудоспособным. Федеральное законодательство определяет своеобразную "рамочную" конструкцию, в то время как конкретное наполнение осуществляется на уровне земель [16, 68].

Разработчики федеральных законов о социальной помощи исходили из того, что в своей жизни человек должен полагаться, прежде всего, на собственные силы. Если это по какой-либо причине не представляется возможным, то граждане ФРГ, а также иммигранты, переселенцы и лица, не имеющие гражданства, могут воспользоваться правом на получение социальной помощи. При этом в основе оказания социальной помощи лежит принцип субсидиарности, включающий среди прочих следующие аспекты: - получатель социальной помощи в процессе его реинтеграции в общество обязан сам проявлять активность; - рычаги социальной помощи включаются лишь тогда, когда исчерпаны иные возможности оказания помощи нуждающимся в ней в сфере законодательной, договорной или нравственной.

Государственное управление во Франции гораздо более децентрализовано, чем во многих странах Европы, и местные власти пользуются большей самостоятельностью. Законы о децентрализации от 2 марта 1982 г., 7 января 1983 г. и, в особенности, закон от 22 июля 1983 г. предусматривают разделение ответственности между центральной властью, регионами, департаментами и муниципалитетами (коммунами). Муниципалитет обладает значительными политическими, экономическими, социальными и культурными полномочиями, контролируя создание новых фирм, социальных, учебных и культурных учреждений. Он также ведает сбором местных налогов. Государство осуществляет только остаточные функции в социальной помощи: берет под свою опеку лиц, ставших инвалидами, размещает лиц, требующих ухода, в специальные центры и приюты, занимается их социальной адаптацией и оказывает помощь людям, лишенным жилища, путем выплаты пособий.

Швеция примечательна тем, что эта страна достигла одного из самых высоких уровней жизни в мире. Социальная политика направлена на уменьшение разницы в заработках, активную борьбу с безработицей с помощью таких мер, как субсидии для найма рабочей силы и специальные программы создания рабочих мест, переквалификация, усиление мобильности рабочей силы. Неотъемлемой частью «шведской модели» является мощная система социального обеспечения населения; бесплатное образование, высокий уровень

здравоохранения и пенсий, разнообразная помощь инвалидам и существенные материальные пособия семьям, имеющим детей. Значительна роль профсоюзов, которые объединяют до 80% трудящихся, а в отдельных отраслях - до 95%.

Для более полного понимания разнообразия форм и методов обеспечения финансовой защищенности, а также их сочетания представляется целесообразным рассмотреть механизмы финансовой защиты населения в сложившихся системах социальной защиты на примере развитых государств Европейского Союза. Данные государства характеризуются уже сложившейся социально-ориентированной моделью рыночной экономики, рассмотрим некоторые из них [5, 63].

Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС. Под экономической моделью социальной защиты населения можно понимать сложившиеся принципы организации и функционирования ее программ в той или иной стране. В странах Европейского союза доминируют четыре основные модели: континентальная или бисмарковская, англосаксонская или модель Бевериджа, скандинавская и южно-европейская.

Континентальная модель (модель Бисмарка) устанавливает жесткую связь между уровнем социальной защиты и длительностью профессиональной деятельности. В ее основе лежит социальное страхование, услуги которого финансируются в основном за счет взносов работодателей и застрахованных. В основе этой модели лежит принцип профессиональной солидарности, предусматривающий существование страховых фондов, управляемых на паритетных началах наемными работниками и предпринимателями. Они аккумулируют социальные отчисления из заработной платы, из которых и производятся страховые выплаты. Финансирование таких систем, как правило, не осуществляется из государственного бюджета, так как принцип бюджетной универсальности противоположен такой модели социальной защиты. Таким образом, в основе этой модели лежит принцип актуарной справедливости, когда величина страховых выплат определяется в первую очередь величиной страховых взносов. В момент своего рождения в Германии в конце XIX в. немецкая система социальной защиты воспроизводила именно эту модель. На сегодняшний день значительное развитие системы социальной помощи (строящейся на принципе вспомоществования, а не страхования) приводит к модификации этой модели и увеличению доли бюджетного финансирования социальной защиты.

Англосаксонская модель (модель Бевериджа) представлена в Европе Великобританией и Ирландией. В ее основе лежит доклад английского экономиста У.Бевериджа, представленный правительству Великобритании в 1942 г. Значительное влияние на выдвинутые Бевериджем положения оказали идеи Кейнса о том, что динамика общественного производства и занятости определяются факторами платежеспособного спроса, а, следовательно, перераспределение доходов в интересах социальных групп, получающих более низкие доходы, способно повысить денежный спрос массовых покупателей. Модель базируется на следующих принципах: принцип всеобщности (универсальности) системы социальной защиты - распространение ее на всех нуждающихся в материальной помощи граждан; принцип единообразия и унификации социальных услуг и выплат, что выражается в одинаковом размере пенсий, пособий и медицинского обслуживания, а также условий их предоставления.

Принцип распределительной справедливости - основополагающий в данной модели, так как в данном случае речь идет не о профессиональной (как в случае с моделью Бисмарка), а о национальной солидарности. Финансирование таких систем социальной защиты производится как за счет страховых взносов, так и из средств налогообложения. В отличие от континентальной, эта модель включает в себя социальное страхование с достаточно низкими социальными выплатами и социальную помощь, которая в этой системе играет доминирующую роль.

Скандинавская модель социальной защиты характерна для Дании, Швеции и Финляндии. Социальная защита в ней понимается как законное право гражданина. Отличительной чертой скандинавской модели является широкий охват различных социальных рисков и жизненных ситуаций, которые требуют поддержки общества. Получение социальных услуг и выплат, как правило,

гарантируется всем жителям страны и не обуславливается занятостью и уплатой страховых взносов. В целом уровень социальной защищенности, предлагаемый этой моделью, довольно высок. Не в последнюю очередь это достигается за счет активной перераспределительной политики, направленной на выравнивание доходов. Необходимым предварительным условием функционирования данной модели является высоко организованное общество, строящееся на основе приверженности принципам институционального общества благосостояния.

Финансирование систем социальной защиты, относящихся к данной модели, осуществляется преимущественно за счет налогообложения, хотя определенную роль играют страховые взносы предпринимателей и наемных работников. Единственной частью социальной защиты, выделенной из общей системы является страхование по безработице, которое является добровольным и управляется профсоюзами. До недавнего времени работающие по найму были практически освобождены от уплаты страховых взносов и участвовали в системе социальной защиты путем уплаты налогов.

Южно-европейская модель социальной защиты представлена в Италии, Испании, Греции и Португалии. Лишь в последние десятилетия под влиянием социально-экономических и структурных изменений в этих государствах были созданы или усовершенствованы системы социальной защиты. В отличие от предыдущих, данную модель можно интерпретировать скорее, как развивающуюся, переходную, а потому не имеющую четкой организации. Как правило, уровень социальной защищенности, характерный для данной модели, относительно низок, а задача социальной защиты рассматривается часто как забота родственников и семьи. Поэтому семья и другие институты гражданского общества играют здесь не последнюю роль, а социальная политика носит преимущественно пассивный характер и ориентирована на компенсацию потерь в доходах отдельных категорий граждан [3, 104].

Изучение опыта социальной работы за рубежом предполагает типологию стран по сложившимся системам социальной работы, в частности, по роли государства в решении проблем социальной защиты населения. Именно по этому признаку ныне различают американскую (с преобладанием негосударственных форм помощи и поддержки социально слабых слоев) и европейскую системы (с преобладанием в последней государственных форм помощи и поддержки населения).

Таким образом, в настоящее время обеспечение социальной защищенности осуществляется путем использования поддержки социальной инфраструктуры, финансирования оказания услуг в области социальной защиты, компенсации затрат на социальное обеспечение и непосредственных выплат гражданам, которые являются объектами социальной защиты. В практике деятельности развитых государств сложились социально-ориентированные модели социальной защиты, которые характеризуются различными уровнями обеспечения социальной защищенности и соотношением государственных и негосударственных институтов в области социального обеспечения.

Список использованной литературы:

1. Альперович В.Д. и др. Социальная защита населения. – М.: , 2004. - 398 с.
2. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. – М., 1974. – 234 с.;
3. Антропов В.В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах Европейского Союза. – М.: 2007. - 47 с.;
4. Бектенова Д.Ч. Финансы, денежное обращение и кредит. – Б.: - 1999, 178 с.;
5. Боднер Г.Д., Друзин Р.В. Развитие инвестиционной составляющей мировых пенсионных рынков // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Экономика и управление». Том 27. - 2014. - №1. – С. 3-11.;

6. Галишникова Е.В., Голышев Г.А., Кудрявцева Л.Н., Мешков В.М. Состояние и проблемы развития пенсионных систем в странах СНГ (на примере Российской Федерации, Республике Беларусь и Республики Казахстан) // Финансы. - 2012. №9. С.61-66.;
7. Государственные финансы. Сост. М.А. Авилкина. Новополюк: ПГУ, - 2007. - 127 с.;
8. Данилькевич М.А. Перспективы развития пенсионной системы Российской Федерации // Финансовый журнал. - 2013. №4. С. 93-101.;
9. Дурасанова Т.П. Введение в специальность «социальная работа». Учебное пособие. - Балашов, - 2000., - С. 21.;
10. Закон Кыргызской Республики от 4 июля 2011 года N 78 «Об инвестировании средств для финансирования накопительной части пенсии по государственному социальному страхованию в Кыргызской Республике».
11. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. - М., 1986;
12. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. - М., 1983;
13. Захаров М.Л. Социальное страхование в России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудоые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве): Монография. - М.: Проспект, - 2013, 197 с.;
14. Усупова Н.С. Историко-типологические аспекты проблемы бедности в социальном развитии независимого Кыргызстана (1991 – 2010 г.г.). – Б., - 2012, 246 с.;
15. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/3431?cl=ru-ru>
16. Югов А.А., Конопьянова Г.А. Пенсионная система Республики Казахстан: эволюция, проблемы, перспективы // Вестник КАСУ. – 2005. № 4. С. 159–162;

Рецензент: д.и.н., и.о. профессора Усупова Н.С.

УДК:63.3(2) 631

Бактыбек кызы Медина

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Бактыбек кызы Медина

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Baktybek kyzy Medina

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗСТАНДА КЫЗЫЛЧА ӨНДҮРҮҮНҮН ТАРЫХЫ ИСТОРИЯ ПРОИЗВОДСТВА СВЕКЛЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ THE HISTORY OF BEET PRODUCTION IN KYRGYZSTAN IN SOVIET TIMES

Аннотация: Бул макалада айыл чарбасында кеңири таралган, техникалык өсүмдүктөрдүн сап башында турган жана негизги багыттарынын бири болгон, өлкөнүн экономикасына зор салым кошуп келе жаткан кант кызылчасынын Чүй облусунда таралышы аны эгүүнүн өстүрүүнүн тарыхы, жана келечеги багыттары каралып, анализ берилет.

Аннотация: В данной статье будет рассмотрена и проанализирована история и перспективы выращивания сахарной свеклы в Чуйской области, которая широко используется

в сельском хозяйстве, являющемся одним из ведущих и основных направлений технических растений, вносящих основной вклад в экономику страны.

Annotation: This article will review and analyze the history and prospects of growing sugar beet in the Chui region, which is widely used in agriculture, which is one of the leading and main areas of industrial plants that make a major contribution to the country's economy.

Негизги сөздөр: айыл-чарба, техникалык өсүмдүктөр, кант кызылчасы, белгилүү кызылчачылар, завод, өнөр жай, түшүм.

Ключевые слова: сельское хозяйство, техническая культура, сахарная свекла, завод, промышленность, урожай.

Keywords: agriculture, technical culture, sugar beet, plant, industry, harvest.

Өсүмдүктөрдү өстүрүүчүлүк дыйканчылыктын негизи болуу менен ар бир доордо эл турмушунун жакшыртылышына жана мамлекеттин экономикалык, социалдык жактан өсүп өрчүшүнө түздөн түз таасирин тийгизип келген. Мына ушундай натыйжалуу таасир көбүнчө техникалык өсүмдүктөрдүн өстүрүлүшүнө жана андан алган чийки заттардын иштелишине тыгыз байланышып келет. Техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү элге эң керектүү кант кызылчасы, май, чай, тамеки жана башка товарларды чыгарууга керектүү болгон баалуу пахта жана кендир булаларын, жыттуу, майлуу, никотиндүү жана канттуу чийки заттарды өндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Кайсы жерде болбосун техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү өнөр жай мекемелерин пайда кылып, жумушчу табын орундарды жаратат. Элдин дүйнөлүк илимий – техникалык жетишкендиктерге көбүрөөк аралашып, жалпы экономиканын менталитеттин өсүшүнө алып келет. Өлкөбүздүн Чүй облусунда техникалык өсүмдүк, кант кызылчасын эгүү чарбада өзүнүн актуалдуулугун жоготпой айыл чарбасынын эң маанилүү бөлүгү экендиги белгилүү.

Айыл чарбасында ар бир өсүмдүктүн өзгөчө оорду бар. Алардын ичинде эл кадырлап өстүргөн кант кызылчасын бөлүп көрсөтүүгө болот. Анткени бул өсүмдүк калкты кант (кумшекер) менен тоюндурган негизги продуктылардын бири болуп саналат. Албетте, айыл чарбасындагы башка да техникалык өсүмдүктөрдүн ар биринин адам турмушунда кайталангыс орду бар. Бирок ошондой болсо да акыркы он, жыйырма жыл аралыгында Чүй өрөөнүндө кант кызылчасы айдалбай калган учурларга кептелдик. Акыркы жылдарда кайрадан кант кызылчасын өстүрүү калк турмушунда пайда алып келүүчү техникалык өсүмдүк катары жандангандыгын байкоодобуз. Элдин басымдуу бөлүгү колдоого алып бул техникалык өсүмдүктү өстүрүүгө өзгөчө маани бере баштады. Ырас кызылча багуу, өзгөчө татаал жумуш. Ошого карабастан калк урмат менен анын асылдуулугун баалап, пайдалана башташты. Анткени кант кызылчасынын элге берген пайдасы ошончолук жогору. Муну терең түшүнүшкөн Чүй облусунун дыйкандары акыркы жылдарда жапырт кызылча өстүрүүгө багыт алышты. Буга турмушубузга, рыноктук мамилелердин кириши да себеп болуп, кантты пайдалануу күнүмдүк турмушта адам баласынын эң негизги керектөөлөрүнүн бирине айлангандыгын баса белгилесек болот. Аны иштетүүнүн максаттуу жолдорун табуу, аны өндүрүү, иштетүү, өндүрүлгөн продукция менен элди камсыз кылуу сыяктуу иш-аракеттер өлкөдөгү экономикалык реформаларга тыгыз байланышкан.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасында техникалык өсүмдүктөрдүн ичинен, кант кызылчасы бир кыйла жаш өсүмдүк. Кызылчанын өзү дүйнөнүн байыркы өсүмдүктөрүнөн болуп саналганы менен, анын өнөржайлык мааниси өткөн кылымдын башында гана белгилүү болду.

Россияда Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин кант заводдорунун ээлеринин биригүүсү натыйжасында Россия менен Украинанын борбордук райондорунун аймагында ири кант өнөр жайы түзүлө баштаган. Кант заводдорунун ээleri конкуренциядан коркушуп, түштүк райондордо кант кызылчасынын өсүмдүктөрү үчүн кыртыштык – климаттык оңтойлуу шарттардын болушуна, суук эмес мезгили 210 күнгө жетип вегетациялык мезгилдин жылуулугунун суммасы 3500 градуска жакын болсо да, ал жерге кызылча эгүүгө бардык тараптан тоскоолдук кылып келишкен. Мындай райондордун катарына биринчи кезекте Кыргыз АССРинин Чүй өрөөнү да кирген[5, 832-б].

1863-жылдын аягында бүт Кыргызстан иш жүзүндө Россиянын составына кирип, ошол мезгилден тартып Улуу Октябрь Социалисттик Революциясына чейин, башкача айтканда, жарым кылым бою кыргыз калкы бир жагынан падышалык самодержавиенин, экинчи жагынан өлкөдө капиталисттик мамилелердин өнүкпөгөндүгү коомду артка тартып келген. Анткени менен, Кыргызстандын Россия империясынын курамына кошулушусу кыргыз элинин тарыхындагы прогрессивдүү көрүнүш катары бааланып айыл чарбасы менен өнөржайынын өнүгүшүнө багыт болуп саналган.

Кезинде жүргүзүлгөн илимий экспедициялардын алдынкылары, орус окумуштуулары Семенов-Тяньшаньский, Пржевальский, Северцов, Мушкетовдор Кыргызстандын табигый байлыктарын ачышып, баяндашкан. Эмгек куралдарынын өркүндөтүлгөн базасында айыл чарбасын жүргүзүүнүн бир кыйла алдыңкы формасын колдонушкан орус украин келгиндери белгилүү роль ойноп, ал босо кыргыз дыйкандарынын отурукташып, тиричилик жүргүзүшүнө жардам берди. Алгачкы жылдарында Чүй өрөөнүнө көчүп келишкен орус, украин дыйкандары башка өсүмдүктөр менен катар, жөнөкөй жол менен кант кызылчасын алуу максатында жекече бөлүнгөн чарбаларына өстүрө башташкан. Ал дыйкандар кант кызылчасын жакшы билишип, аны өстүрө билишкен, айырмасы бир гана нерсе болуп, Украина менен Россиянын борбордук райондорунда кант кызылчасын кайрак жерлерде өстүрүп, Кыргызстандын Чүй өрөөнүндө аны сугаруу керек эле.

Кант кызылчасын эгүүнү, катар аралыгын иштетүүнү жана жыйнап алууну дыйкандар кол менен жүргүзүшүп, минералдык жер семирткичтер колдонулган эмес. Ошондой шартта да дыйкандар кызылчадан жогорку түшүм алып турушкан.

Кыргызстанда кант кызылчасын алгачкы чалгындап эгүү 1925-жылы, дыйкан чарбаларында атайын агрономдун көзөмөлдөөсү астында жүргүзүлүп, натыйжасы канааттандыруу болгон. Кант кызылчасынын түшүмү ар гектарынан 300 центнерге чейин жетип, анын канттуулугу 20 пайыздан ашык болгон. 1926 – жылы чехославиялык жумушчулардын “Интергельпо” коммунасы 120 гектар кызылча аянтынан орто эсеп менен 321 центнерден кант кызылчасынын түшүмүн алган[4, 12-б].

Кыргыз ССРинин областык жер иштер башкармасынын айыл чарба бөлүмүнүн комиссиясы “Интергельпо” коммунасынын тажрыйба участогунда өстүрүлүп алынган маалыматтарды текшерип, жыйынтык чыгарган иши зор кызыгууну туудурган. Бир жылдык тажрыйба маалыматтарынын негизинде комиссия төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген:

1. Кант кызылчасын сугатсыз иштеткенде, сугат жердегиге салыштырмалуу түшүмүн 30-35 пайызга кем берет. 3-4 ар кыл мезгилдеги сугатты пайдалануу мыкты натыйжаларды берген. Ашыкча сугарып жибергенде, кант кызылчасынын түшүмү бир аз төмөндөйт.
2. Трактор менен иштетүү жана культивизациялоо арзан продукту алуу жагынан жогорку эффектинин берет.

3. Кыртыштын абалы жана андан мурда эгилген өсүмдүк кызылчанын түшүмүн жогорулатууда аз роль ойнобойт.

Украина менен РСФСРдин шарттарында өстүрүлгөн кызылчаларда кызылчанын канттуулугу өтө жогору, канттуулук пайызы ашык экендиги белгиленип келген. Бул маалыматтар методикалык жактан толук сакталбаган бир жылдын тажрыйбасында болгону менен, Чүй өрөөнүндө кант кызылчасынын аянттарын кенейтүү жана иштетүү үчүн толук мүмкүндүк, эң сонун шарт бар экендигин көрсөтүп турган.

1927-жылы кант кызылчасын эгүү аянты -170, 1928-жылы-350, 1929-жылы-440 гектарга чейин көбөйгөн. Бул жылдары кант кызылчасынын орточо түшүмү гектарынан 200 центнерге жакын болгон. 1929-жылы уютурулган мурдагы Кант районундагы Фрунзе атындагы кызылча совхозу, Республикада кант кызылчасын тез жана жакшы өздөштүргөн биринчи чарба болуп эсептелген. Бул совхозго Чүй суусунун жанынан 5800 гектар жер берилип, анын жүздөгөн гектары камыштуу жана саздак жерлерден болучу. Мындай кыйынчылыктарды кыска мөөнөттүн ичинде жеңүү үчүн жана мурда эч качан иштелбей келген жерлерди маданияттуу, күрдүү талаага айландыруу үчүн совхоздун коллективине көп эмгектенүүгө туура келген. Жерди иштетүүнүн маданиятын көтөрүүдө кант кызылчасын өстүрүүнүн Бүткүл союздук илимий – изилдөө институтунун сугат жер шарттарында кант кызылчасын багып өстүрүүнүн айрым агротехникалык элементтерин иштеп чыгуу иштери аткарыла баштаган.

Баалуу продукцияны - кант кызылчасын бере турган бул зарыл өсүмдүктүн айдоо аянтынын кескин түрдө көбөйүшү республикада кант өнөр жайынын уюштурулушун талап кылып турду. 1932 – жылы Кыргызстандын борбору Фрунзе шаарына жакынкы Кант кыштагында биринчи кант кызылчасын иштетүү заводу курулду. 1935-жылы Кара-Балта экинчи кант заводунун курулушу аяктап, ошол эле жылдан тартып Ново-Троицкий үчүнчү кант заводу курулуш иштери башталган [1, 12-6].

1934-жылдан тартып, кант кызылчасынын аянтынын андан ары көбөйүшү менен, анын тушүмү да жогорулай баштады. Кант кызылчасынын ар гектарынан 1934-жылы алынган 120 центнер ордуна ,1937-жылы 334 центнерге ашты. Кант кызылчасынын дүң жыйымы тиешесинче -1157 центнерден 4468 центнерге чейин жетти.

Жаңы техниканы колдонуу, өсүмдүктү эгүүгө, багууга механизацияны киргизүү, минералдык жана органикалык жер семирткичтерди ж.б көп санда пайдалануу кант кызылчасынын түшүмүн бир канча көбөйтүүгө жардам берген.

1929-жылы Кант районундагы кызылча совхозунун базасында Канттагы тажрыйба таяныч пункту уюшулуп, ал СССРдин Башкы кант башкармасынын жана кант өнөр жайынын Бүткүл Союздук илим-изилдөө институтунун карамагында болгон. Канттагы таяныч пункту өзүнүн уюшулганынын биринчи күндөрүнөн тартып эле, агротехниканын айрым жолдорунун, кант кызылчасынын продуктуулугуна сугаруунун ар кандай режиминин таасирин изилдөөнү ишке ашырып келди. Мындан тышкары тажрыйба пунктунун илимий кызматкерлери шор жана саздак кыртыштуу жерлерге каршы күрөшүүдө зарыл тажрыйбаларды жүргүзүшкөн. Бир нече убакыт кийинчээрек, 1935-жылы Кыргызстандын сугат жерлери үчүн кант кызылчасын селекциялоо боюнча изилдөө иштери башталган. Кант тажрыйба таяныч станциясынын жүргүзгөн ишинин натыйжасында Ф-1601, Ф-1602, Ф-1714, жана Ф-234 сыяктуу жогорку сорттогу кант кызылчасы өстүрүлүп чыгарылып, мамлекеттик сыноого берилди. Бул сорттор негизинен Берхняч жана Харьков станцияларындагы материалдарды жекече селекциялык тандоо методу менен алынган.

Гитлердик фашизмге каршы совет элинин Улуу Ата Мекендик Согушу Кыргыз ССРнин социалистик тузулушу үчүн оор сыноолордон болуп кала берген. Согуш алдында өнөр жайы менен катар айыл чарбасы да согуш алдына кайра курулуп, ал өзүнүн негизги милдетин Советтик Армияны азык түлүк менен, ал эми өнөр жайы болсо зарыл сырьё менен камсыз кылууга багындырды.

Согуш мезгилинде көп кыйынчылыктарга карабастан, Кыргыздын кант кызылчасы өстүрүүчүлөрү да эн мыкты эмгектеништи. Калинин атындагы колхоздун звеновою Социалистик Эмгектин Баатыры Зууракан Кайназарова гектарынан 1000 килограмдан жана андан ашык кызылча өстүрүп алып, аты бүткүл советтик республикаларга тараган. Алдыңкы кызылчачылардын эмгегин кыргыз эли жогору баалап, Зууракан Кайназарова менен Керимбүбү Шопокованы СССРдын жана Кыргыз ССРнын Жогорку советинин депутаттары кылып шайлашты. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында дагы жаңы үч: Ново-Троицкий, Токмок, Беловодск кант заводдорунун курулушу бүтүп, ошону менен Кыргызстанда кант кызылчасын мындан ары карай өстүрүүнүн бекм базасы түзүлдү. 1945-жылы республикада кант кызылчасын эгүү аянты 20 миң 400 гектар болуп, бирок кант кызылчасынын түшүмү төмөн (гектарынан 100 центнерден) болгондуган дүн жыйым анча эмес-бардыгы 2 миллион 60- миң гана центнерге жетишкен[6, 79-б].

Согуштан кийинки биринчи -1946-жылы биздин республиканын эмгекчилеринин эмгектеги жаңы эрдиктери белгиленди. Кыргызстандын колхоздору менен совхоздору айыл чарба продуктыларын тапшыруу боюнча мамлекет алдындагы милдеттенмелерин ийгиликтүү орундатышты. 1945-жылга салыштырганда алар кант кызылчасын мамлекетке 33 пайызга көп тапшырууга жетишишкен.

Алдыңкылардын өсүшүнүн натыйжасында 1947-жыл үчүн Кыргызстанда кант кызылчасынын түшүмү 1946-жылга салыштырганда 80 пайызга өскөн.

Көп кызылчачы-новаторлор өкмөттүк сыйлык менен белгиленишип, ал эми республиканын 15 звеновою Социалистик Эмгектин Баатыры деген наамга таттыктуу болушту. 1947-жылы 1953-жылдын мезгилине чейин республикада кант кызылчасынын айдоо аянты өтө жай өскөнү менен, 1946-жылга салыштырганда, кант кызылчасынын түшүмү жогорулап турган.

1956-жылдан баштап, кант кызылчасынын түшүмү боюнча Кыргызстан Советтер Союзунда биринчи орунду ээлеп, бул көрсөткүч боюнча Франция, Италия, Англия, Дания сыяктуу капиталистик өлкөлөрдү артка таштады[1, 214-б]. Кант кызылчасынын дүн жыйымы 1955-жылдагы 5,5 миллион 400 миң центнерди түздү.

1970-жылдары республикада мурдагы кант кызылчасынын аянты салыштырмалуу 190 пайызга өсүп, 50 миң гектарды түздү, эгер 1949-1953 жылдардын мезгилинде фабрикалык кант кызылчасынын түшүмү 271 центнерге барабар болсо, 1958-1973 жылдары ал гектарына 351 центнерге чейин артты[5, 832-б].

Бирок 1980-жылдан тартып Бүткүл Союздук Республикалардагы айыл чарбасындагы кризистер, өзгөрүүлөр, экономикага таасир этип чоң өзгөрүүлөрдү шарттаган. Кыргызстанда анын ичинде Чүй өрөөнүндө кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмү жылына төмөндөп жүрүп отурган. Акыры тарыхта 1991-жылдын 8-декабрында [3, 604-б] СССРдин жоюлушу, коомдогу чоң бурулуш болуп, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка жетишүүсү өлкөбүздө саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдү алып келген.

Колдонулган адабияттар:

1. Акималиев Ж.А, Кыргызстанда кызылчачылыктын өнүгүшү. Фрунзе 1964ж 18-б

2. Акималиев Ж.А, Кыргызстандын кант кызылчасы Фрунзе 1970ж 19-б
3. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (эн байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2016. 604 – б.
4. “Интергельпо” кооперативи: Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия. Мамалекеттик тил жана энциклопедия борбору. И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети. Бишкек, 2003. Б-12
5. «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия:4-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2012. 832 бет,
6. Кант кызылчасы камкордука алынсын. Советтик Кыргызстан 1978-ж 23-июль

Рецензент: т.и.д., профессордун м.а Эсенкулов Н.Ж.

УДК:63.03

Бактыбек кызы Медина

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Бактыбек кызы Медина

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Baktybek kyzy Medina

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

ЧҮЙ ӨРӨӨНҮНДӨ КЫЗЫЛЧА ӨСТҮРҮҮНҮН КЕЛЕЧЕГИ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ ВОЗДЕЛЫВАНИЯ СВЕКЛЫ В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ

PROSPECTS AND PROBLEMS OF BEET CULTIVATION IN THE CHUI VALLEY

Аннотация: Бул макалада кант кызылчасынын Чүй облусунда таралышы аны эгүүнүн, өстүрүүнүн тарыхы, келечеги жана негизги көйгөйлөрү каралып, анализ берилет.

Аннотация: В данной статье будет рассмотрена и проанализирована история, перспективы и проблемы выращивания сахарной свеклы в Чуйской области.

Annotation: This article will review and analyze the history, prospects and problems of growing sugar beet in the Chui region.

Негизги сөздөр: экономика, айыл-чарба, техникалык өсүмдүктөр, кант кызылчасы, белгилүү кызылчачылар, завод, өнөр жай, түшүм.

Ключевые слова: экономика, сельское хозяйство, техническая культура, сахарная свекла, завод, промышленность, урожай.

Keywords: economy, agriculture, technical culture, sugar beet, plant, industry, harvest.

Ар бир элдин тарыхында анын тагдырын түп-тамырынан бери өзгөртүүчү бурулуш учурлар болуп, ал анын өнүгүү багыттарына өзүнүн таасирин тайгизет. Биздин элибиз үчүн өтө маанилүү окуялардын бири болуп Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын жарыяланышы менен анын тарыхындагы жаңы коомдук-саясий мамилелердин, экономикалык өзгөрүүлөрдүн башталышы эсептелинет.

Өлкөбүз 1991-жылы 31-августтунда көз карандысыздыкка ээ болуп эгемендүүлүк алды, мамлекетибиздин пайдубалы тургузулду. Дүйнө картасына Кыргыз Республикасы пайда болду. Ар бир кыргыз жараны үчүн болуп өткөн саясий процесстер көп таасир берди.

Доордун өзгөрүшүнө ылайык өлкөбүздө бир катар реформалар жүргүзүлдү. Өнөр жай ишканалары жеке жактарга тарап менчиктештирилди. Колхоз, совхоздор таратылып, алардын мал-мүлкү, айдоо аянттары, чабындылар, жайыттар айыл элине үлүшкө бөлүнүп бекер берилди. “Жериңди жакшылап пайдалан, каалашыңча мал бак, оболу өзүңдү бак, ашыгын сатып бакубат жаша” деди жаңы заман. Бирок элибиздин, анын ичинде айыл элинин турмушу ирденип, илгерүүлөөнүн ордуна күн санап жакырданууда, анын себеби эмнеде деген суроо жаралбай койбосо керек. Анын эң башкы себептеринин бири жетимиш жыл жетекке, пландуу экономикага көнгөн карапайым элибиз “Базар экономикасы” деп аталган жаңы ыкмасына таптакыр даяр эмес эле.

Өз алдынча мамлекет катары Кыргызстан айыл-чарбасына багыт алды. Өзгөчө техникалык өсүмдүктөрдүн ичинен кант кызылчасы Чүй өрөөнүнүн шартында жогорку түшүмдү берүү менен экономиканы көтөрүүчү бирден бир техникалык өсүмдүк болуп эсептелет. Адистештирилген айыл чарбаларында кант кызылчасы жылдык кирешенин 50-60% ин берет. Техникалык өсүмдүктөрдөн жогорку түшүмдү алуу үчүн республикада илимий иштерди күчөтүп, алардын жаңы сортторун чыгарууну, үрөнчүлүгүн илимий-өндүрүштүк деңгээлге коюп, алдынкы интенсивдүү ыкмалар менен өстүрүү талап кылынат. Чийки сырьё заттарын өндүрүү, ошол жерлерде, аларды сатып алуучу, сактоочу жана иштетүүчү майда, орто жана чоң мекемелердин жаралышын жана башка өтө керектүү инфраструктуралардын өрчүшүн талап кылат[6, 3-6].

Кызылчачылык - дыйканчылыктын кант өнөр жай үчүн чийки зат даярдоочу тармагы. Кант алуудагы негизги чийки зат - кант кызылчасы. Дүйнөнүн кант өндүрүшүндө кант кызылчасынан кант алуу 30%- ды, бал камыштан -70% ды түзөт. Өлкөдө кант заводдору 1 тонна сырьёдон 140-150 килограмм кант, 750-800 килограмм той, 35-4,0 килограмм патока иштеп чыгарат. Кант кызылчасынын сабак, жалбырактары малга баалуу тоют. Кант кызылчасы Түндүк жарым шардын мелүүн алкагындагы өлкөлөрдө 9 миллион гектардан ашык жерде өстүрүлгөн.

Кыргызстанды аймактарга бөлүп караганда Чүй облусунда негизинен кант кызылчасын өстүрүп айдоо жана өндүрүү чаралары эзелтен пландуу жолго коюлуп келген. Кант кызылчасы баалуу техникалык өсүмдүк болгондуктан ага болгон суроо талап бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келгендигин билебиз[5, 3-6].

Бир кездерде Кыргызстан кумшекер менен өзүн эле эмес бүтүндөй Орто Азияны камсыз кылып келген. Акыркы жылдары артка кеткен айыл чарбасы менен кошо кант кызылчасын өндүрүү да кыскарып отуруп, акыры кейиштүү абалга келип такалды. Белгилей кетсек эгемендүүлүктү алган жылдардан тарта кант кызылчасын өстүрүү жылына болгону 0,8 миң гектар өндүрүлсө, анын баары кайра иштетилбей малга тоют болуп кеткен. Ал эми тээ 1980-1981-жылдары Кыргызстан жылына 1,2 миллион тоннадан ашуун кант кызылчасын алып, түшүмдүүлүк боюнча СССРде биринчи орунга чыккандыгын билебиз. Ал кезде ар бир гектардан 360-380 центнер түшүм алып келген. Салыштырып айтсак 2007-жылы республика боюнча кант кызылчасынын берген түшүмү бир гектардан болгону 175 центнерден айланган. Ошентип учурда өзүбүздөн кант кызылчасын өндүрүү азайгандыктан сырттан импорттоп алып келип колдонуп жатабыз. Кант кызылчасын мурдагыдай өндүрүп, өлкөбүздү камсыз кылуу, ал эле эмес артса сыртка чыгаруу үчүн аракеттер экономикада, айыл чарбасында

байкалган жок. Чүй өрөөнүндө кант кызылчасын себүүдө дыйкандар материалдык жактан алсыз, сепкен күндө деле кант заводдору менен келише алабы жокпу деген маселелер чечилгиз бойдон калууда. Бул нерсенин баардыгы кант кызылчасын өстүрүүчүлөр менен кайра иштетүүчүлөрдүн ортосундагы келишимдин жоктугу баага болгон келишпестиктердин келип чыгуусуна да себеп болууда. Кант заводдору дыйкандар алып келген кант кызылчасынын өздүк баасы кымбат деп эсептешет. Күйүүчү май, техника, үрөнгө кеткен чыгымдарды кошуп отуруп кант кызылчасынын 1 тоннасы кошумча нарк салыгын кошпогондо 1700 сомго чыгып кеткен. Бул кайра иштетүү үчүн ЕАЭБ өлкөөрү боюнча эң жогорку баа, ал эми кмант заводдору дыйкандардан жогорку баада алган кант кызылчасын иштетүүдөн ошондой эле наркы асмандаган кумшекерди иштеп чыгарышат. Кант заводдору да өздөрүнүн кант кызылчасын иштетүүдөгү чыгымдарын санап бүтө алышпайт[1, 18-б.]. Бул ички базар рыногунда кумшекердин өтпөй калышын шарттайт, анткени калк баасы төмөн сырттан келген кумшекерди алууга качырат. Ошентип кант кызылчасын иштетүүчү заводдорго пайда алып келбеген учурлар катталбайт деп эч ким кепилдик береалбайт. Натыйжада дыйкан өндүргөн кант кызылчасын заводдор сатып алуудан баш тартат, а өндүрүүчүлөр айла жок өстүргөн кант кызылчасын малга тоют катары берүүгө аргасыз абалга алып келген учурлар катталып келет.

Кыргыз Республикасында бүгүнкү күндө кант кызылчасы-айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизгилеринин бири жана аны айыл чарба өндүрүшүндө мааниси өтө чоң. Чүй өрөөнүнүн шартында кант кызылчасын өндүрүү маселесинде совет дооруна келе турган болсок жылдык кирешеси 50 миллион сомдук продукцияны берип турган[4,1-2-б.]. Бул болсо айыл чарбалардын талаачылыктан алган акчалай кирешесинин 70 жана жалпы чарбалык кирешенин 40 % тин түзгөн. Демек Чүй өрөөнүндө жайгашкан көпчүлүк чарбаларда кант кызылчасын өстүрүү – киреше алуунун негизги булагы болуп эсептелип келген.

Республикабызда эң ири болгон “Кайыңды кант” менен “Кошой” кант заводдору учурда толук кандуу иштей албай турушат. Кайыңды кант заводунда бир кездерде миңден ашуун жумушчулар иштесе, бүгүнкү күндө 400дөй жумушчу оруну калган. Негизинен Чүй облусунда кант заводдорунун төртөө сакталып калса, жогоруда аталган экөөсү кант кызылчасын иштетүүгө багытталган. Калган экөөсү кант кызылчасы жетишсиз болгондуктан башка өлкөдөн ташылган кант камыштарын иштетүүгө аргасыз.

Бул техникалык өсүмдүктү өстүрүү, Чүй бооруна мындан 90жыл мурдаарак келген. Кант кызылчасынын өзүнүн тарыхы далил. Чүй өрөөнүндө кант кызылчасын эгүү Совет өкмөтү орногондон он беш жыл өткөндөн баштап эгиле баштаган. Республиканын ошол кездеги жетекчилери кыргыз жеринин өзгөчөлүктөрүн карап көрүп, Чүй өрөөнүн башкача айтканда Кемин жана Панфилов райондорунун аралыгын тандап алышкан. Адегенде 1930-жылдары кызылча аянттары азыркы Ысыката (мурдагы Кант) районунун территориясында айдалып, алгачкы кант заводу (азыркы Сакебаев атындагы акционердик коому) да ошол жерде курулган[5, 3-б].

Кант кызылчасы улам жыл өткөн сайын аянттары артып, бүтүндөй Чүй өрөөнүн кучагына алган. Негизинен өрөөндөгү баардык колхоздор менен совхоздор кант кызылчасын айдашкан. Кызылча аянттары коомдук мүлк катары эсептелип мамлекетке тапшырылган. Колхозчулар менен совхоз жумушчулары коллективдүү түрдө эмгектенишип, жеке менчик дегенди билишкен эмес. Анткени мамлекеттик тузүлүш структурасы ошондой эле. Жылдар жылган сайын кызылча аянттары кеңейип бүтүндөй Чүй боорун өз кучагына алган. Эмгекчи элдин арасынан кызылча өстүрүүнүн чеберлери, атактуу адамдар өсүп чыккан, ал кездеги техникалардын, минералдык жер семирткичтердин жетишсиздигине карабастан, жалаң кара

күч эмгегинин аркасында кант кызылчасын ар гектарынан 1000 центнерден түшүм алууга жетишкен адамдар чыгышкан[6,4-6].

Чүй өрөөнүндө негизинен 1930-жылдардан 1980-жылдарга чейин өстүрүлүп келди. Андан кийин ар кандай объективдүү, субъективдүү себептердин негизинде кант кызылчасын өстүрүү токтотулган. Бир канча мезгил өткөндөн кийин, токсонунчу жылдардын экинчи жарымында гана кызылча эгүү кайрадан колго алынды. Социалдык түзүлүш урап, Союз таркады. Коллективдүү чарба жеке менчикке өттү. Ар бир үйбүлө бул техникалык өсүмдүктүн оор жумушуна карабастан, өздөрүнүн огороддоруна жер участкаторуна өстүрүүгө өтүштү. Анткени кант кызылчасынын сабагы да, жому да, канты да пайдалуу. Бирок аны өстүрүүгө керектүү техниканын жетишсиздигинен, үрөндүн эскилигинен бүтүндөй калк жапа чекти. Көп эмгек жумшап аз түшүм алды. Аз пайда көрдү. Бирок ошого карабастан жалпы эл массасынын бул перспективалуу техникалык өсүмдүк - кант кызылчасын өстүрүүгө болгон кызыгуусу эч солгундаган жок.

Кыргызстан кант кызылча тажрыйба- селекция станциясы - Кыргыз ССР мамлекеттик агрардык-өнөр жай комитетине караштуу илимий изилдөө мекеме. Сокулук районунун аймагында. 1948-жылы Новотроицк кызылча совхозунун базасында түзүлгөн. Анын кант кызылча селекциясы жана агротехника бөлүмдөрү, 9 лабораториясы (кызылча үрөнчүлүгү, кызылча сырьёсуна технологиялык баа берүү, которуштуруп айдоо, агрохимия, сугат, кызылча өстүрүүнү механикалаштыруу жана башка) бар[3,8-6].

Станция кант кызылчанын мол түшүмдүү сортун чыгаруу, эмгек менен каражатты аз чыгымдап, туруктуу мол түшүм алууга жана аны жыйноого жардам берүүчү прогрессивдүү тех-яны, зыянкеч, илдет, отоо чөп жана чырмоокко каршы күрөш чарасын иштеп чыгуу жана башка боюнча иш жүргүзөт. Станцияда канттуулугу 16-17%, түшүмү гектарынан 600-650 центнер кант кызылчаны өстүрүү технологиясы иштелип чыккан.

Бүгүнкү күндө Чүй өрөөнүндө кант кызылчасы жана башка айыл чарба өсүмдүктөрүнөн жогорку жана туруктуу түшүмдү алуунун негизи баарынан мурда туура которуштуруп айдоону пайдалануу эсептелет[2, 212-6]. Илимий маалыматтарга кайрыла турган болсок эгер кант кызылчасын биринчи жылы өстүргөндө анын түшүмдүүлүгү тажрыйбада гектарынан 561 центнер болсо, ошол эле жерге экинчи жолу айдаганда, анын түшүмү 516 центнерге чейин, үчүнчү жылы удаасы менен бир жерге айдаганда жалпысынан 160 центнерге кем алынган. Башка сөз менен айтканда, кант кызылчасынын түшүмүнүн жыл сайын орточо төмөндөшү гектарына 80 центнерден болуп турган. Түшүмдүн мындай кескин азайышы жерге минералдык жана органикалык семирткич жетиштүү санда төгүлгөн шарттарда байкалгандыгын белгилөө зарыл.

Чүй облусу аймактык жактан алганда, айыл чарбасында кант кызылчасын өндүрүүнүн негизги өзөгү борбору деп көрсөтүүгө болот. Анткени кант менен калкты тоюндурган негизги продуктылардан бирин өстүргөн аймак болуп саналат. Албетте, кант кызылчасынын адам турмушунда кайталангыс орду бар. Бирок ошондой болсо да акыркы он, жыйырма жыл аралыгында кант кызылчасы айдалбай калган учурга кептелдик. Акыркы жылдарда кайрадан кант кызылчасын өстүрүү калк турмушуна кирип жандангандыгын байкоодобуз. Элдин басымдуу бөлүгү колдоого алып бул техникалык өсүмдүктү өстүрүүгө өзгөчө маани бере баштады. Ырас кызылча багуу, өзгөчө татаал жумуш. Ошого карабастан калк урмат менен анын асылдуулугун баалап, пайдалана башташты. Анткени кант кызылчасынын элге берген пайдасы ошончолук жогору. Муну терең түшүнүшкөн Чүй облусунун дыйкандары акыркы

жылдарда жапырт кызылча өстүрүүгө багыт алышты. Буга турмушубузга, рыноктук мамилелердин кириши да себеп болду.

Кызылча өстүрүүчүлөрдүн жана кайра иштетүүчү ишканалардын туруктуу экономикалык байланыштарын түзүү алардын теңдемделген өнүгүүсүнө жана майнаптуулугунун жогорулоосуна, ошондой эле кант менен өзүн камсыздагандыктын пайызынын өсүүсүнө апкелет. Бүгүнкү күн кант заводдорунун жана товар өндүрүүчү чарбалардын базасында реалдуу, иштөөчү агробиркимелерди түзүү зарылдыгын таңуулайт. Мындан тышкары, мурунку жылдардын тажрыйбасы көрсөткөндөй, тармакта белгилүү бир уюштуруучулук өзгөртүүлөрсүз, өкмөт тарабынан тиешелүү каржылык-насыялык шарттарды түзүүсүз өндүрүштү жандантуу мүмкүн эмес. Кызылча өстүрүүдө иштерди жакшыртуу көп жагынан ички дагы, тышкы дагы инвестицияларды кеңейтүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдөн да көз каранды. Кант чийкизатынын импортун маанилүү кыскартуу катуу валютада акчанын ири суммасын үнөмдөйт, бул аны кант кызылчасын өндүрүүгө багыттоо жана айылдык райондордо кошумча жумуш орундарын түзүү мүмкүндүктөрүн берет. Социалдык фактор тууралуу да унутууга болбойт, анткени өндүрүштүн деңгээлинин төмөндөөсү сөзсүз жумушсуздукка алпарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Жумалиев З. Кыргызстану нужен сильный перерабатывающий сектор // Деловые вести.- 2014.- № - С. 18.
2. Ибраимов Н. Техникалык өсүмдүктөр жана аларды Кыргызстандын шартында өстүрүүнүн ыкмалары. Б1994-ж 2126
3. Кант кызылчасы камкордука алынсын. Советтик Кыргызстан 1978-ж 23-июль
4. Токоманова.Г. Кызылча кырдай үйүлдү: Чүй баяны-2002-ж 18-январь-Б1-2
5. Төлөмүшова . Т. Кант кызылчасы Сары Өзөн Чүйдүн эталону: Чүй баяны 2002-16-сентябрь.- Б-3
6. Чүй өрөөнүндөгү дыйкандардын күжүрмөн милдети. Кызылчачылардын Республикалык кенешмеси “Ленинчил Жаш” 1972-ж 18-март

Рецензент: т.и.д., профессордун м.а. Эсенкулов Н.Ж

УДК: 93: 81`373.

Бактыбекова Гулайым Бактыбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстан тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Бактыбекова Гулайым Бактыбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Baktybekova Gulayym Baktybekovna

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

СУУ АТТАРЫНЫН КОЮЛУШУ ЖАНА ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ НАЗВАНИЯ И ОБЩНОСТИ НАЗВАНИЙ ВОДЫ NAMES AND COMMON NAMES OF WATER

Аннотация: Төмөндөгү макалада Кыргызстандын аймагындагы суу аттарынын коюлушу жана алардын жалпылыгы, алардын өзгөчөлүгү каралды жана талдоого алынды.

Республикабыздын көпчүлүк бөлүгү тоолуу аймакта, мөңгүлөргө жакын жайгашкан, алардын эриши тоодон өрөөндөргө агып жаткан көптөгөн көлдөрдү жана дарыяларды жаратат. Мына ушул дарыялардын жалпылыгын кароо максатка ылайык талданды.

Аннотация: В следующей статье рассматриваются и анализируются номинации названий вод на территории Кыргызстана и их общие черты, их особенности. Большая часть страны расположена в гористой местности, вблизи ледников, таяние которых создает множество озер и рек, стекающих с гор в долины. Общность этих рек была проанализирована в соответствии с целью.

Annotation: The following article discusses and analyzes the nominations of water names in the territory of Kyrgyzstan and their common features, their features. Most of the country is located in mountainous areas, near glaciers, the melting of which creates many lakes and rivers flowing from the mountains into the valleys. The commonality of these rivers was analyzed according to the purpose.

Ключевые слова: Кыргызстан, вода, река, озеро, родник, регион, горы.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, суу, дарыя, көл, булак, аймак, тоо.

Key words: Kyrgyzstan, water, river, lake, spring, region, mountains.

Топонимикада көбүнчө дарыялардын, көлдөрдүн аттары ошол аймакта пайда болгон конуштардын отурушкандарынын ат коюуусу менен берилээри белгиленет, ал эми акыркы отурукташкан жерлерде калктуу конуштар көбүнчө дарыялардын аты менен аталат. Калктуу конуштар өскөн сайын эң айырмаланган координат системасы катары дарыялардын ролу төмөндөйт, ал эми калктуу конуштардын ролу, тескерисинче, жогорулап, аларга эң маанилүү координаттар системасынын ролу өтөт. Ошондуктан гидроним менен конуш аталышынын ортосунда көп учурда байланыш бар. Көбүнчө топонимикада тракттын аталышы дарыя же көл атына өтүп кеткен фактылар кездешет. Ошондуктан топонимикалык ландшафтты, дарыялардын, көлдөрдүн, жердин аталыштарынын бүтүндөй комплексин, рельефтин формаларын, калктуу конуштарды ж.б. талдоого алуу эң керектүү болуп саналат.

Э.М. Мурзаев менен С. Умурзаков бул, кыязы, элдик этимология экенин айтышкан. Алардын ою боюнча, Ызыккул туурараак – байыркы түрк тилинде «ыйык, ыйык көл» дегенди билдирет. Бул пикирди ушул аталыш менен 10-кылымдагы анонимдүү географиялык "Дүйнөнүн чек аралары» аттуу эмгекте биринчи жолу жолуккандыгын ырастайт.

Көл ар кайсы убакта жана ар кайсы элдерде ар кандай аталышка ээ болгон. Кытайлар аны Тяньчи («толтурулган») деп аташкан. Бул көлдүн эң байыркы аты, 2 миң жылдыктардан мурун пайда болгон деген пикир бар. Көлдүн башка кытайча аталыштары да белгилүү: Жэхай («жылуу»), Цинчжи жана Дацинчжи («тунук» жана «чоң тунук»), Яньхай («туздуу»).

Моңголдор көлдү Темурту-Нор (Темёр-Нуур) – «темирдей» деп аташкан, анткени темир көлдүн кумунан эритилип алынчу. Түрк-монгол тилдеринде Туз-Көл жана Тузкул-Нуур - "туздуу көл" аталыштары да белгилүү. Эрте орто кылымдарда көл Барсхан деп да аталып калган (түштүк жээгиндеги конуштун атынан).

Ысык-Көлдүн кантип пайда болгондугу жөнүндө эл арасында көптөгөн уламыштар жаралган. Бул алардын бири. Байыркы убакта, азыркы мезгилдеги бийик тоолуу көлү чачыраган жерде чоң жана кооз шаар болгон. Бир жолу чоң кырсык болуп – катуу жер титирөөдөн имараттар да, элдер да чоң кыйроого учураган. Жер чөгүп, пайда болгон ойдуң сууга толуп калган. Шаардын ордунда көл пайда болгон. Ошентип, катуу жер титирөөнүн алдында бир топ жаш кыздар мешке отун чогултуу үчүн шаардан тоого чыгып кетишкен.

Ушул кыздар гана аман калышты. Күнүгө эртең менен Көлгө келишип, жоктоп өксүп ыйлап, жакындарынан ажырап калгандарына аябай кейиште калышты. Жээкте отурурушуп, көлдүн суусуна түшкөн ачуу жашын төгүштү. Канчалаган ачуу көз жаш төгүлгөндүктөн, көл ачуу туздуу болуп калды. Көл көп адамдын тагдырларын көмгөн дешет карыялар. Ошол кыздардын кайгы-муңунун, кусалыктын ачуусу кийин көлдүн аталышында – «Ысык» – ысык (көз жашындай) чагылдырылган. Көлдүн табияты ошол муңканган кыздардын маанайына окшош: же күмүш боз, бороондуу, күркүрөгөн, же тынч, ойлуу, тунук сапфир түстүү суулары менен таң калтырат деп ишенишет аксакалдар.

Э.М. Мурзаев белгилегендей, Тянь-Шандын гидронимиясында кол өз алдынча сөз катары акыркы элементтин милдетин аткарган аттарга жык толгон. Кыргыз тилинде кол деген сөз “колду” билдирет. Бирок бул котормодо ысымдын чыныгы мааниси жоголуп кеткен. Мисалы, Каракол «кара кол» дегенди билдирет. Кыргыз жеринде бул сөздү түшүндүрүүгө болбойт.

Ошентип, К.К. Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүндө “кол өз алдынча колдонулбайт, географиялык аталыштарда гана кездешет – дарыянын нугу, дарыя өрөөнү” деп түшүндүрөт [7].

Кыргызстанда Каракол деп аталган бир нече дарыялар бар: Чүйдүн жогорку агымында, Суусамырдын алабында, Каракол шаарына жакын Тескей-Алатоодо, Таластын жогорку агымында ж.б.

Э.М. Мурзаев бул гидронимдердин курамында монгол топонимиясында кеңири таралган гол – «дарыя» деген монгол термини бар деп эсептейт. Монгол голу менен кыргыз колунун ортосундагы параллел ынандыруу, анткени бул гидронимдердин бардыгы монгол жеринде толук түшүнүлөт: Каракол – “кара же булак дарыя”, Нарынкол – “ичке, кууш дарыя”. Дал ушул Тянь-Шандагы аймактарда монгол топонимикалык түзүлүштөрү сейрек кездешпегендиктен, бул сөз көбүнчө гидронимдердин курамында кездешет [3, б. 192-193].

«Суу» маанисиндеги Кол Кашкарлык Махмуддун сөздүгүндө да жазылган. Муну С.Садыков да айтып, кол жана кел уңгу морфемаларынын түпкү теги жалпы деп эсептейт [5].

Кыргызстанда 40 000ден ашык дарыялар жана булактар бар, алардын жалпы узундугу болжол менен 150 000 км, жылына 47 куб километр суу агып турат. Дарыялардагы суунун негизги булагы болуп көптөгөн тоо мөңгүлөрүнүн эриген суулары саналат. Жаан-чачындын көлөмү жалпы суунун 1/5инен аз. Кыргызстан океандардан алыс жайгашкандыктан анын бардык дарыялары жабык дренаждык системаларга куят.

Көптөгөн тоо дарыялары деңиз деңгээлинен салыштырмалуу бийиктиктин чоң төмөндөшүнөн, каналдын рельефинин татаалдыгынан жана агымынын ылдамдыгынан кеме жүрүүгө мүмкүн эмес.

Кыргызстандын аймагындагы кээ бир суу объектилери суунун касиеттерин, суу сактагычтын режиминин айрым өзгөчөлүктөрүн, суу алуучу аймактын бетинин мүнөзүн же суу агымынын жайгашкан жерин чагылдырган өзүнүн аталыштарына ээ, б.а. типологиялык мааниси бар. Бул аталыштар окшош тиешелүү белгилери бар бир катар суу объектилерине тиешелүү жана А.А. Григорьев [2] тарабынан иштелип чыккан бир топ топторго бөлүнгөн.

Биринчи топко объектинин жайгашкан жерин же салыштырмалуу өлчөмүн мүнөздөгөн түрдүү аныктамалары бар аталыштар кирет жана дарыянын негизги аталышы менен айкалышта чон, кичи, орто, чет, баш сын атоочтор менен белгиленет. Адатта, окшош аталыштар жакын жайгашкан жана көлөмү же топтогу орду боюнча айырмаланган эки же үч дарыяга берилет, мисалы: Чоң-Кемин жана Кичи-Кемин, Чоң-Кызыл-Суу жана Кичине-Кызыл-Суу жана башка ушу сыяктуу мисалдар Кыргызстандын аймагында көп.

Экинчи топко суунун физикалык-химиялык касиеттерин – тунуктугун, түсүн, температурасын, минералдануусун, жытын чагылдырган аталыштар кирет. Алар көбүнчө суу же сай деген сөздөр менен айкалышкан сын атоочтор менен белгиленет.

Эгерде буларды орус тилинен сөзмө-сөз котормодо булар төмөнкүлөрдү камтыйт:

Кара – черная Кашка – чистая, прозрачная

Ак – белая Сасык – зловонная

Кок – голубая жылуу – теплая

Кызыл – красная ысык – горячая

Сары – желтая

Ушул эле категорияга арашан атооч кирет - минералдык булак, жылуу булак (Ак-Суу-Арашан). Бул топтун дарыяларынын аталыштары агын суулардын пайда болуу шарттарын жана өзгөчөлүктөрүн так чагылдырат. Ошентип, Кызыл-Суу, Сары-Суу аттары бассейнде оңой эрозияга учураган кызыл түстөгү катмарлардын же токойдун көрүнүшү сымал кендердин бар экендигин, сууга мүнөздүү түс бергендигин күбөлөндүрөт. Эреже катары, бул типтеги дарыялардагы суунун булганышы көбөйүшү менен мүнөздөлөт.

Ысык-Ата, Кызыл-Суу жана Кашка-Суу дарыялары өздөрүнүн бассейндериндеги термалдык булактарга байланыштуу. Көк-Суу жана Кашка-Суу – негизинен карлуу талаалар жана жер астындагы суулар менен азыктанган чакан дарыялар. Алардын бассейндеринде жаан-чачын катуу жааганда гана ылайлануунун кыска мөөнөттүү жогорулашы байкалып кир суулар агып башаташат.

Кара-Суу, Ак-Суу деген аталыштар суунун түсүн көрсөтүп турат. А.Н. Кононов, Ак-Суу байыркы түрк тилиндеги ак - “аккан, аккан, төгүлүүчү” деген сөздөн, ал эми кара-суу “жер, жер” деген сөздөн түзүлгөн, демек, кара-суу – “жерден чыккан суу, жер астындагы суулар”. ”, ал эми ак- суу – “жер үстүндөгү суулар, сөзсүз эле ак эмес”.

Окумуштуу Э.Мурзаевдин оюу боюнча, Ак-Суу – мөңгүлөрдүн эришинен пайда болгон дарыя, демек, Ак-Суу мөңгүлөрдүн азыктануусунун «ак суусу» болуп саналат. Эреже катары, Ак-Суу дарыяларынын баары тез агуучу, таштан ташка урунуп көбүгүн чачкан ак көбүктүү, таза суулар болуп эсептелет.

Үчүнчү топко өрөөндөрдөгү жана дарянын жээгиндеги өсүмдүктөрдүн түрүнө жараша дарыяларга берилген аталыштар кирет. Алардын эң кеңири таралгандары:

Тал-тал (Талды-Суу, Талды-Булак)

Терек - терек (Терек-Суу)

Карагай - карагай (Карагай-Булак)

Арча - арча (Арчалы)

Кайың - кайың (Кайыңды, Чоң-Кайыңды)

Шилби - ыргай (Шилюйли-Сай).

Дарыялардын аттары «карагай», арча өскөн ж.б. менен аталып коштолот.

Төртүнчү топ аталыштар өрөөндүн же каналдын орогидрографиялык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, бүт дарыяга же анын бир бөлүгүнө тиешелүү, мисалы, Жинди-Суу “жиндиленип аккан суу”, тез агуучу (быстроток); Терс - арткы (Терс дарыясы - Чаткал дарыясынын сол куймасы, анын өрөөнү Чаткал дарыясынын өрөөнүнө 170 градус бурчта жайгашкан).

Л.С. Сулайманова гидрографиялык терминдердин төмөнкүдөй лексика-семантикалык классификациясын көрсөткөн:

1. Агым объектилери, алар ар кандай подгруппаларга бөлүнөт:

а) "дарыя" деген маанидеги терминдер; агып келүүчү: суу, дайра, дарыя, сай, жылга ж.б.

б) дарыялардын ар кандай мүнөздүү белгилерин билдирген терминдер: Мукор (Кыска дарыя), Бурул (ийри-буйру аккан дарыя), Жер Суу (жер астындагы суулар) ж.б.

2. Шаркырап аккан суу объектилери: булак (булактар), аршан (минералдык булактар), башат (булактын башталышы) ж.б.

3. Туруктуу суу объектилери: көл (көл), жашыл көл (тоо арасындагы көлү) ж.б.

4. Жасалма суу объектилери: арык (сугат каналы), кудук (скважина) ж.б.

5. Суу объектилерине, жээктерге, аралдарга ж.б. чектеш аймак: кашат (бийик жээк), арал (арал) ж.б. кирет [6, б.176-178].

Кыргызстандын дарыялары кубаттуу мөңгүлөрдүн эришинен башталып, бүтүндөй Орто Азияга жан берип турат.

Кыргызстандын түндүгүндөгү эң мол, эң узун (807 км) жана эң ылдам аккан дарыя – **Нарын** дарыясы. Кыргызстандын ичиндеги узундугу 535 км. Нарынга 600дөн ашык чоң-кичи дарыялар куят.

Эки дарыянын – Чоң жана Кичи Нарындын таасиринен пайда болуп, Токтогул суу сактагычына куюлганга чейин Ат-Башы, Көкө-мерен сыяктуу бир нече ири куймалардын суусун топтоп, Фергана тоолору аркылуу Фергана өрөөнүнө куят.

Нарын дарыясы Нарын мамлекеттик улуттук паркынан башталып, Нарын, Таш-Көмүр, Үчкурган шаарларын кесип өткөн кууш капчыгайлар жана түздүктөр аркылуу агат. Токтогулдан өтүп, Нарын дарыясы Жалал-Абад аркылуу Өзбекстанга келип, Кара-Дарыя менен кошулуп Сыр-Дарыяны (Нарын дарыясынын байыркы аталышы) пайда кылып, Арал деңизине куят..

Дарыянын бул бөлүгүнө жанаша Нарын-Тоо тоолору жайгашкан, алар 130 кмге созулуп, эң бийиктиги 4530 метрге жетет. Дарыя сугат үчүн кеңири пайдаланылат, сууларынан бир нече каналдар пайда болгон. Дарыянын боюнда бир нече ири Гидро Электр Станциялар курулуп, элди жылуулук менен жана электр энергиясы тарабынан жабдып турат, мындай ГЭСтердин ичинен Кыргызстандагы эң чоң Токтогул суу сактагычы бар. Өзбекстанга Кыргызстандын дарыяларынан эгин талааларын сугаруу үчүн көп көлөмдөгү суу келет.

Нарын аталышы болжолдуу түрдө монгол тилиндеги нар (наран) – «күн» (суунун саман түсүнөн улам болушу мүмкүн) деген сөздөн келип чыккан. Бирок нарийнден көбүрөөк чындыкка жакыныраагы - "жука, жакшы" (предметтин сапаты жөнүндө). Э.М. Мурзаев айтымында, «Нарындын кууш суу эмес, чоң дарыя экендиги бизди анча ар кандай ойго салбашы же ар кандай тыянак чыгарганга түртпөшү керек.. Жогорку агымында, адатта, бул кичинекей тоо дарыясы, анын үстүнө Нарын көбүнчө кууш жана терең капчыгайларда агат, ал жерде чындап эле кууш, ичке суудай сезилет» деп айтат [3, б. 263].

Нарин, Нарын гидроними монгол калкы бар өлкөлөрдө абдан кеңири таралган, ал жерде ондогон, жүздөгөн жерлерде кездешет; азыраак учурда сөз ороним катары иштейт. Сыр-Дарыянын башы – Нарын бүткүл узундугу боюнча бул ат менен белгилүү эмес. Тянь-Шандын ички аймактарынан баштап аккан Көкө мерен, Толук, Ковюк куймаларын алган терең аймактарында кыргыздар аны жөн эле Дайра (ошол эле Дарыя) же дарыя деп аташат. Кызы жери кыргыздар бул сөздү куймалардын аттары үчүн колдонушпайт, ал Нарынга гана карата колдонулат, бул анын көлөмүн жана республиканын гидрографиялык системасындагы негизги ордун баса белгилеген.

Жалпысынан алганда, «Нарын/наарын» Орто Азияда майдаланган жылкы этинен жасалган тамактын белгиси. Балким, бул жерлерде жылкынын эти Кыргызстандын улуттук

продуктусу болгондуктан, эң сонун даярдашкандыр. Же балким дарыянын аталышы монгол тилиндеги «күнөстүү» же кытайча «тар» деген сөздөн келип чыккандыр, алар кыргыздын «Нарын» тилине абдан окшош.

Кыргызстандын түндүгүндөгү негизги дарыя – Чу дарыясы. Кочкор ойдуңунда Жон-Арык жана Кочкор сууларынын кошулган жеринде пайда болгон. Ысык-Көлдөн өтүп, Чүй аты аталган өрөөнгө кирет. Бул жерден анын куймасы Чон-Кемин жана ага бир катар тайыз дарыялар куят: Кызыл-Суу, Шамсы, Кегети, Ысык-Ата, Аламүдүн, Ала-Арча, Ак-Суу куймалары менен. Чуга Орто-Токой суу сактагычы курулган.

Нарын облусунан башталып, түндүктөгү Чүй (же Чу) дарыясы чыгыштан Кыргыз кырка тоосун айланып өтөт, андан соң Чүй өрөөнү аркылуу Бишкекти айланып өтүп, Казакстандын чөлүнө кетет. Бир кезде дарыя Ысык-Көлдөн агып чыгат деп ишенишкен, бирок андай эмес, ал тоолорду айланып өтүп, көлдөн бир нече чакырым алыстыкта гана агат. Бишкектин айланасындагы өрөөндөр Чу дарыясы, ошондой эле бул аймактан аккан башка дарыялар аркылуу талаалар интенсивдүү сугарылат.

Жазуучу В.Виткович «С вами по Киргизии» («Сиз менен Кыргызстан аркылуу») деген китебинде бул дарыяны мындайча сүрөттөгөн: «Чүй өрөөнүнө атын берген Чу укмуштуудай дарыясы: анын оозу жок. Ал Тянь-Шань тоолорунан, дээрлик беш миң метр бийиктиктен башталат. Таштан кырга секирип, башка агын сууларга кошулуп, узун жана катуу агып Ысык-Көлдү көздөй жол салат. Акыры Ысык-Көл өрөөнүнө кирип, түз эле көлдү көздөй чуркайт. Бирок ага куюунун ордуна, көлгө бир аз калганда, Чу бир нерседен коркконсуп, капталга ыргып, алп кыркаларды аралап, талаа мейкиндигине кирип кетти. Бул жерде суусу бийик дарыя кең Чүй өрөөнүнүн бир бөлүгүн сугарып турат – ал каналдарды бойлоп чачылат деп укмуш сөздөр менен сүрөттөгөн.[1]

Чу гидрониминин этимологиясы талаштуу. В.А.Никонов тибет шу, чу «суу, дарыя» менен байланыштырып, жалпы сөздүн негизи түркчө су, чай менен бирдей экендигин белгилеген [4]. Муну Э.М. Мурзаев тажик (Чүй «агым», «канал»), кытай (Чу «канал», Чуан «канал», «дарыя») тилдериндеги параллелдерге шилтеме берүү менен түшүндүрмө менен толуктаган. Э. Койчубаев тибет жана кытай этимологиясын канааттандыралык эмес деп мүнөздөдү. Ал өзүнүн пикири боюнча, түпкү принципке жакыныраак болгон Чүй гидрониминин кыргызча айтылышынан, ошондой эле алтай түрктөрүндөгү Чүй, Шуй деген параллелдерден келип чыккан, алар этникалык аталыштарга чейин жеткен (Чүй адамы түштүк алтайлыктардын этноними). Ошентип, Э. Койчубаевдин айтымында, дарыянын аты Чүй же Шуй этнониминен келип чыккан. Казактарда дарыя Шу деп аталат, ошондуктан Казакстанда азыр карталарда Чу эмес, Шу деп жазып жатышат.

Кыргызстандагы Чоң-Кемин дарыясы жана аны бойлой капчыгай. Бул эбегейсиз чоң дарыя жок жерден пайда болот окшойт. Ал түздөн-түз үйүлгөн таштардын астынан – Чилико-Кемин кофердамынан агып, Күнгөй Алатоо менен Тескей-Алатоонун ортосунан агат). Булактар 3800 м бийиктикте Күнгөй Алатоо менен Тескей Алатоосун байланыштырган көпүрөнүн түштүк-батыш капталында жатат. Күнгөй Алатау бир кыйла бөлүгүнө кирет. Чүйгө түшөт. Узундугу 110 км, суу алуучу аянты 2100 м².

Аты түркчөдөн келген «кең, кеңири, чоң» + кем «дарыя» + -ин - көптүктүн көрсөткүчү.

«Дарыя, суу» деген сөздүн фин-угор, индо-европа же тунгус-манчжур тектери жөнүндө да гипотезалар айтылат. Карталарда Чоң-Кемин, Чун-Кемин варианттары бар.

Ак-Суу дарыясы – ак – «ак, мөңгү», «таза, мөңгү суусу, жакшы, таза», «агуучу, тазаланган» гидронимдеринин курамында. Объекттерге карата ак "аппак", "кардай", "

высокогорный белок", "жылаңач, өсүмдүктөрү жок, токойлор" (карадан айырмаланып) дегенди билдирет. Балким, ак оронимдерде, ошондой эле гидронимдерде да баалоочу мүнөзгө ээ болушу мүмкүн – жакшы, керемет (антоним кара – “черный”), суу – «вода».

Чынында эле дарыянын түсүндө суу акиташ түсүндөй, башкача айтканда, дээрлик ак! Анын аты кыргыз тилинен «ак суу» деп которулат.

Кыргызстандын топонимиясында да өзгөрмөлүүлүктүн өзгөчөлүгү бар ошол эле дарыянын аттары. Дарыя өрөөндүн же анын рельефинин багытын өзгөртүүдө чоң куйма алып, башкача аталат. Бул өзгөрүлмө дарыялардын ар башка тилде сүйлөгөн элдер жашаган аймактардан башталып, агып, бүтүшү менен да күчөйт.

Албетте, жыйынтыгында, суу аттарынын жалпылыктары, жогорудагы келтирилген изилдөөлөрдө көрсөтүлгөндөй, тилдик катнаштык да, алардын мааниси жагынан да байланыштары бар.

Кыргызстандын түндүк тарабындагы суу аталыштарын изилдөө, буга чейин көңүл чордонунда анчалык болбогондугун изилдөөнү жүргүзүп жатып байкай алдык, ошондуктан мындан ары да бул маселе боюнча изилдөө иштери жүргүзүлсө жакшы болмок.

Адабияттар.

1. Виткович В.С. С вами по Киргизии – М.: "Молодая гвардия", 1958. -336 с.
2. Григорьев А.А. О некоторых гидронимах Киргизии // Ономастика Киргизии. – Ф., 1985.- С.105-111.
3. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – 382 с.
4. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии // Ономастика Средней Азии. –М.: Наука, 1978. – С. 86-107.
5. Садыков С. О тюрко-монгольских топоимических элементах // Тюркологические исследования. – Ф.: Илим, 1983. С.36-47.
6. Сулайманова Л.С. Народные географические термины в топонимии Кыргызстана. – Б.: КРСУ, 2009. - 199 с.
7. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 973 с.

Рецензент: т.и.к., доцент Капалбаев О.Э.

УДК: 930: 81`373.21

Бактыбекова Гулайым Бактыбековна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстан тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Бактыбекова Гулайым Бактыбековна

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистранка

Baktybekova Gulayym Baktybekovna

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДАГЫ ЖЕР-СУУ АТТАРЫ
НАЗВАНИЯ ЗЕМЛИ И ВОДЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ
NAMES OF LAND AND WATER IN HISTORICAL SOURCES

Аннотация: Макалада Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан жер-суу аттарынын аталыштарына, тарых булактары боюнча талдоо жүргүзүлдү. Ошондой эле, тарых жазма булактарындагы кездешкен жер-суу аттары макалада чагылдырылды.

Аннотация: В статье анализируются названия мест и рек на севере Кыргызстана по историческим источникам. Также в статье отражены названия мест и рек, встречающиеся в исторических источниках.

Annotation: The article analyzes the names of places and rivers in the north of Kyrgyzstan according to historical sources. The article also reflects the names of places and rivers found in historical sources.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, жер, суу, топоним, тарых, булактаануу, жазма булактар.

Ключевые слова: Кыргызстан, земля, вода, топоним, история, источник, письменные источники.

Key words: Kyrgyzstan, land, water, toponym, history, source, written sources.

Ар бир жердин географиялык аталыштарынын мүнөзү тарыхчыга көп нерсени айтып турат. Байыркы конуштар же башка элдер байырлаган аймактар өзгөргөн же эскирген сөздөрдөн келип чыккан түшүнүксүз аталыштардын басымдуулук кылгандыгы менен мүнөздөлөт.

Жер-суу аттарынын аталыштары коомдун өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында пайда болгон. Алар өздөрүнчө бөлүнүү үчүн жана бир аймакты башкасынан айырмалоо зарылдыгына байланыштуу топонимдер пайда болгон. Өнүгүү деңгээли төмөн болгон элдердин арасында, тилдин бүт сөз байлыгы начар болгон сыяктуу, өздөрүнүн географиялык терминдери да начар болгон. Дыйканчылыкка, малчылыкка өтүү менен ат коюуга болгон муктаждык тездик менен өсүп, чарбанын өзгөчөлүктөрүнө жана жүргүзүлүшүнө жараша топонимикада чагылдырылат. «Жетиштүү түрдө өнүккөн топонимика - бул коом ээлеген бардык аймакка шарттарды белгилөө зарылчылыгы келип чыккан социалдык турмуштун, жогорку деңгээлинин кесепети болуп эсептелет» [4, 5-б.].

Ат коюунун өнүгүүсүнүн жаңы этабы туруктуу калктуу конуштардын жана шаарлардын пайда болгон мезгилине тиешелүү, алар алда канча көбөйүп, туруктуу болуп баратат. Бул мыйзам ченемдүүлүктүн көрүнүштөрү азыр да байкалууда: байыркы конуштары бар өлкөлөрдө мурда мындай конуштар болбогон аймактарга караганда географиялык аталыштар алда канча көп сакталып калган.

Жазуунун пайда болушу менен аттар оозеки кепте гана бекемделбестен, документтештирилип да бекемделген. Кыргыз булак таануусунда кыргыз фольклорун, баатырдык эпосторун жана баарынан мурда “Манас” эпосун изилдөө маанилүү орунду ээлейт.

Кыргыздардын өздөрүнүн жазган жазма булактардын жоктугунан элдин оозеки мурасы, жер-суу аттарын изилдөөдө чоң роль ойнойт. «Манас» эпосунан тартып, «майда формадагы» эпикалык поэмалар менен аяктаган кенже эпостор жана башка чыгармалар кыргыз элинин тарыхынын жана маданиятынын ар кыл аспектилерин өнүктүрүүгө, анын ичинде топонимиялык аталыштарды изилдөөдө булак катары кызмат кылат.

Жер жүзүндөгү элдердин эпикалык мурастарынын ичинен «Манас» эпосу адамзаттын руханий байлыгынын улуу казыналарынын бири, ал кыргыз элинин генийинин монументалдуу чыгармасы, элдин тилинин эстелиги.

Эпосто элдин кылымдар бою топтолгон турмуштук тажрыйбасы, курчап турган жаратылышы, жандуу-жансыз дүйнөсү, табияттын сырдуу сырлары, бар болуунун маңызы,

жакшылык менен акылмандыгы, достук менен кастыгы, илими жана элдик педагогикасы, тарбиялоо, сыпайылык жана адептүүлүк, Ата Мекендин алдындагы ыйык милдеттер жана башкалар жөнүндөгү түшүнүктөрү көркөм чагылдырылган. Ошондой эле, муну менен катар орто кылымдардагы Кыргызстандын географиялык ландшафты жөнүндөгү маалыматтар эпосто чагылдырылып, тоолор менен өрөөндөрдүн, көлдөрдүн жана конуштардын, жалпы эле жер-суулардын аттары кездешет [6].

«Манас» эпосунда Улуу Жибек жолу менен өткөн соодагерлердин, соода кербендеринин жолдорунун маршрутун байкоого болот жана бул жолго тиешелүү болгон жер-суу аттары да келтирилгенин билебиз. «Манас» эпосундагы камтылган материалдар аркылуу, тарыхчылар бүткүл тарыхый мезгил бою азыркы Кыргызстандын жана ага коңшу мамлекеттердин аймагында болгон ар кандай шаарлар жана конуштар жөнүндө маалыматтарды изилдөөгө, ошондой эле, уруулардын шаардык жана көчмөн элдердин жашоосу жөнүндөгү маалыматтарды чогултууга жардам берет. [1].

Кыргызстандагы топонимдерди изилдөө көптөгөн жер-суу объектилеринин аттары кыргыздын уламыштары жана салттары менен, ошондой эле мусулман олуяларынын жана дааватчыларынын ысымдары менен тыгыз байланышта экенин көрсөттү. Ошондуктан, кыргыз уламыштары кыргыз элинин оозеки элдик чыгармачылыгынын бай бөлүгү катары республиканын топонимдерин изилдөөдө маанилүү булак болуп саналат.

Буга байланыштуу Ю.П. Беляковдун «Кыргызстандын топонимикалык легендалары» аттуу эмгеги чоң кызыгууну жаратат. Китепте автор көп жылдык байкоолордун натыйжасында Кыргыз Республикасынын тоо кыркаларынын, капчыгайларынын, ашууларынын, дарыяларынын, көлдөрүнүн, шаарларынын, айылдарынын географиялык аталыштарынын пайда болушуна арналган көптөгөн уламыштарды чогулткан. Китепте келтирилген уламыштар албетте, көптөгөн тарыхый, географиялык, топонимикалык, антропологиялык, археологиялык маалыматтар менен да коштолгон [2].

Сунушталган оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү Ысык-Көл районунун айылдарынын тургундарынын сөздөрүнөн алынган. Жергиликтүү тургундар кыргыз маданиятынын бир бөлүгү болгон байыркы каада-салттарды жана уламыштарды сактап келишет. Алар тарыхый чындык менен элдик фантазиянын аралашмасынан турат. Алардын айрымдары жер-суу аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрөт. Алар менен таанышуу аркылуу Кыргызстан деген уникалдуу өлкө жөнүндө көбүрөөк билип алууда чоң жардам берет.

Ошентип, элдик айтуучулар тарабынан сакталып, көбөйтүлгөн бай фольклор жазма булактардан кем эмес географиялык аталыштарды кайра жаратууга жарам берет жана тарыхый реконструкцияларга олуттуу көмөгүн көрсөтө алат.

Жер – суулардын аталыштары жана терминдери көптөгөн тарыхый булактарда чагылдырылган. Кыргызстан жөнүндө жазма тарыхый булактардан алынган маалыматтар ар түрдүү байыркы перс, кытай, араб, байыркы түрк, орус ж.б. тилдердеги маалыматтарда камтылган.

Борбордук жана Орто Азия элдеринин тарыхын жана географиясын изилдөө үчүн Кытайдын тарыхый хроникасы чоң мааниге ээ. Жер-суу аталыштарын изилдөө планы жагынан ордо тарыхчылары жана саякатчылары тарабынан түзүлгөн кытай булактары кызыгууну туудурат. Мисалы, «Таң династиясынын эски жылнаамасынын», «Географиялык трактаттар» бөлүмүндө Чыгыш Түркстан жана Тянь-Шань тууралуу маанилүү тарыхый-этнографиялык маалыматтар камтылган.

Географиялык бөлүмдөрдө Турпандан Орто Азияга Бедел ашуусу, Борбордук Тянь-Шань, Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрү, Талас жана башкалар аркылуу андан ары өтүүчү жолдогу элчиликтердин маршруттарынын сүрөттөлүштөрү камтылган [3, б. 57].

"Да Танг Сиюй Цзи" ("Улуу Тан династиясынын тушундагы Батыш аймагы жөнүндө жазуулар") деген эмгек зыяратчы Суан Зангдын Индияга жасаган саякатына арналган. Анда 34 өлкөнүн, анын ичинде Түндүк Тянь-Шандын шаарларынын сүрөттөлүштөрү камтылган. Сюань Цзан Тянь-Шандын калкынын үрп-адатын, кесиптерин сүрөттөп, Суяб, Невакет, Талас аймактарын аралап, ошолор аркылуу өткөн [3, 57-б.].

Жер-суу аттарынын аталыштары боюнча изилдөөлөрдү тарых, география жана лингвистикалык илимдердин өкүлдөрү жүргүзүшкөн жана жүргүзүп жатышат. Ороним жана гидронимдердин аталыштары байыркы заманда эле пайда болгон. Ал эми бул аталыштарды түшүнүүгө болгон кызыгуулар цивилизациянын эң алгачкы этаптарында пайда болгон. Тарыхчылар жана географтар алыскы тээ өткөн мезгилде эле тигил же бул топонимди түшүндүрүүгө аракеттерди жасашкан.

Тарыхый топонимиканы изилдөөгө алган жана ушул боюнча алектенген тарыхчылар үчүн эң маанилүү булактардын бири бул XI -кылымдын белгилүү түркологу жана лингвисти, географы жана тарыхчысы, Чыгыштагы кайра жаралуу доорунун агартуучусу Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин лексикасынын атактуу сөздүгүн» Диван лугат ат-Түрк» [7] жана бир нече географиялык карталарды түзгөн эмгеги саналат. Махмуд ибн аль-Хусейн Мухаммад аль-Кашгари (1029–1077) Кыргызстанда туулуп, жашаган. Анын өмүрү жана чыгармачылыгы, ишмердиги тууралуу маалыматтар өтө аз.

Ал Ысык-Көлдүн Барскан шаарында (азыркы Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы Барскоон конушу) караханийлердин аймактык бир башкаруучусунун үй-бүлөсүндө туулган. Махмуд алгачкы жолу билимди Кашкардан алып, андан кийин аны Багдадда уланткан. Ал араб тилин жакшы өздөштүргөн, түрк элдеринин турмушун жакшы билген жана алар жөнүндө китептеги булактардан эмес, ошол жерге барып жеке таанышуусунун негизинде жазган

Анан ушунча көп изилдөөнү, изденүүнү жүргүзүү менен бул китепти эң элеганттуу түрдө, эң тунук тилде жаздым.

«Диван лугат ат-түрк» XI кылымдагы философиялык, лингвистикалык, тарыхый-этнографиялык чыгарма болуп, түрктөрдүн тилин, алардын отурукташкан географиясын, каада-салтын, диний көз караштарын түшүндүрүп, элдик поэзиянын үлгүлөрүн, макал-лакаптарды, накыл сөздөрдү камтыган. Тянь-Шань аймагынын элдеринин дүйнө таанымын чагылдырган дүйнөнүн оригиналдуу тегерек картасынын тиркемесин да колдонуу менен эмгектин мазмуну чагылдырылган.

Махмуд Кашгаринин бул эмгегинен элдик этимологиянын типтүү үлгүлөрүн жана географиялык объектилердин көптөгөн аталыштарынын түшүндүрмөлөрүн табууга болот. Махмуддун эмгеги эки бөлүктөн, сөздүк жана грамматикадан турат. Бирок, эмгектин сөздүгү гана сакталып, 1226-жылдын 1-августундагы датага тиешелүү болуп, эң эски нускасы Стамбулдагы Улуттук китепканада сакталып турат.

Окумуштуу А.Н. Кононовдун ою боюнча, Махмуд Кашгаринин эмгеги, «... 11-кылымдагы түрктөрдүн жашоо-турмушу, ... этнонимдери жана топонимдери, уруулук бөлүнүшү, тууганчылык шарттары, ... ар кандай чиновниктердин наамдары жана ысымдары, тамак-аш, суусундук, үй жана жапайы жаныбарлар, канаттуулар, мал чарба терминдери, ...

географиялык терминология жана номенклатура , шаарлар ж.б.” боюнча жалгыз маалымат берген булак болуп калды” деп билдирген [8, 6.5-6].

Махмуд Кашгаринин атактуу “Диван лугат ат-Түрк” китеби сөздүн толук маанисинде карайт турган болсок, анда бул түрк энциклопедиясы болуп саналат. Анда кеңири тарыхый, маданий, этнографиялык жана топонимикалык, лингвистикалык материалдар чогултулуп, жалпыланган. Демек, М. Кашгари Кыргызстандын түндүгүндөгү Баласагын шаары, Бакирлиг, Барсхан, Жон-Арык, Куяс, Ак-Сай, Орду шаары жана башка көптөгөн аймактарды атаган жана алар жөнүндө маалымат берген [9].

Орто Азия элдери тууралуу баалуу тарыхый-географиялык маалыматтар Араб халифатында түзүлгөн араб тилдүү жазууларда камтылган. Кыргызстан жөнүндө эң алгачкы маалыматтар Тамим ибн Бахрдан (VIII-кылымдын 2-жарымы) кездешет, ал Жогорку Барсхан (Ысык-Көл) аймагында сегиз шаардын болгонун жазган.

Ибн Хордадбех (820-912) «Китаб масалик ва-л-мамалик» («Мамлекеттердин жолдору китеби») деген географиялык эмгегинде Кыргызстандын соода жолдору жана калктуу конуштары жөнүндө, алардын ортосундагы аралыктарды көрсөтүү менен маалымат берген.

Кыргызстандын шаарларынын жана калктуу конуштарынын аттары Ибн аль-Факаханын (IX-X кылымдар) «Китаб ал-булдан» («Өлкөлөр китеби») – деп аталаган эмгегинде да берилген, анда шаарларды тизмеге салып жана алардын ортосундагы аралыктарды да көрсөтүүгө аракеттер көрүлгөн.

Андан сырткары, Кыргызстандын шаарлары жана калктуу конуштары жөнүндө Кудам ибн Жафарга тиешелүү болгон «Китаб ал-хараж» («Жер салыгы китеби») –деген эмгегинде, ошондой эле Аль-Истархинин (X-кылым) «Китаб масалик ва-л-мамалик» («Мамлекеттердин жолдору китеби») ж.б. эмгектерде кеңири баяндалган.

Араб авторлору Ибн Хордадбехтин (IX -кылым) жана Кудамы ибн Жафардын эмгектеринде Чүй-Талас өрөөндөрүндө жайгашкан төмөнкү шаарлар жана кыштактар эскерилет: Тараз, Кул-Шуб, Джул-Шаб ж.б.

Аль-Мукаддасинин эмгегинде Ысык-Көл ойдуңунун төмөнкү шаарларынын жана калктуу конуштарынын аттары кездешет: Талхиз (Токмокко жакын), Невакет (азыркы Орловка кыштагы), Сарыга (Краснореченское шаарчасы), Талас өрөөнүндөгү Тироз конушу ж.б [5].

Кыргызстандын тарыхый географиясы тууралуу маалыматтар бир катар перс тилдүү жазма булактарда да камтылган, мисалы, Бекрандын «Жахан-наме» («Дүйнөнүн сүрөттөлүшү») китебинде (XII-XIII к.) жана ошондой эле «Мажму ат-таварих ва-л-касас» («жылнаамалар жана окуялар жыйнагы») деп аталган эмгектерде жер-суу аттары аталган. [3, 63-6.].

Ошентип, Кыргызстандын топонимиясында жер-суу аттарын тарыхый жактан да, азыркы мезгилде да изилдөөгө мүмкүндүк берген булактардын белгилүү бир чөйрөсү бар деген тыянак чыгарууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Айдаркулов К. Географические названия в эпосе «Семетей» // История и современность: Сб. ст. – Ф., 1982. – С. 195-202.
2. Беляков Ю.П. Топонимические легенды Кыргызстана. – Б., 2020. – 198с.
3. История Киргизской ССР. В 5-ти т. Т. 1. – Ф.: Кыргызстан, 1984. -798 с.
4. Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика. – М.-Л., 1934. – С. 5.

5. Караев О. К географическим наименованиям Центрального Тянь-Шаня и Семиречья в У1-ХП вв.// Ономастика Киргизии. – Ф.: Илим, 1985. – С.66-72.
6. Кодеров Б.А. Некоторые вопросы исследования географических названий эпоса "Манас"// Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". - Бишкек, 1995. - С. 128-129
7. Кашгари М. Дивану лугат-ат-тюрк. – Алматы, 1993. – 192 с.
8. Наджип Э. Н. Махмуд Кашгари и его словарь «Диван-у лугат ат-тюрк» // Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. / Э. Н. Наджип; АН СССР. Ин-т востоковедения; Отв. ред. А. Н. Кононов, Г. Ф. Благова. — М. : Наука, 1989. — 283 с. С. 5-6
9. Нарынбаев А. Махмуд Кашгари – выдающийся ученый и мыслитель. – Б.: Илим, 2003. – 30 с.

Рецензент: т.и.к., доцент Капалбаев О.Э.

УДК 91: 378

Болушева Тахмина

И.Арабаев атындагы. КМУ, Кыргызстан тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Болушева Тахмина

КГУ им. И.Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Bolusheva Takhmina

KSU I. Arabyaev, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КМУНУН ЭЛ АРАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫ МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КГУ ИМ. И. АРАБАЕВА INTERNATIONAL COOPERATION OF KSU NAMED I. ARABAEV

Аннотация: Макалада, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, эгемендүүлүк мезгилиндеги, ааламдашуу жараянындагы интеграцияланышы жана эл аралык байланыштарынын тарыхы каралды. Университеттин эл аралык байланыштары негизинен башка жогорку окуу жайлар сыяктуу эле, эл аралык байланыштар департаментинин ачылышы менен өз алдынча кызматташтыктарды түзүп баштаган. Азыркы күндө элүүдөн ашык чет өлкөлүк жогорку окуу жайлар менен кызматташтыгын жүргүзүп жатат.

Аннотация: В Статье, рассмотрена история интеграции и международные связи Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева в период независимости, в процессе глобализации. Международные связи университета, как и в других высших учебных заведениях, начали самостоятельно сотрудничать с открытием департамента международных связей. В настоящее время осуществляет сотрудничество с более чем пятидесяти зарубежными высшими учебными заведениями.

Abstract: The article examines the history of integration and international relations of the Kyrgyz State University named I. Arabyaev university, as in other higher educational institutions, began to cooperate independently with the opening of the Department of International Relations. Currently, it cooperates with more than fifty foreign higher educational institutions.

Негизи сөздөр: эл аралык, байланыштар, жогорку окуу жай, кызматташтык.

Ключевые слова: междунароный, связи, высшие учебные заведения, сотрудничество

Keywords: international, communications, higher education institutions, cooperation

during the period of independence, in the process of globalization. International relations of the

Мындан отуз жыл мурун Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин (КМШ) гуманитардык чөйрөсүндөгү интеграциялык процесстердин башталышы, билим берүү тармагында ошондой эле маданий жана маалыматтык ишмердүүлүк тармактарында да өз ара аракеттенүү системасынын түзүлүшүнө алып келди. Алардын ичинен гуманитардык кызматташтыкта биринчилерден болуп жогорку окуу жайлары(ЖОЖ) өз ордун таба алышты, анткени советтик билим берүү системасынан дүйнөлүк аламдашуу жараянына багытталышы, мезгилдин талабы эле жана ЖОЖдор үчүн КМШ өлкөлөрүнүн элдеринин тарыхый калыптанган мамилелери, өз ара руханий байытуу, маданий жана илимий алмашуу маселелерине дайыма көңүл буруу негизги баалуулуктар болуп эсептелген.

ЖОЖдордогу интеграциялык процесстердин жүрүшү бул мамлекеттин өнүгүүсүндө өзгөчө ролго ээ, анткени мамлекеттер аралык байланыш экономикалык, саясий жана гуманитардык мамилелердин алкагында өнүгөт. Ошондуктан билим берүү тармагынын анын ичиндеги ЖОЖдордун стратегиялык өнүгүшүнүн негизги баскычы болуп анын эл аралык байланыштарды жүргүзүүдөгү ролуна жана андагы ордуна байланыштуу.

Кыргыз Республикасы алгачкы эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн баштап эле, ар бир жогорку окуу жайына академиялык өз алдынчалыктарды берүү менен интеграцияга жол ачкан. Себеби, ааламдаштыруу процессинин жүрүшү бардык тармактарда анын ичинен өзгөчө жогорку билим берүү системасында интеграцияга муктаждыкты жараткан.

XX-кылымдын 90чу жылдарында башталган базар экономикасы билим берүү системасынын түп тамырынан бери өзгөртүүгө дуушар кылып реформалоого алып келген. Эгерде, базар экономикасынын эркин ишкердиктин принциптерине негизделерин эске алсак, ага менчиктин көп түрдүүлүгү, баалардын керектөөгө жана талапка ылайык коюлушу, чарбалык субъектердин ортосундагы келишимдик мамилелер, продукция чыгаруудагы атаандаштык, тигил же бул чөйрөгө мамлекеттин башкаруусунун чектелүүсүнө мүнөздүү. Демек, рыноктук экономиканын шартына ылайык, элдин муктаждыгын изилдеп, ага жараша продукция чыгарылат. Мына ушундай талаптар Кыргызстандын билим берүү системасында да коюлган эле. Өзгөчө, кесипке даярдаган жогорку билим берүү системасы рынок талаптарын эске албаса кризиске кабылып калуусу объективдүү көрүнүш экени талашсыз деп белгилейт окумуштуу Г.К. Алыкулова өзүнүн монографиясында. [1. 37]

Кыргызстандын рынок экономикасына тездик менен өтүшү мамлекеттик каржылоодо турган бардык мекемелерди, тармактарды социалдык оор абалга алып келген. Алардын ичинен реформанын башында билим берүү системасы баарынан кыйын абалда калган. Бул тармак өзүнүн ишмердигин жүргүзүү үчүн өз алдынча багытталган колдо болгон бардык ресурстарды жумшоого аргасыз болгон. Мамлекет билим берүү системасын, анын ичинде жогорку окуу жайларын мурдагыдай камсыздай албай калгандан кийин окуу жайларга чарбалык жана академиялык өз алдынчылыктарын кенейтип, экономикалык эркиндиктерди берген. Ушуга байланыштуу жана оор каржылык абалдан чыгуу үчүн билим берүү мекемелеринде донор уюмдар, чет өлкөлүк билим берүү структуралары менен кызматташууга зарылдык жаралган.

Жогорку билим беруу системасын реформалоонун негизги багыттары Кыргыз Республикасынын 1992-жылы кабыл алынган “Билим берүү жөнүндөгү” [3] мыйзамында көрсөтүлгөн, тактап айтканда анда билим берүү системасындагы менчиктин, билим жана кесип берүү багытындагы кызмат көрсөтүүнүн түрлөрү, формалары жана билим берүүнүн

денгээлдери боюнча диверсификация жүргүзүү, окуу жайларга академиялык эркиндик берүү, билим беруу мекемелерин башкарууну демократиялаштыруу сыяктуу маанилүү учурлар каралган жана бул мыйзамдын 3чү беренеси базар экономикасынын шарттарына ылайык багыттарды камтыган. Натыйжада, мыйзамга ылайык, менчик окуу жайлары пайда болуп, окутуунун контракттык формасы киргизилген жана жогорку окуу жайлардын көрсөткөн билим берүү кызматтары бир кыйла кеңейип эл аралык бөлүмдөр ишке киргизиле баштаган. Андан ары ал багыттар 1996-жылы кабыл алынган “Билим” улуттук билим берүү программасында улантылган.[1. 44]

Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” 2003-жылдагы редакцияда кабыл алынган мыйзамында жогорку окуу жайларын реформалоо багыттары дагы такталып, кеңейтилген. Кыргыз Республикасынын (2003-ж) 4-беренесинде көрсөтүлгөндөй, мамлекеттик жогорку окуу жайларында да билимди коммерциялык негизде алуу мүмкүнчүлүгү жана билим берүү мекемелеринин академиялык эркиндиги, академиялык бүтүндүк принциптери бекитилген жана ошондой эле бул мыйзамдын 45-беренесинде билим берүү мекемелери чет өлкөлүк жана эл аралык мамилелерди, уюмдар менен түздөн түз байланышты камсыз кыла алышат жана мамлекеттер аралык билим берүү программаларын жүзөгө ашыра алат деп жазылган.

Жогорудагы мыйзамдардын кабыл алынышы менен Кыргыз Республикасынын ЖОЖдору анын ичинен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети да башка жогорку окуу жайлар сыяктуу эле эл аралык ишмердигин өз алдынча жүргүзө баштаган. Университеттин алдында эл аралык байланыштар департаменти ачылып анда алгачкы жолу чет өлкөлүк студенттер менен байланыштар башталган.

1994-98-жылдар аралыгын университеттин эл аралык байланыштарын негиздөө, калыптандыруу жылдары десек жаңылышпайбыз. Ошол жылдары университеттин жетекчилигине келген академик Алтай Асылканович Бөрүбаевдин келиши менен интеграцияга өзгөчө көңүл бурулган. Бул жылдары эл аралык кызматташтык ар кандай өңүттө эл аралык конференцияларга жана семинарларга катышуу, педагогикалык кадрларды кайра даярдоодо, студенттерди чет өлкөлүк университеттерде окутуу да, илимий байланыштар жүргүзүлгөн. Мисалы, Турция элчилиги менен кыргыз-түрк-англис тилин, Мюнхен университети менен немец тилин үйрөтүү боюнча проектинин үстүнөн иштешкен [2. 32].

Ошондой эле 1998-жылы абитуриенттерге ЖОЖдорго тапшырууга жардам көрсөтүү, чет тилин үйрөнүүнү каалагандарга чет тилин үйрөтүү максатында институт ачылган. Институттун директору болуп доцент Кадырова Ш.К. Окуунун жүрүшүндө чет тилдерин анын ичинде орус, кыргыз тилдерин жана экзамен тапшырчу сабактарын тереңдетип окуткан. Курсту аяктагандан соң чет тилдер институтуна тапшырууга жарактуу болгон сертификат берилген. Андан тышкары борбордо Турция жана Пакистан студенттери да билим алган. Дүйнө тилдерин таануу институту, профессордук-окутуучулук курамдын профессионалдык деңгээлин жогорулатууга мүмкүнчүлүк түзүп берген. Мугалимдер өз билимдерин коңшу мамлекеттерде – Грузияда, Казакстанда, Өзбекстанда, Россияда ошондой эле дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрү - АКШ, Улуу Британия, Германия, Австрияда жогорулатылган.

Университеттин эл аралык бөлүмдөрүнүн ишмердиги кеңейип жана факультеттер ачылган. Мисалы, 1998-жылдын 15-июлунда Чыгыш таануу жана эл аралык факультети ишке киргизилген жана ар кайсы факультеттерде эл аралык байланыштардын жыйынтыгы катары окуу борборлору пайда болгон. Мисалы, 2010-2011-окуу жылдары Университеттин ТСУББФне Россиянын М.В.Ломоносов атындагы Москва Мамлекеттик университетинин

окумуштуулары келишип, факультет аралык келишим түзүшкөн жана Россия ресурстук борборун ачып, 100дөн ашуун илимий окуу куралдарын белекке беришкен.

ЖОЖдордогу интеграциялык процесстердин жүрүшү жана дүйнөгө кеңири жол ачуу үчүн эл аралык мамилелерди андан ары өнүктүрүүдө Болон процессине өтүү зарылдыгы пайда болгон. Кыргызстандын он бир жогорку окуу жайы анын ичинде И.Арабаев ат. КМУинин ректору Т.А. Абдырахманов да 2011-жылдын 16-сентябрында Италиянын Болонья шаарында Университеттердин Улуу Хартиясына расмий түрдө кол койгон [4]. Аталган макулдашуунун негизинде биздин университеттин бүтүрүүчүлөрү, Россия, Кытай, Япония, Германия, Франция, Иран, Түштүк Корея, Турция, Египет ж.б. мамлекеттердин эң алдыңкы университеттеринен билим алууга кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ болушкан. Андан сырткары донордук уюмдар менен мамилелер түзүлүп, факультеттер ичинде профилдер ачылган. Университеттин МТМИда корей тилин окуп үйрөтүү үчүн, “Котормо жана котормо таануу” профили ачылып, ага “IACD” корей фонду тарабынан студенттерди колдоо иретинде материалдык жардамдарды көрсөтүлүп турат. 2019-жылы 22-декабрда бул фонддун демилгеси менен 9 студентке 2000 сомдон стипендия берилген. Стипендияны Корей маданий борборунун директору Хан Санг Ый тапшырган [7].

2016-жылы университеттин Окумуштуулар Кеңешинин №52 протоколунун негизинде Япон таануу институту ачылган. Институттун максаты япон тилин үйрөтүү менен бүтүрүүчүлөрдү иш менен камсыз кылуу. Максатты ишке ашыруу үчүн Япон таануу институту 2018-жылы 19-ноябрда NAN-TEST уюму менен макулдашууга кол коюп, ишмердигин жүргүзүү менен бүтүрүүчүлөрдү иш менен камсыз кылууда [8].

Ушуга байланыштуу азыркы учурда И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети дүйнөнүн 50дөн ашуун алдыңкы университеттери менен эки тараптуу келишимдерди түзүп, жыл сайын студенттерди чет өлкөгө билимин улантууга жиберүү менен кесипкөй адистерди даярдоого аракеттер көрүлүп жатат. 2014-2015-окуу жылында биздин университетке алыскы жакынкы мамлекеттерден 665 студент билим алууга келген.

Университетте алыскы жана жакынкы чет мамлекеттердин окуу жайлары жана окуу борборлору менен байланыш түзүлүп, университетте бул жаатта кызматташтык боюнча максаттуу иштер уюштурулган. Эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты болуп чет өлкөлүк окуу жайларда жана окуу борборлорунда жогорку квалификациялуу кадрларды даярдоо саналат. Университет билим берүү жана илимий-методикалык кызматташтыкты тереңдетүүдө төмөндөгү чет өлкөлүк мекемелер менен макулдашууларга жана меморандумдарга келишим түзүшкөн: АКШнын Тынчтык Корпусу менен кызматташуу келишими; Сорос-Кыргызстан фонду; АКШнын Кентуки штатындагы Кентуки университети; Австриянын Вена университетинин германистика Институту; Абылай Хан атындагы эл аралык байланыштар жана дүйнөлүк тилдер Казак университети; Санкт-Петербург университетинин филология факультети ж.б. уюмдар менен келишимдерди ошондой эле Иран Ислам Республикасы, Казакстан Республикасынын Элчилиги менен меморандумдар кабыл алынып, макулдашышкан [5].

2021-жылдын 29-январында президент С.Н. Жапаров беш жарлыкка кол койгон. Алардын ичинен «Мамлекеттик жаңы кадр саясаты жөнүндө»[6] Жарлыгында кадр саясатын жүзөгө ашыруу жарандардын мамлекеттик жана муниципалдык кызматка кирүүдө тең жеткиликтүүлүгүн камсыздоо үчүн шарттарды, бардык кызмат орундарына натыйжалуу кадрдык резервди түзүүгө мүмкүнчүлүк берет, кызматчыларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу системасын өркүндөтүүгө, мамлекеттик органдардын жана

жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматчыларынын карьералык өсүүсү үчүн шарттарды камсыздоого, кадр маселелерин чечүүдө коррупция тобокелдигин төмөндөтүүгө жол ачат деп жазылган. Буга ылайык азыркы күндөгү И.Арабаев КМУнин эл аралык байланыштарды жүргүзүүдөгү ишмердиги да максатка жооп берет. Анткени, азыркы күндө университет компетенттүү жаш кадрларларды даярдоо менен, аларды кызмат орундар менен камсыздоодо көп иштерди жасап жатат. Ал эми азыркы мезгил талабына ылайык компетенттүү кадрды даярдоодо албетте интеграциянын таасири өтө чоң. Жыйынтыктап айтканда, И.Арабаев атындагы КМУнун азыркы күндөгү эл аралык байланыштарынын жүргүзүп жаткан иштери, келечек муундардын тарбияланышына жана алардын заманбап кадрдык курамды толуктоодо жемиштүү таасирин тийгизип жатат десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Алыкулова, Г.К. “Кыргызстан-Россия: жогорку окуу жайлар алкагындагы байланыштар” [Текст]: моногр. / Г.К. Алыкулова – Бишкек, 2018.-167 б.
2. Асанканов, А. А. “Кузница педагогических кадров. История Кыргызского Государственного педагогического Университета им. И.Арабаева» [Текст]: моногр. А.А. Асанканов, Э.Ж. Маанаев, Н.С.Усупова - Бишкек, 2002.-120 с.
3. Закон Республики Кыргызстан «Об образовании» [Текст]: проект // Слово Кыргызстана.-1992.-2 дек. - С.2.
4. Токторов М. Болон процесси дүйнөгө кең жол ачат [Текст] / М. Токторов // Кутбилим. – 2011. - №34. – 16 сентябрь
5. Договоры международными вузами [Электронный ресурс].- <http://arabaev.kg/?e8b21e13ffb61794833c93e774670f7c=bash>. - Загл. с экрана
6. Президент Садыр Жапаровдун «Мамлекеттик жаңы кадр саясаты жөнүндө» Жарлыгы [Электронный ресурс].- <http://www.president.kg/kg/ok>. - Загл. с экрана
7. Международное отношения ИГЯК [Электронный ресурс].- <http://arabaev.kg/igyak/?option=bashy&id>. - Загл. с экрана
8. Положения об институте Японоведения при КГУ им. И.Арабаева [Электронный ресурс].- (<http://arabaev.kg/ij/?option=bashy&id>). - Загл. с экрана.

Рецензент: т.и.к., доценттин м.а. Алыкулова Г.К.

УДК: 947.51

Дайырбеков О.Д.

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Дайырбеков О. Д.

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Daiyrbekov O.D.

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИНИЙ КООПСУЗДУКТУ КАМСЫЗДООНУН ФАКТОРЛОРУ
ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ РЕЛИГИОЗНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ
КЫРГЫЗСТАНА
FACTORS PROVIDING RELIGIOUS SECURITY IN KYRGYZSTAN**

Аннотация: Бул макалада автор эгемендүүлүктү алган 30- жылдын ичинде коомчулукта калыптанган руханий, тарыхый-маданий баалулуктар өзгөрүүлөргө дуушар болгонун, анын эбеп-себептерин талдоого алган. Бул процесстердин натыйжасында ислам дини калктын белгилүү бир бөлүгүнүн дүйнө таанымынын өзгөрүүсүнө өбөлгө болгону белгиленген. Андыктан, дин тутуу эркиндигин менен бирге коомдун дин коопсуздугун сактоо жаатындагы чараларды камсыздоо аракеттери аныкталган. Конституциялык түзүлүштүн негиздерине, мамлекеттин жана анын жарандарынын коопсуздугуна каршы багытталган диний уюмдардын ишин алдын алуу менен бирге бөгөт коюуга мумкундук түзгөн укуктук ченемдер тастыкталган. Автордун пикири боюнча диний чакырыктар менен коркунучтарга каршы туруунун жүрүшүндө, жарандык коомдун бийлик органдардын, мамлекеттик институттарынын жана дин кызматкерлери биршелешкен кадамдары зарыл дейт.

Аннотация: В данной статье автор анализирует причины изменения духовно-исторических и культурных ценностей общества за 30 лет независимости. Отмечается, что в результате этих процессов ислам изменил мировоззрение определенной части населения. В связи с этим, были предприняты усилия по обеспечению свободы вероисповедания, а также меры по обеспечению безопасности общества. Утверждены правовые нормы по предотвращению деятельности религиозных организаций, направленной на подрыв основ конституционного строя и безопасности государства и его граждан. По мнению автора, в процессе предотвращения вызовом и угрозам религиозной безопасности необходимы совместные усилия гражданского общества, органов власти, государственных учреждений и духовенства.

Annotation: In this article, the author analyzes the reasons for the change in the spiritual, historical and cultural values of society over 30 years of independence. It is noted that as a result of these processes, Islam has changed the worldview of a certain part of the population. In this regard, efforts were made to ensure freedom of religion, as well as measures to ensure the safety of society. Legal norms have been approved to prevent the activities of religious organizations aimed at undermining the foundations of the constitutional order and the security of the state and its citizens. According to the author, in the process of preventing challenges and threats to religious security, joint efforts of civil society, authorities, state institutions and the clergy are necessary.

Негизги сөздөр: мамлекет, коом, коопсуздук, жаран, түзүм, кызыкчылыктар, коркунуч, чакырык

Ключевые слова: государство, общество, безопасность, гражданство, система, интересы, угроза, вызов.

Key words: state, society, security, citizenship, system, interests, threat, challenge.

Акыркы ондогон жылдардагы заманбап дүйнөдө болуп жаткан олуттуу геосаясий өзгөрүүлөр жана глобалдашуу процесстери бизди исламдын андагы ролуна жаңыча көз салууга мажбур кылууда. Озгочо, Ислам дүйнөлүк саясатта барган сайын маанилүү факторго айланууда. 1970-жылдардын аягында жана 1980-жылдардын башында "диний жанылануу" деп аталган мезгил болгон. Көптөгөн өлкөлөрдө исламдан тышкары, салттуу эмес диндерин Муна, Сатана, Жахаба куболору, Баптистердин калк арасында кенири жайылуу доору болгон.

Биздин Кыргызстанда миссионерлердин иш аракеттеринин негизинде бул процесстер кенири жайыла баштаган.

Коомчулук түрдүү маданий-идеологиялык негиздерге таянган зороастризмге, б.а. табиятка сыйынуу, ар кыл бүбү бакшылардын көбөйүшү ата-бабалардын элестерине таазим кылуу, тенирчилик жана көптөгөн миссионерлердин иш аракеттеринин натыйжасында ар диний агымдар жайыла баштаган [1, 22-б.].

Коомчулукта калыптанган руханий, тарыхый-маданий баалулуктар өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мунун натыйжасында ислам дини калктын белгилүү бир бөлүгүнүн дүйнө таанымынын өзгөрүүсүнө өбөлгө болду. Исламда жалпысынан коркунучтар менен чакырыктарга дуушарланган ислам дининин агымдарынын көз караштарын тен бөлүшкөн жарандардын топтору калыптанды. Алар жалпысынан, коомчулуктун диний коопсуздугуна коркунуч туудурган терроризм, экстремизм, сепаратизм, «Ислам мамлекети» ж.б. дуушарлантышты десек болот. Бул процесстер эгемендүүлүктү алган 30- жылдын ичинде бир топ диний көйгөйлөрдү жаратты. Ал эми эксперттердин маалыматына таянсак, салттуу жана салттуу эмес Ислам уюмдарынын жайылышынын негизинде коомдогу олуттуу өзгөрүүлөрү жакынкы келечекте күтүлүүдө [1, 20-б.]. Каада - салтга, урп- адатга, ислам дининин майрамдары, шариат менен айырмаланып, алардын ортосундагы айырмачылык коомду кооптондуруп жатат.

Кыргызстанда диний коопсуздук камсыздоодо ар кыл көйгөйлөргө туш болууда, аларга токтодо кетсек [2, с.43].

1. диний коопсуздукта терроризм, эстремизм коркунучтары орчундуу, аларга каршы туруу зарылдыгы куч алууда, өзгөчө адамдын конституциялык укуктарын жана дин тутуу эркиндигин сактоо жаатындагы чараларды камсыздоо аракеттерин белгилуу денгээлде толук кандуу иш жузуно ашпай жатышы;

2. Билим берүүнүн жана экономиканын деңгээлинин төмөндөшүнүн фонунда калктын диний сабаттуулугун кантип жогорулатуу керек, анткени калктын диний сабатсыздыгы, жаш муун жаштарды экстремисттик диний топторго тартуунун фактору жана негизи болууда;

3. Мамлекеттин өнүгүүсүнүн конституциялык жактан бекитилген светтик багытынын контекстинде, өзгөчө мамлекеттен диний билим берүү мекемелеринде, калктын диний руханий керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн шарттарды камсыз кылууда мамлекеттик органдардын ролунун так аткарылбаганы ;

4. Түзүмдүк жактан стабилдүү коопсуз мамлекеттик системанын иш аракеттерин камсыз кылган узак мөөнөттүү иш чаралардын начар иштелип чыгышы.

5. Адамдын ишеним эркиндиги темасы ачык бойдон калууда жана көйгөй катары сакталууда [2, с.44].

Муну менен катар диний коопсуздукту камсыздоо жаатында иштеген эксперттер жаштарды мындай террордук уюмдардын катарына кошулууга шыктандырган себептерге экономикалык, социалдык шарттарды белгилешүүдө. Бирок, көптөгөн мисалдарга таянсак, толук кандуу, материалдык жактан камсыздалган, билим деңгээлдери жогору болгон жаштардын деле саны арбын экенин көрсөк болот

Ушуга байланыштуу экстремизм түшүнүгүн чектелүү түрдө гана колдонулуп жаткан зордук-зомбулук ыкмаларынын көз карашынан эмес, биринчи кезекте идеологиялык таасирдин алдын алуу боюнча профилактикалык чараларды көрүү көз карашынан кароо керек деп эсептешет. Ошондой эле мамлекеттердин саясатын бул жааттагы экстремисттик көрүнүштөргө каршы турууга, мамлекеттин светтик табиятын натыйжалуу коргоону камсыз кылууга, жарандардын дин тутуу эркиндигине укуктарын ишке ашырууда салттуу диндер менен өз ара аракеттенүүнү күчөтүүгө багыттоо зарыл.

Улуттук диний коопсуздукту камсыздоодо терроризмге мамлекеттик деңгээлде каршы туруу зарылчылыгы бар, ар бир мамлекет өзүнө жүктөлгөн милдеттерди так аткарган гана учурда улуттук, аймактык жана эл аралык деңгээлде диний коопсуздуктун коркунучтары болгон терроризмге, экстремизмге каршы күрөштө конструктивдүү жыйынтыктарга жетсе болот. Бекеринен БУУнун Коопсуздук Кеңешинин 2178 резолюциясында чет элдик террористтерге каршы чечкиндүү кадам катары төмөнкүлөрдү аныктаган [3, с.12]:

- ар бир мамлекет күч-аракеттерин чек арадагы көзөмөлүн күчөтүү, негизги максаты, террористтер менен экстремисттердин өлкөгө киришине бөгөт коет;

- учактык, авиациялык коопсуздукка болгон биргелешкен иш чараларды иштеп чыгуу, анткени, террористтер менен экстремисттер бир мамлекеттен экинчи мамлекетке учактар аркылуу орун которуу мүмкүнчүлүктөрүнө бөгөт коюуга болот;

- укук коргоо органдарынын потенциалын жогорулатуу, анткени, ар бир укук коргоо органдары потенциалдуу террористтер жана экстремисттердин иш аракеттерине, айрыкча үгүттөө иштерине бөгөт койгонго мүмкүндүк берет;

- маалымат алмашуу системасын жакшыртуу, анткени, ар бир террорист, экстремист, алардын уюмдары, идеологиялык негиздерин, максаттары боюнча ар бир мамлекетте маалымат базасын болушу зарыл жана ал базанын негизинде массалык маалымат каражаттары, интернет аркылуу баарлашуусун тескөөгө мүмкүндүк болот.

БУУнун Коопсуздук кеңеши бул кадамдардын негизинде диний коопсуздукту толук кандуу камсыз кылууга болот деген чечимге келишкен [4, 3-б.].

Кыргыз Республикасынын диний коопсуздугун камсыздоо максатында, биздин мамлекетибиздин территориясында экстремисттик ишмердүүлүктү алдын алуу багытында иштеп жаткан мыйзамдардын алкагында мамлекеттин чаралары чагылдырылган стратегиялык программалар иштелип чыккан. Диний коопсуздукту камсыздоо, диний чакырыктар менен коркунучтарды алдын алуучу негизги мыйзам катары Кыргыз Республикасынын Конституциясы эсептелет. Конституциянын негизинде “Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук Концепциясы”, “Кыргыз Республикасынын Туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы” иштелип чыккан жана Кыргыз Республикасынын “Экстремисттик иш-аракеттерге каршы күрөшүү” боюнча Мыйзам жана башка укуктук ченмелер кабыл алынган.

2014-2020-жылдарга “Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын Концепциясы” (Концепция) 2014-жылдын 3-ноябрында Кыргыз Республикасынын Коргонуу кеңешинин жыйынында жактырылып, 14-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен бекитилген [5]. Концепциянын артыкчылыктуу багыттарынын бири-диний радикализмди жана экстремизмди алдын алуу боюнча мамлекеттин диний коопсуздукту камсыздоо саясаты болуп саналат.

2015-жылдын 24-июлунда жалданмачылык жана өлкөнүн жарандарынын чет мамлекеттин аймагындагы куралдуу кагылышууларга же согуштук аракеттерге катышкандыгы үчүн жоопкерчиликти караган мыйзамга кол коюлган.

Бул укуктук ченемдердин негизинде, “Ислам мамлекети”, “Ан-Нусра” жана башка бир катар уюмдарды террористтик жана экстремисттик деп таап, алардын Кыргызстанда ишмердүүлүгүнө тыюу салган.

Конституциялык түзүлүштүн негиздерине, мамлекеттин жана анын жарандарынын коопсуздугуна каршы багытталган диний уюмдардын ишин алдын алуу менен бирге бөгөт коюлган жана Кыргыз Республикасынын аймагында тыюу салынган [6, 43-б.]. Ошол эле

учурда, диний касчылыкты тутандыруунун, динге ишенгендердин диний сезимдерин кемсинтүүнүн ар кандай көрүнүштөрүнө, ар кандай топтогу адамдардын динге болгон мамилесине карата аларга каршы багытталган зомбулук актыларына активдүү каршы аракеттенүү максатында ар кыл багыттагы иштер жүргүзүлүүдө. Бул мисалдар, Кыргызстанда мамлекет тарабынан диний коопсуздук камсыздоо жаатында бир топ аракеттер көрүлүүдө.

Дин чөйрөсүндөгү саясатты жүзөгө ашыруунун натыйжасында Кыргызстан мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган демократиялуу мамлекет бойдон калууга тийиш. Дин чөйрөсүндөгү саясатты жүзөгө ашыруунун натыйжасында Кыргызстан мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган демократиялуу мамлекет бойдон калууга тийиш [7, с.143].

Жалпысынан алсак, диний коопсуздуктун коркунучтарына жана чакырыктарына каршы туруунун комплекстүү иш чаралары эле каралбастан, алардын аткарылуусунун зарылдыгы да болушу керек. Бул үчүн коомдогу радикалдуу агымдардын, экстремизмдин өнүгүүсүнө өбөлгө түзгөн шарттардан обочолонтуу зарыл. Мындай коркунучтуу кубулуштардын алдын алуу ишинде, коомдук институттар жана диний бирикмелер өзгөчө ролду ээлеш керек. Диний коопсуздукту камсыздоодо жарандык коомдун мааниси да зор десек болот. Ошондуктан, мамлекеттик органдары, жарандык коомдун институттары жана дин кызматкерлери калк арасында профилактикалык иштерди жүргүзүүсү зарыл. Коомдун ар бир жаранын, өспүрүмдөрдү коомчулуктун терс диний чөйрөсүн коргошубуз керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Маликов К. Кыргызстандагы мусулмандар коомчулугунун азыркы мезгилдеги социалдык активдүүлүгү [Текст] / К. Маликов. – Бишкек: «St.art Ltd», 2011. – 24 б.
2. Осадчий С. Мотивы религиозного экстремизма -Москва, 2008. -148с.
3. Чотаева Ч. Этнокультурные факторы в истории государственного строительства Кыргызстана [Текст]: моногр. / Ч. Чотаева.- Бишкек: [б.и.], 2005. – 206 с.
4. Дуйшембиев С. Исмаилиты в XX веке. –Б., 2012, 134с.
5. Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясат жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Коргоо Кеңешинин чечими [Текст] // Эркин Тоо. – 2014 – №10.- 11-февр.
6. Жумабаева Г.А. Адамзаттын рухий өнүгүүсүндө диний билимдин ролу [Текст] / Г.А. Жумабаева. – Бишкек: [б.и.], 2013. – 225-б.
7. Курбанова Н.У. Ислам в общественно – политической жизни Кыргызстана [Текст]: моногр. / Н.У. Курбанова. - Бишкек: Алтын принт, 2009. – 215 с.

Рецензент: т.и.д., профессор Курбанова Н.У.

УДК: 947.5

Дайырбеков О.Д.

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Дайырбеков О. Д.

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Daiyrbekov O.D.

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

КООПСУЗДУК МАМЛЕКЕТТИН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮСҮНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ

БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ОСНОВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА SECURITY AS A BASIS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE STATE

Аннотация: Бул макалада автор ар бир мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү коомдун ар бир чойросунун коопсуздугу камсыздалынышынан көз каранды болуусун белгилеп, коопсуздук түшүнүгүнүн манызы талдоого алган. Улуттук коопсуздук тутумунун негизин инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктары аныктаары белгиленди. Ошондой эле улуттук коопсуздукту камсыз кылууга багытталган мыйзам актыларын талдоонун негизинде коопсуздуктун объектилеринин кызыкчылыктарынын манызы тастыкталган.

Аннотация: В данной статье автор анализирует сущность понятия безопасности, отмечая, что устойчивое развитие любой страны зависит от безопасности каждой сферы общества. Отмечено, что основу системы национальной безопасности составляют интересы личности, общества и государства. А также на основе анализа законодательных актов направленного на обеспечение национальной безопасности обоснованы сущность интересов объектов безопасности.

Annotation: In this article, the author analyzes the essence of the concept of security, noting that the sustainable development of any country depends on the security of each sphere of society. It is noted that the basis of the national security system is the interests of the individual, society and the state. And also on the basis of the analysis of legislative acts aimed at ensuring national security, the essence of the interests of security objects is substantiated.

Негизги сөздөр: мамлекет, коом, коопсуздук, жаран, түзүм, кызыкчылыктар, коркунуч, чакырык

Ключевые слова: государство, общество, безопасность, гражданство, система, интересы, угроза, вызов.

Key words: state, society, security, citizenship, system, interests, threat, challenge.

Дүйнөдө болуп жаткан процесстер, ар бир коомдун өнүгүшүнө, мамлекеттик башкаруунун уюштуруу түзүмдөрүнүн татаалдашына гана эмес улуттун өзүдүк аң-сезиминин өзгөрүшүнө, менен бирге субъективдүү факторлордун татаалдашына алып келүүдө. Ал эми жалпысынан, бул процесстер белгилүү бир деңгээлде ар бир мамлекеттин улуттук жана мамлекеттин коопсуздугунун, анын түрлөрүн камсыздоо зарылдыгын баамдап түшүнүүгө түрткү болууда.. Анткени ар бир мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү коопсуздук маселелеринен жана анын бардык компоненттеринен көз каранды болууда.

Бул көз карандылык көптөгөн авторлордун өз эмгектеринде коопсуздуктун факторлорун, аны камсыздоо негиздерин, механизмдерин изилдөөгө зарылдыгына алып келеген.

Коопсуздук проблемасы боюнча көптөгөн булактарды жана адабияттарды талдоо бул татаал жана көп кырдуу кубулушту изилдөөгө ар кандай теориялык жана методологиялык мамилелердин иштелип чыккандыгын көрсөтөт.

Көптөгөн изилдөөчүлөр «коопсуздук» түшүнүгүнө так аныктама анын ар тараптуулугу жана көп деңгээлдүү мүнөзгө ээ экендигин тастыкташат. Кээ бир окумуштуулар, «коопсуздук» түшүнүгүнө аныктама берүүдө теоретикалык жана практикалык мааниси топ келбегендигин белгилешкен.

Изилдөөчүлөрдүн ар бирисинин изилдөө процесстери, чөйрөлөрү ар багытта болгондуктан «коопсуздук» түшүнүгүнүн аныктамаларын берүүдө ар кандай көз карашта

болушкан. Андыктан коопсуздукка байланыштуу негизги түшүнүктөр боюнча түрдүү илимдерде калыптанган көз караштарды карап көрсөк, анда.

Коопсуздук – коркунучтун жоктугу, ал ишенимдүүлүктө жашаган абал» деп В.И. Даль өзүнүн түшүндүрмө сөздүгүндө белгилеген [1,с.107]

Орус илимпозчусу С.И. Ожегов «Коопсуздук – бул эч кимге жана эч нерсеге коркунучу жок кырдаал» [2,с.74] деген аныктама берип кеткен.

Коопсуздук айрым жарандарга да, жалпы эле коомго да, мамлекетке да коркунуч туудурган коркунучтарды алдын алууга багытталган иш чаралардын негизинде калыптанат. Ошондуктан, ар бир мамлекет, мамлекеттик денгээлде улуттун, коомдун жана жарандын коопсуздугун бир катар чараларды ишке ашыруу менен камсыз кылышы керек. Бул жагынан алганда, мамлекеттин ишмердүүлүгү коопсуздукка багытталган максат катары түшүнүлөт. Ошондой эле, коопсуздукка берилген аныктамаларды жалпылай кетсек, анда

Биринчиден, коопсуздук – бул бейпилдиктин, туруктуулуктун абалы же шарты.

Экинчиден, коопсуздук мамлекеттин ар бир чөйрөнүн коргоосун камсыздаган абал. Белгилей кетсек, бул учурда коопсуздук абалы деп тынч, ишенимдүү жашоонун абалы. Коопсуздук, ошондой эле коомдо тобокелдиктер жана коркунучтардын жоктугу.

Ошондуктан, улуттун коопсуздук абалы мамлекеттеги тынчтыктын жана ишенимдүүлүктүн шарттарын билдирет. Көп коркунучтан коргоонун шарттары көп тармактуу, ар бир тармак, коомдогу чөйрөлөргө жараша болот. Мамлекеттик коопсуздук талап кылган чөйрөлөргө токтолсок, аларга территориялык, экологиялык, энергетикалык, демографиялык, экономикалык, социалдык, диний, билим берүү системасындагы, саламаттыкты сактоодо, маалымат жана башкалар. Бул ар бир мамлекеттик чөйрөнүн коопсуздугун мамлекеттик бийлик денгээлинде корголушу зарыл. Ошол эле учурда коомдук коопсуздукту өз алдынча талап кылган коопсуздук түрлөрү бар, аларга жол жүрүү, б.а. транспорттук, спорт коопсуздугу, айыл чарба продуктыларын, суу, б.а. тамак-аш коопсуздугу, жашоо-шарттарынын абалы, кийген кийим-кечек, ар бир баланын ойногон оюнчугуна чейин коопсуздук камсыздалынышы зарыл. Андыктан, мамлекеттик денгээлде ар бир чөйрөнүн коопсуздугу үчүн жооп берген мамлекеттик түзүмдөр болот. Көпчүлүк учурда жеке адамдын коопсуздугу көнүлдөн сырткары калат, себеби анын жеке коопсуздугу жекелик кызыкчылыгын коркунучтардан тиешелүү чараларды камсыз кылуунун менен корголот. Ар бир адамдын кызыкчылыгын коргоодо анын шектенүүсү, ишенимдүүлүгү коркуу жана тынчсыздануу сезимдеринин жоктугу менен аныкталышы зарыл.

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, коопсуздук ар кандай чараларды ишке ашыруу менен жетишилген коопсуздук абалын билдирет.

Кандай чараларды белгилесек болот.

-коркунучтардан коргоону камсыз кылууга багытталган чаралар;

-коркунучтардын жана коркунучтардын жоктугун камсыз кылган чаралар;

-жетишилген туруктуулуктун сапаттык деңгээлин камсыз кылган чаралар.

Ошентип, жогоруда саналган чараларды камсыздоо, мамлекеттин алдындагы татаал, көп кырдуу көрүнүш катары экендигин көрсөтүп турат.

Мамлекеттик денгээлдеги коопсуздуктан айырмаланып геосаясаттагы коопсуздукка токтолсок, аларга:

-чакырыктардан, тобокелдиктерден, коркунучтардан жана коркунучтардан коргонуу абалы;

-объекттин туруктуу жашоо жана өнүгүү абалы, мында анын жашоо активдүүлүгүнө кандайдыр бир жагымсыз өзгөрүүдөрдүн жокко эсе болгондугу [3, с.27].

Орус саясат таануучусу, тарыхчы В.Л.Манилов белгилегендей «учурдагы кырдаалдарга салыштырмалуу ар бир мамлекеттин өнүгүшүндө мамлекеттик коопсуздук эмес, анын ордуна «геосаясат коопсуздугу» жана «улуттук коопсуздук» деген негизги түшүнүктөрдү колдонулушу керек деп сунуштаган.

Ушундан улам, геосаясатта коопсуздук мамлекеттеги ар бир объектинин корголгон абалы, ошондой эле коомдун турмуштук баалуулуктарын жана кызыкчылыктарын ар кандай коркунучтардан корголгон даражасы катары баамдалат.

Эгерде тарыхка кайрылсак, коопсуздукка карата "улуттук" деген аныктама биринчи жолу АКШнын президенти Теодор Рузвельттин Конгресске кайрылуусунда эн алгачкылардан болуп бул терминди колдонуп кеткен. Бул кайрылуусунда Т.Рузвельт АКШнын Панама каналынын зонасын басып алууну өлкөнүн улуттук коопсуздугунун кызыкчылыктарын коргоо зарылчылыгынан келип чыккандыгын баса белгилеген. Ошол күндөн баштап улуттук коопсуздук түшүнүгү кенири колдонула баштаган [3,с.34]

Улуттук коопсуздук терминдин компоненттерин тактай кетсек, «улуттук» бул жеке улуттун, өлкөнүн бүткүл калкынын, бүтүндөй коомдун кызыкчылыктарын коргоо. Ал эми, «коопсуздук» түшүнүгү «кызыкчылыктар» жана «керектөөлөр» түшүнүктөрүнүн ортосундагы өз ара байланыштын негизинде калыптанат. Алардын келип чыгышы, кызыкчылык биринчи орунга коюлабы же керектөөбү, б.а. бул түшүнүктөрдүн мааниси жагынан ар башка болоорун түшүнүү керек. Ал эми улуттук коопсуздукта коопсуздук объектилеринин артыкчылыгын аныктоо зарыл, анткени, коопсуздуктун объектилери болуп инсан, коом жана мамлекет эсептелинет. Анткени, аларды аныктоонун негизинде гана “коопсуздук коркунучун” жана “улуттук коркунучун” бөлүп анан гана аларды камсыздоого багытталган укуктук ченемдер, иш чаралар кабыл алынат.

Азыркы учурда улуттун коопсуздугу – бул адамдын, коомдун жана мамлекеттин турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндөгү турмуштук таламдарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоо жана өлкөнүн туруктуу прогрессивдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу. Ошол эле учурда коопсуздук деп объекттинин же системанын туруктуулугун сактоочу факторлоруна терс таасир тийгизген учурларда аларды өз убагында жоюу функцияларын аткаруу жөндөмдүүлүгүн түшүнсөк болот.

Ошол эле учурда улуттук коопсуздук системасы менен улуттук коопсуздук тутумун айырмалоо керек.

Улуттук коопсуздук системасы бул кызыкчылыктардын жана коркунучтардын өз ара аракеттенүү процесстерин чагылдырган функционалдык система, ал эми улуттук коопсуздук тутуму - улуттук коопсуздукту камсыз кылуу маселелерин чечүүгө багытталган органдардын, күчтөрдүн, каражаттардын жана ар кандай уюмдардын биргелешкен системасы.

Улуттук коопсуздук тутумунун, ошондой эле анын айрым түрлөрүнүн борборунда инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдары турат, анткени, алардын кызыкчылыктары өзгөчө жана маанилүү роль ойнойт.

Маанилуу ролу алардын өзгөчө мааниси коомдун өнүгүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары жана адамдардын коомдук активдүүлүгүнүн негизги фактору болуп саналат.

Улуттук коопсуздуктун негизги объекттеринин факторлору болуп инсандын укуктары жана эркиндиктери, коомдун - материалдык жана руханий баалуулуктары жана мамлекеттин – конституциялык түзүлүшү, эгемендиги жана аймактык бүтүндүгү эсептелинет.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун негизги субъекти болуп мамлекеттин ички жана сырткы функцияларын тескөөчү мыйзамдарды чыгарган, аны аткаруучу милдеттерди аткарган, ошондой эле сот бийликтерин жүзөгө ашырган мамлекеттик органдар саналат. Мисалга алсак, «Кыргыз Республикасынын коопсуздугу жөнүндө» [4] Мыйзамы, «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук концепциясы» [5] укук коргоо органдарынын түзүмүндөгү коопсуздукту камсыз кылуучу күчтөрдү жана каражаттарды мамлекеттин ар бир тармагындагы иштердин коопсуз жүргүзүлүшүн камсыз кылуучу мамлекеттик коопсуздук органдары саналат.

Ыктыярдуу негизде аракеттенген бейөкмөт уюмдар калктын айрым топтору үчүн кандайдыр бир деңгээлде коопсуздукту камсыздай алат.

«Кыргызстандын улуттук коопсуздук концепциясы – бул улуттук кызыкчылыктарды коргоо боюнча өз ара байланышкан көз караштардын жана идеялардын жыйындысы. Концепциянын айрым идеялары же жоболору ички жана тышкы кырдаалдын өзгөрүшүнө байланыштуу болот.

Инсандын кызыкчылыктары конституциялык укуктарды жана эркиндиктерди ишке ашыруудан, жарандардын жеке коопсуздугун камсыз кылуудан, жашоонун сапатын жана деңгээлин жогорулатуудан, адамдын жана жарандын физикалык, руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүнөн турат.

Коомдун кызыкчылыгы – демократияны чыңдоо, укуктук мамлекетти түзүү, коомдук ынтымакка жетишүү жана аны сактоо, Кыргыз Республикасын руханий жана адеп-ахлактык негиздерин сактоо жана жаңылоо.

Мамлекеттин кызыкчылыктары Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн, эгемендүүлүгүнүн жана аймактык бүтүндүгүнүн кол тийбестигинен, саясий, экономикалык жана социалдык туруктуулуктан, мыйзамдуулукту жана укук тартибин сөзсүз камсыз кылуудан, тең укуктуу жана өз ара пайдалуу эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүүдөн турат.

Улуттук коопсуздук системасы – бул Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын ишенимдүү коргоону камсыз кылуучу укуктук ченемдердин жана принциптердин, мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын, ошондой эле каражаттардын, ыкмалардын жана багыттардын атайын түзүлгөн жана иштелип чыккан жыйындысы.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылууда мыйзам чегинде республиканын Конституциясын, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин жана башка мыйзам актыларын бузууга алып келбөөгө тийиш экендиги өзгөчө белгилей кетиш керек.

Албетте, улуттук коопсуздук системасы инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын толук коргоо үчүн зарыл болгон жетиштүү күчтөрдү жана каражаттарды камтууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого русского языка. Т. 1, с. 107.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Т.1, 1960.
3. Манилов В.Л. Геополитика и национальная безопасность. -М. РЕАН. 2005, -215с..
4. Закон Кыргызской Республики «О национальной безопасности» от 26.02.2003 г
5. Концепция национальной безопасности КР. Гл. 2. 2012 г. - Бишкек, Кыргыз Туусу, 2012.

Рецензент: т.и.д., профессор Курбанова Н.У.

Джумабекова Айжамал

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Джумабекова Айжамал

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Jumabekova Aizhamal

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ДУНГАН ЭЛИНИН ҮЙЛӨНҮҮ ҮЛПӨТҮ ТУУРАЛУУ КААДА-САЛТТАР
ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ О ДУНГАНСКОЙ НАРОДНОЙ СВАДЬБЕ
ABOUT DUNGAN FOLK WEDDING CUSTOMS AND TRADITIONS**

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын территориясында жашаган этникалык азчылыктардын бири болгон дунган элинин үйлөнүү үлпөтү тууралуу каада-салттары каралат.

Аннотация: В статье рассматриваются свадебные обычаи дунганского народа, который является одним из этнических меньшинств Кыргызской Республики.

Annotation: The article examines the wedding customs of the Dungan people, who are one of the ethnic minorities of the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: каада-салт, ырым-жырым, үйлөнүү үлпөт, нике.

Ключевые слова: обычаи, обряды, свадебная церемония, брак.

Keywords: customs, rituals, wedding ceremony, marriage.

Бардык элдер үчүн үйлөнүү үлпөтү – бул жагымдуу иштер, чоң каржылык чыгымдар жана көптөгөн коноктор менен байланышкан чоң окуя. Ар бир элдин үйлөнүү үлпөтүнө байланыштуу кылымдардан берки сакталып келе жаткан каада-салты бар. Бул ырым-жырымдар башка элдердикине окшогон жалпылыктары менен катар эле айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Алар өзүнүн колориттүүлүгү, улуттук мурас катары изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп турат. Мезгилдин өтүшү менен үйлөнүү тоюнда аткарылуучу жөрөлгөлөр, ырымдар формасы жагынан айрым өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бирок негизги өзөгү сакталып, муундан муунга өтө берет.

Советтик жылдарда интернационалдык нике абдан популярдуу болгон. Мамлекет улут аралык никени, жигит менен кыздардын баш кошконун комсомолдук үйлөнүү тоюна өткөрүү менен белгилеп, нике күбөлүктү майрам үстүндө тапшырууну пропагандалаган. Тойго баш кошуп жаткан жаштар иштеген кохоз-совхоздордун, өнөр жай ишканаларынын, уюмдардын жетекчилеринен, айылдык советтердин башчыларынан, комсомол уюмунун өкүлдөрүнөн келип жакшы каалоолорун айтышкан.

Кыргызстанда жашаган ар кайсы улуттардын салттуу үйлөнүү үлпөтү, алардагы өзгөрүүлөрдү изилдөө алардын басып өткөн жолун, маданиятын жакшы түшүнүүгө жардам берет. Бул чакан макалабызда көп улуттуу Кыргызстанды жердеген дунган элинин үйлөнүү үлпөтү боюнча сөз кылууну туура көрдүк.

Дунгандардын үйлөнүү тою таң эрте башталат, андыктан коноктор үчүн белгиленген саат жок. Тойго эл өзү каалагандай келет. Бир чакыруу бүт үй-бүлөгө гана эмес, ошол учурда аларга келген күтүлбөгөн конокторго да тиешелүү.

Дунган эли кыздарды турмушка эрте узатышат. Ата-энелер кыздарын 7 жылдык мектепти аяктагандан кийин 14-15 жашында окуудан чыгарышып, күйөөгө узата беришкен. Мындай никелер ЗАГС тарабынан да, айылдык кенештен да каттоого алынган эмес.

Дунган калкынын өкүлдөрүндө никеге эрте туруу тууралуу мындай сөз бар: Зо чу щифур – зо дый жи (келинди эрте алсан, жардамды да эрте аласын.) Бул сөз эл ичинде айтып лакапка да айланган.

Үйлөнүү үлпөт той эртен мененки саат сегизден баштап, түшкө чейин бүтүп калат. Дунган калкы жер иштөөтүү менен алектенишип келишет, түштөн кийин дунган эли эмгекчил эл болгондуктан өз жумуштарына кайтышат ошол убакытка чейин кызды узатуу бутуп калат. Эртен менен кыздын үйү кооздолуп үй башчысы конокторду тозуп баштайт. Тойдо дунгандардын улуттук тамагы щи жасалат.

Маалымат берген дунган улутундагы респонденттер улуттук тамак щи мурунку учурда колунда бар адамдар эле жасап келгенин айтышат. Азыркы учурда болсо бул ритуалдык тамакты социалдык, материалдык абалына карабастан бардык үй-бүлөлөр даярдашат. Айтмакчы, бул тамакты жасоодогу өзгөчөлүк катары ал ишти эркектер гана аткара тургандыгын белгилеш керек. Анын негизги себептеринин бири, тойго көптөгөн табак щи даярдаш керек, ал үчүн дене күчүн көп жумшаш керек болот.

Үйлөнүү үлпөт тоюнда бул тамакты жегендиги үчүн, акча беришет, кыргыз сөзү менен айткан «кошумча» беришип, берген кошумчасы атайын дептерге жазылат келген коноктун аты, канча сумма бергени бары ошол дептерге жазылат, ошондой эле берген кошумчаны, өз убакыты келген кайта алып барып беришет. Мындайча айтканда бул акчаны карызга алды деп эсептесе болот. Ал эми күйөө бала менен күйөө жолдоштун кийими жөнүндө айта кетсек, Александровка айылын дагы жашаган калкы күйөө бала менен күйөө жолдош сол тарабындагы төш чөнтөгүнө гүл тагып алышат.

Милянфан айылында жашаган гансу дунгандарында жана шэнси дунгандарында күйөө болчу жигиттин эки ийине хун-кездемесин ичке кесиндилерин щюцю формасында түйүп байлап коюшкан. Бул күйөөнүн белгиси болгон. Байламдардын саны боюнча септи канча даярдоого кыздын туугандарынын ичинен канча адам катышкандыгын аныктоого мүмкүн болгон, натыйжада алар күйөө баланы кабыл алышып, келечекте жаш үй-бүлө менен туугандык байланышты колдо милдетин алышкан. Күйөө бала келгенде, саламдашуу учурунда аны жакшы жугунбөй койдун деп кайталап жүгүндүрүшкөн. Конок белегин тапшырып, күйөө бала менен күйөө жолдоштун ыраазылык жүгүнүүсүн алган соң, аларды дасторконго отургузушуп тон пан тамак, таттуу, жангактар, жер-жемиш кагы менен чай беришкен. Аялдар менен эркектер дайыма эки башка бөлмөдө тамактандырылган. Коноктордун басымдуу бөлүгү акчалай белектерди берип, майрамдык даамдан татышып, андан соң дос туугандары менен сүйлөшкөндөн кийин күндөлүк түйшүгүнө кайтышкан.

Үлпөт той- аялдар үчүн маанилүү окуя болгон, тойго жаш келиндер кайын энесинин коштоосунда келе алышкан. Аялдар бул жерден чогулуп алып өздөрүнө болочок келин кылууга кыздарды карашкан. Коноктор тойдун кульминациясын – колуктуну узатуу учурун, ал эми жигиттин үйүндөгүлөр келиндин келишин күтүшкөн. Колуктуну алып кетүүгө жөнөр алдында жигит тарап кудаларга кабарлап, жуучуну коштоп келүүсүн суранган. Ал эми жуучу колуктунун туугандарын күйөөнүн үйүнө үлпөттөн кийинки төртүнчү күнү конокко чакырган.

Мындай карап турсак кыргыз эли менен дунган калкын кээ бир салттары окшошуп кетет экен. Мисалы кыргыз элинде дагы кызга сеп менен кошо көшөгө берет. Мында айырмаланган бир гана нерсе байкалат. Ошол айырмасын карап көрөлү: Кыздын үй-бүлөсү күйөө тарап жиберген транспорттон эшикке илүүчү көшөгөнү өспүрүм баланын коштоосунда берип жиберген, эреже боюнча, бул бала өз чили – кыздын өкүл атасынын баласы болушу керек. Көшөгө келин үчүн арналган бөлмөнүн эшигине кызды алып келгенге чейин илинип коюлган. Бирок, алгач аны баладан акчага сатып алуулары абзел болгон. Мына ошодон кийин гана жеңил унаалар кызды алып келгенге, жүк ташуучу унаалар септи алып келгени келишкен. Кызга сеп ичине үйгө керектүү буюм, жууркан-төшөк, кийимдер, зер буюм салынат. Өзгөчө кыздын алтын буюмдары баалуу болуп эсептелет. Эгерде кыздын ата-энеси бай болсо алтындын түрүн алып берет.

Кыздын үйүнө келген жигит тараптын өкүлдөрү колукту кийе турган кийимди алып келишкен. Кийимдин милдеттүү элементи катары эсептелген кебез же койдун жүнү менен ичтелген шымды колуктуга кийгизишип, күйөөнүн үйүнө алып келген соң кайрадан кадимки шым кийгизишкен. Ырым боюнча кебез шым жаңы үй-бүлөнүн бакубат жашоосуна жана көп балалуу болуусуна жардам берет деп ишенишкен.

Кебез шымдан тышкары колуктунун дагы бир атрибуту катары күзгү эсептелет. Адатта күзгүнүн бети тышты карап тургандай кылып коюшкан. Бул колуктуну суук көз, суук сөздөн сактайт деп ишенишкен. Жигит тараптан келген аялдар колуктуга жоолук салышкандан кийин кызды кайтарган эки аял жетелеп алышып колуктуну үлпөт унаасына отургузушкан. Ошондой эле өзүнүн үйүнөн кыз кетип бараканда ый угулуп колукту дагы, апасы, атасы дагы ыйлашкан. Кызды таякеси же өзүнүн улуу агасы колуна көтөрүп чыккан. Үлпөт унаалары жолго чыгаар алдында той ийгиликтүү аяктап, кыз жаңы үйүндө жакшы жашасын деп кыскача дуба окулган, ошентип кызды өзүнүн үйүнөн алып кетишкен.

Эң кызыктуу ырымдарынын бир бул, кызды алып кетип бара жатканда машинанын айдоочусу күйөө жигиттин үйүнө жетпей бензин түгөндү деп төлөм доолаган. Акчаны ал колуктуну коштоп келаткан үлпөттү башкаруучудан алган. Эгер аз берип койду деп эсептесе айдоочу ордуна жылбай койгон же бир нече метрден соң кайрадан токтогон. Ошентип, үлпөт унаасы күйөө жигиттин үйүнө келип жетет. Сокулук районун тургундарын айтымында, колуктуну колунан жетелеп айтайын арналган бөлмөгө киргизишет. Эшиктин босогосунда турмушка чыккан эки аял көшөгөнү кармап, бөлмөгө эч кимди киргизбей турушат. Милдеттүү шарт катары аялдар кош бойлуу болбошу керек, антпесе, ишеним боюнча, колуктуну бактысыздык күтөт. Бул жерден колукту дагы бир жолу жуунуп, даарат алган, ал эми суу алып келген кызга бут кийим берген, азыркы учурда болсо акча берет, андан соң колуктунун киймин алмаштырышкан.

Кыргыздарда бул салтты кыз узатуу учурунда кылышса, дунган элинде күйөө жолдоштун үйүнө баргандан кийин кылышат экен. Колуктунун жүзүн кире беришке карама-каршы бурчка каратып отургузуп коюшкандан кийин күйөө жигит күйөө жолдошу менен бөлмөгө кирүүгө аракет жасашат. Көшөгөнү кайтарган аялдар коё беришпей, сыйлык алган соң гана колуктуга кирүүгө уруксат беришкен. Андан кийин жоолук чечүү (же гэту) салтанаты учурунда колукту мурунку калыбынан жазбастан бурчту тиктеп, эреже боюнча, ыйлап же ыйламыш болуп отурган. Үлпүнчөктү алган соң күйөө жигит менен күйөө жолдош чыгышкан. Колуктуну кайрадан ондоп-түздөшкөн.

Үйдө жоолук алмай салтты болуп жаткан учурда эшикте жаштар септи түшүрүшүп, элдин баары көрүп бааласын үчүн көрүнүктүү жерге коюшкан, илчүлөрүн илишкен. Бул салт бэ пифон деп аталган.

Акыркы үлпөт тойдун кульминациясы бул никахар окуу – нике кыйуу дубасы окулган. Колукту никахар окулуп жатканда өз бөлмөсүндө кала берген. Нике кыйылып жатканда колуктун ордуна өкүл ата (вэнчили жын) же өкүл атанын милдетин атакарган (йинли вэли)¹ катышкан. Йинли вэлинин милдетин кыздын таякеси, кыздын улуу агасы аткарган. Нике кыйуу маалында кызды узатып келген туугандарынын бардык эркектери, жана күйөө жигит тараптын жалаң эркектери катышкан.

Нике кыйуу маалында колуктуну коштоп келген аялдар кыздын чачын жаңыртышып, саймаланган шым кийгизип, зер буюмдарын оңдоого жетишкен. Жаштар – жигиттин достору жана таанытары, башка дагы коноктор бул учурда колуктуну көрүүгө жана жүгүнтүүгө анын бөлмөсүнө багыт алышкан. Колуктунун ар бир колунда бирден жоолук болгон, жүгүнүп жатып аларды аты жок жана ортоңку манжага кысып, белинен төшүнө карай үч ирет кыймыл жасаган. Муну менен катар тартипке ылайык колуктунун жүзү уялыңкы тартып, көздөрү ылдый карап туруусу зарыл.

Мына ошентип дунган элинин үйлөнүү үлпөтү бир катар жөрөлгөлөр менен ырым-жырымдарды камтып турат. Турмушка чыгып жаткан кыздын бактылуу болушуна байланышкан каад-салттар, тыюулар колдонулганы байкалат. Үйлөнүү үлпөтү туугандардын, карым-катышы бар үй-бүлөлөрдүн ортосундагы алаканы бекемдегенге түрткү берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Дунгандардын урп-адат, ырым-жырым жана ишенимдери. А. А. Джон. 93-б.
2. Юсурова З.Г. Рецепты дунганский кухни. 47-б.
3. Савуров М. секреты дунганский кухни. 56-б.
4. Дунгандардын урп-адат, ырым-жырым жана ишенимдери. А. А. Джон. 89-б.
5. Диалог ученых на великом шелковом пути. Национальная академия наук Кыргызской Республики, отдел дунгановедения 70-б.

Рецензент: т.и.д., доцент., Жапарова А.З

УДК:63.529

Джумабекова Айжамал

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Джумабекова Айжамал

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Jumabekova Aizhamal

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ДУНГАН ЭЛИНДЕГИ БАЛАНЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШКАН
КААДА-САЛТТАР**

ТРАДИЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ РЕБЕНКА У ДУНГАНСКОГО НАРОДА TRADITIONS RELATED TO THE BIRTH OF A CHILD AMONG THE DUNGAN PEOPLE

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын территориясында жашаган этникалык азчылыктардын бири болгон дунган элинин, баланын төрөлүшүнө жана тарбияланышына байланыштуу каада-салттары каралат.

Аннотация: В статье рассматриваются обычаи и обряды связанные с рождением и воспитанием ребенка дунганского народа, который является одним из этнических меньшинств Кыргызской Республики.

Annotation: The article examines the customs and rituals associated with the birth and upbringing of a child of the Dungan people, who are one of the ethnic minorities of the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: каада-салт, ырым-жырым, тарбия, кош бойлуу, сүйүнчү.

Ключевые слова: обычаи, обряды, воспитание, беременность, радостная весть.

Keywords: customs, rituals, upbringing, pregnancy, good news.

Ар бир улуттун өзгөчөлүгү, менталитети жана өзүнө тийиштүү кулк-мүнөзү болгондой эле бала тарбиялоо жаатында да айырмачылыктары да бар. “Ата-аскалуу тоо, Эне-боорундагы булак, Бала-ортосундагы күйүп турган шам чырак”-деп макалда айтылгандай, ата-эненин баланы тарбиялоо боюнча жүргүзгөн иштерин өзүнчө искусство десек жанылышпайбыз.

Кыргызстанды жердеген дунган үй-бүлөлөрү үчүн дагы балдарлуу болуп, аларга татыктуу тарбия берүү ата-эненин мойнундагы абдан маанилүү милдет болуп эсептелет. Келин кош бойлуу болгондо ал үчүн бүт нерсе өзгөрөт. Мындай учурда болочок эне өзүнүн күндөлүк милдетинен толугу менен бошотулбаса да, ага кара күчтү талап кылган жумуштарды жасатышкан эмес. Кош бойлуу келин айрым тыюуларды эске тутуп, аткарышы керек болгон. Бул айларда ал, бир катар тыюуларды (тамакка, айрым категориядагы адамдар менен жолугушууга, жагымсыз иштерди жасоого ж.б.) сакташы керек болгон. Жолугуп калуудан качкан адамдар ким болгон деген суроо жаралат. Адатта келин, өзү сыяктуу кош бойлуу аялдардан, түрү суук адамдар менен жолугуп калуудан качып, ал адамды эч качан шылдындап кемсинтпеши керек болгон.

Дунган эли өткөн мезгилдерде ырым-жырымдардын пайдалуу экендигине терең ишенишкен. Аларда кош бойлуу келин малдын этинин айрым бөлүгүн тамакка колдоно алган эмес, ал эми төөнүн этин жегенге тыюу салынган. Себеби ишеним боюнча баланы бойго көтөрүү мөөнөтү узарып, бала “жарык ооз” болуп төрөлүшү мүмкүн деген коркунуч болгон. Бала өмүр бою тиши камалып калбасын деп кош бойлуу келинге жемиштерди жедирген эмес [1. 91]. Кыргыз элинде тескерисинче жер жемиштерди көбүрөөк жегенге аракет кылышкан. Болочок эне аз уктаганга умтулган, себеби мындай учурда жалкоо, шамдагай эмес кыбыр кыз төрөлүшү мүмкүн деп ойлошкон. Тескерисинче, келин боюнда бар мезгилинде өзүн шамдагай, сергек, жандуу алып жүрсө, эркек бала төрөлөт, төрөтү да тез жана жеңил болот дешкен. Менин изилдөөм боюнча Александровка айылында жашаган тургундардын айткандарына караганда эгерде кыз төрөлсө бир кой союлат, эгерде эркек бала болсо эки кой сойгон. Дегеле наристенин жарык дүйнөгө келиши жынысына карабастан үй-бүлөгө кубаныч алып келген. Бирок салт боюнча көбүнчө, өзгөчө тун бала болсо же жалаң гана кыздар төрөлсө, эркек баланын

төрөлүшүн каалашкан. Жалаң гана кыздардын төрөлүшү ажырашуунун себептеринин бири болгон.

Бала төрөлгөндөн кийин күйөөсү милдеттүү түрдө бардык туугандарына кубанычтуу кабар айткан. Сүйүнчү эң биринчи ата-энесине, ошондой эле өкүл атасына (вэчилиди жын) айтылган. Салт боюнча сүйүнчүлөгөндө аялынын ата-энесине, алар сыяктуу эле өкүл атасына чай, таттуу, кургатылган мөмө-жемиштерди жиберешет. Эгерде кыз төрөлсө, Ниму дыйлигэ гуэту гынни жуан – «Күйүп-бышып ыказандын жанында жүргөндү алдыңар», ал эми эркек төрөлсө, Ниму дыйлигэ сунзы (эрзы):» Силер небере (уул) алдыңар деп айттырышшат. Үй-бүлөдө биринчи бала - вэчилиди жын- төрөлгөндө, өкүл ата-энеси ымыркайга кийим сатып бериши керек. Азыркы учурда өкүл атасы көбүнчө коляска же балдар керебетин сатып берет, сүйүнчүлөп келгенге акча берет. Эреже катары наристе төрөлгөндөн кийин 3 күндүгүн, 10 күндүгүн, бир айлыгын, 40 күндүгүн, 100 күндүгүн белгилешкен. Биздин элде наристенин 40 күндүгүн эле кылышат. Дунган элинде наристенин атын Александровка айылында жети күндөн кийин атын коюшкан, ал эми Милянфанда болсо үч күндөн кийин коюшкан. Ал үчүн дуба окуганга ахунду чакырышкан. Атасы баласын баш жагы менен оң колуна алган. Дуба окуунун алдында баланын төш жагындагы ороосун жана кулагын жапкан топусу болсо, кулагын ачып ошондой эле үйдөгү эшиктердин баарын ачып коюшкан. Бул жөрөлгөгө катышып жаткандар жүзүн Мекеге каратып отурушкан. Ахун азан чакыргандан кийин наристенин жүзүнө үйлөп, эңкейип оң кулагына коюлган атты айткан, андан соң кайрадан дуба окуп, атын сол кулагына айткан.

Ысым эреже катары Куран боюнча коюлган, ал жинмир (Китеп боюнча ат) деп аталган. Аны менен катар улуулата коюлган ысымдар дагы болгон. Эгерде үй-бүлөдө кыздар болсо, улуусу Даже-улуу эже, Эрже- экинчи эже ж.б., ал эми эркек балдар болсо, Дагэ же Лода – улуусу, Лоэр – экинчиси, Лосан – үчүнчүсү ж.б., акыркы уулун Ловар, ал эми кызын Ложер деп аташкан. Кыздарга көбүнчө гүлдөрдүн атын беришкен: Хуахуар – Кызыл гүл, Гуйхаур – Роза ж.б.

Биринчи он күн ичинде төрөгөн келиндин энесинен башка адамдардын келишине тыюу салынган. Оунчу күнү гана анча чоң эмес салтанат (шытян) өткөрүлүп, ага туугандар, жакшы санаалаштар келишкен. Алар өзүлөрү менен нан (гуэкизы) же болбосо каттама (сумэмэ) алып келишкен. Ошондой эле жалаякка акча салып же болбосо, ымыркай оролуп турган төшөккө кыстырышкан. Бул үрп-адат кан йүпэзы (сөзмө-сөз: айлык энени көрүү) деп аталган, ошол күндөн баштап бардыгына бала көргөнгө уруксат берилген [2. 78].

«Толук ай» - манийэ кыркынчы күнү белгиленген. Ушул мөөнөткө чейин жаңы төрөгөн аял короого чыккан эмес, ошол учур энеге да, балага да абдан коркунучтуу деп эсептешкен. Ошондой эле ошол мезгил аял үчүн касиеттүү таза эмес деп эсептелип, жаңы төрөгөн аялга казанга жакын барууга, тамак даярдоого тыюу салышкан. 40 күндүк мөөнөт бүткөндөн кийин жаңы төрөгөн аялдын үйүндө сый тамак даярдалган. Меймандарды тосуу үчүн даярдалган тамактардын ичинен сөзсүз узун кесме лагмандын бир түрү – тонжянмян берилет. Мында камыр соода кошулуп жуурулат, туулган күндөрдө дайыма жасалат.

Кээ бир маалымат булактарында мындай жазылган: кесмени ымыркайдын энеси даярдайт. Ал кесмени узун кылып жасаганга аракет кылат, бул балага ошондой узун узак өмүр каалагандык болуп саналган. Кесмени адегенде коноктордун ичинен улгайгандарына беришкен, алар баланын узак өмүрүн тилеп бата беришкен. Ымыркайга арналып жаткан салтанатта анын кулагына абдан узун кесмени илишкен. Кызыктуусу, узун кесме даярдоо салты өзбектерде да бар. Алар узун кесмени уноши деп аташкан, аны бешиик тойдун алдында жана туулган күндө

жасашат да, конокторго таратышат. «Аябай узун кесме балага сыйкырдагандай өмүрү узун болушуна түрткү берген» [3. 199].

Ал эми Чүй облусунда болсо улгайган адам ичкен идиштен же болбосо жеген тамагынан наристенин өмүрү ушул адамдыкындай узун болсун кичинекей балага берген. Ал эми дунган калкы менен кыргыз элин салыштырып кетсек, мисалы азыркы кыргыздарда 40 күн келин өзүнүн ата-энесин үйүндө болуп, баланын кыркын үйүнөн чыгарып келет, ал эми дунгандарда болсо келин жолдошун үйүнөн 40 күн эч жака чыкпай, эч нерсе кылбай, 40 күн өткөндөн кийин баланын кыркын чыгарып, анан жумуштарын кылып баштайт. Эгерде жолдошу уруксат берсе келин ата-энесин үйүнө барып келет.

Андан кийин баланын жүзүнчү күнүн белгилешкен. Ал быйлыр деп аталган. Ошол күнү манйүэ салтанатындай эле узун кесме – чон мян даярдалып, дуба окутканга ахунду чакырышкан. Бирок жүзүнчү күнү майрамы «толук айдай» чоң белгиленген эмес.

Манйүэ жана быйлыр өткөрүлгөндөн кийин бала бир жашка суйсуйзы толгонго чейин бала менен эненин эч кандай майрамдары болгон эмес. Энеси баласын багуу менен алектенген. Салт боюнча үй-бүлөдө наристенин өсүп жетилүүсүн катуу көзөмөлдөшкөн. Баланын эрте өсүп жетилиши да, же кеч өсүп жетилиши да коркунуч туудурган: Мисалы, эгерде баланын тиши жети айында чыкса, анда эл ата-энесинин бирөө эрте каза болот деп айтышкан. Бала үч айында өз алдынча ичине оодарыла алса, алты айында отурса, тогуз айында жөргөлөй алса, он айында кас туруп, сүйлөп баштаса, нормалдуу көрүнүш деп эсептешкен.

Бардык эле мусулман элдердей дунган эли да баланы көз тийүүдөн же башка нерселерден сакташ үчүн амулет жасашкан. Эң кеңири тараганы булгары же бышык кездемеден үч бурчтук формасында жасалган – дувар, түрк элдериндеги тумар болуп саналат. Курандын аяттарынан кагазга жазып тумардын ичине салышкан. Ошондой эле бир тоголок тоо маржанынын да сактоочу касиети күчтүү болот деп ишенишкен.

Баланын билегине көз мончок байлап коюу адаты түрк элдеринен кабыл алганы шексиз. Көз мончок – бир аталаштагы өсүмдүктөрдүн уруктарынан жасалып, жипке тагылган шурулар, алар баланы көз тийүүдөн сактап турган. Мурда баланы киймине күмүш коңгуроолорду тигип коюшкан, алар шыңгырап шайтандарды коркутуш керек болгон. Ушул амулеттерди бала ала албагандай кылып, киймине тыгып же төөнөп, тал эми тумарды жеткинчек балдардын мойнуна илип коюшкан [4. 126].

«Көз тийип калуудан» коркуп, ата-энеси баласын чоочун адамдарга көп көрсөтпөгөнгө аракет кылышкан, ошондой эле максат менен башка адамдардын көзүнчө баланы тамактандырган эмес. Баланын температурасы көтөрүлсө, же болбосо бала себепсиз ыйласа, ата-энеси дин кызматчыларына кайрылышкан. Алар чынынын капталына дува жазып, ага суу куюп өчүп калган соң ошол сууну ооруп жаткан балага беришкен.

Эгерде бала айыкпаса, эмчи кемпирлерге кайрылышкан, алар айылдыктардын айтуусу боюнча белгилүү бир жөндөмгө ээ болушкан. Эмчи коргошунду эритип, суу толтурулган идишке куйган, катып калган форма боюнча баланы ким же эмне коркутканын аныктап, ошого карата иш кылган: амулеттерди же түстүү жиптерди байлаган, чыныга оттун күлүн салып, анын жылуулугу менен биологиялык активдүү точкаларды жылытып дуба окуган. Бирок бала кыңкыстап ооруп калган мезгилде көбүнчө энеси же чоң энеси жё бар жөрөлгөсүн жүргүзүшкөн: түн ичинде же болбосо таң эрте энеси же чоң энеси туруп, эшиктердин баарын ачкан. Андан соң баланын бир кийимин алып, бир нече жолу анын атын айтып, аны уктап жаткан балага жаап койгон. Баланын атын чакыргандын үч жолу бар: бала уктап жаткан жаздыктын оң жагын кармап, а дегенде үч жолу, андан кийин жети жолу, анан жыйырма бир

жолу атын айтат. Жё бар жөрөлгөсү эгерде баланы катуу чочутса, анын денесине кайра кайтарыш үчүн баланын атын түн ичинде айтып чакырышкан [5. 44].

Бала оорубаш үчүн энеси жана жакындары салттуу тыюуларды бузбоого аракет кылышкан. Мисалы, баланы террасага (тэянзы) уктатканга болбойт. Ишеним боюнча ата-бабалардын арбактары луэхар балдары менен неберелеринин үйүнө келип, террасада жүрүшөт, капыстан балага тийип алса, бала ооруп калат. Көчөдөн үйгө чоочун адам келсе, ал бала болгон бөлмөгө кирбеши керек. Эгерде кирсе, баш киймин баланын башына кийгизиш керек. Балдарды тез-тез ооруган учурларда ата-эне көп балалуу үй-бүлөгө кайрылып, балдарынын кийилген кийминен сурап, өзүлөрүнүн балдарына кийгизишкен. Алардын ишеними боюнча ошол кийим шайтандарды жана ооруну алдап, баласынан алыстаткан. Эгерде үй-бүлөдө эркек бала чарчап калса, жаңы төрөлгөн баланы сактап калыш үчүн ага жаңы ата-эне таап, алардын атын аташкан [6. 95].

Аталган ата-эне бала-чакалуу болуш керек болгон, себеби дунгандардын ою боюнча чоочун балага ата-эне аталганда, өз балдарынын ден-соолугуна кандайдыр бир коркунуч алып келген. Баланы багып алуу өтө олуттуу жана жоопкерчиликтүү кадам болгон.

Жыйынтыктап айтканда дунган элиндеги баланын төрөлүшү жана анын тарбияланышы кылымдардан бери келе жаткан каада-салттарды, айрым тыюуларды аткаруу менен коштолот. Алардын наристеге карата мамилелеринде, жөрөлгөлөрүндө кыргыз элиникине үндөшкөн айрым окшоштуктар менен катар эле айырмачылыктар бар экенин көрөбүз.

Колдонулган дабияттар:

1. Джон А.А. Дунгандардын үрп-адат, ырым-жырым жана ишенимдери.- Бишкек-2016.
2. Юсурова Р. Дунганские пословицы, поговорки, изречения и загадки. – Фрунзе, 1984.
3. Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана.-М., 1978.
4. Джон А.А. Материальная культура дунган. - Фрунзе, 1986.
5. Шинло Л. Т. Культура и быт советских дунган. Фрунзе, 1965.
6. Джон А.А. Дунгандардын үрп-адат, ырым-жырым ишенимдери. Бишкек-Илим-2016.

Рецензент: т.и.д., доцент Жапарова А.З.

УДК 301.194.5(575.2)

Замирбеков Сыргак

И.Арабаев атындагы КМУ, жалпы тарых кафедрасы, магистрант

Замирбеков Сыргак

КГУ им. И.Арабаева, кафедра всеобщей истории, магистрант

Zamirbekov Syrgak

KSUI. Arabaeva, Department of World History, master's student

**БАЛАНЫН УКУКТАРЫН КОРГОО БОЮНЧА ЭЛ АРАЛЫК-УКУКТУК
СИСТЕМАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНО – ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ
ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ РЕБЕНКА**

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL LEGAL SYSTEM FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE CHILD

Аннотация: Азыркы учурда дүйнөлүк коомчулукта баланын укуктары маселелерине көбүрөөк көңүл бурулууда. Ошондуктан макалада баланын укуктарын коргоо боюнча эл аралык – укуктук системанын калыптануу жана өнүктүрүү боюнча актуалдуу маселе боюнча талдоо жүргүзүлгөн.

Аннотация: В настоящее время в мировом сообществе все больше внимание уделяется проблемам по правам ребенка. Именно поэтому в статье проведен анализ актуального вопроса становления и развития международно-правовой системы по защите прав ребенка.

Annotation: Currently, the world community is paying more and more attention to the problems of the rights of the child. That is why the article analyzes the topical issue of the formation and development of the international legal system for the protection of the rights of the child.

Негизги сөздөр: социалдык саясат, балдардын укуктарын коргоо, балдардын укуктары, БУУ

Ключевые слова: социальная политика, защита прав детей, права ребенка, ООН

Keywords: social policy, protection of children's rights, children's rights, UN

Дети – это будущее каждого государства. И от того, как государство заботится о своем подрастающем поколении, зависит завтрашний день общества. Основной целью работы является анализ соблюдения прав ребенка в современном обществе. Бесправное рабское положение детей в процессе исторического развития, пренебрежительного отношения к ребенку было свойственно практически всем странам. Анализ материалов о системах и методах воспитания детей в разных странах свидетельствуют о том, что дети всегда подвергались различным наказаниям, включая смертельную казнь и каторжные работы. К осознанию того, что ребенок обладает теми же правами, что и все люди, человечество пришло в конце XIX начале XX веков. В Женеве в 1924 году Генеральной Ассамблеей Лиги Наций была принята Хартия прав ребенка, впоследствии стала известна как Женевская декларация прав ребенка. [1] Она стала первым международно-правовым актом по охране прав и интересов детей.

Но только с образованием в 1945 г. ООН проблема защиты прав ребенка вышла на международный уровень. 20 ноября 1959 года, после многолетней разработки, Генеральная Ассамблея Объединенных Наций провозгласила Декларацию прав ребенка с целью обеспечить детям счастливое детство и пользование правами и свободами. За все время существования декларации изменилось представление о многих положениях, поэтому конвенция о правах ребенка стала охватывать более широкий спектр вопросов. Она не только развивает и контролирует положения декларации, но также призывает к юридической ответственности за свои действия в отношении детей те страны, которые к ней присоединились. Декларация состоит из десяти статей, направленных на гармоничное развитие и социальную защиту детей. В ней провозглашаются принцип равенства детей, нормы о защите материнства и младенчества, о защите детей от эксплуатации, право детей на образование. [2]

Впервые Генеральная ассамблея ООН провозгласила 1979 г. Международным годом ребенка. [3] Этим она не только еще раз обратила внимание мирового сообщества на положение детей, но и заставила мир перейти к конкретным действиям по защите прав детей.

Значительно международно-правовым документом стала Конвенция о правах ребенка. И 20 ноября 1989 г. Генеральная Ассамблея ООН единогласно, приняла Конвенцию о правах ребенка, превратив ее в международный Юридический механизм, обеспечивающий правовую защиту самой уязвимой части мирового сообщества – детей. [4] Следует отметить, что при создании Конвенции о правах ребенка, с 1979 по 1989 год работала Комиссия по правам человека, в работе которой принимали участие юристы, врачи, педагоги, психологи, социологи, культурологи, деятели общественных организаций и религиозных конфессий многих стран мира, разрабатывала этот проект.

Международное сообщество высоко оценило Конвенцию как выдающийся гуманистический документ нашего времени. Исполнительный Совет ЮНИСЕФ на своей ежегодной сессии (июнь 1992 года) предложил государствам ежегодно 20 ноября (день принятия Конвенции прав ребёнка) отмечать Всемирный день детей.

Конвенция – документ высочайшего педагогического значения. Она призывает и взрослых, и детей строить свои взаимоотношения на нравственно-правовых нормах, в основе которых лежат подлинный гуманизм и демократизм, уважение и бережное отношение к личности ребенка, его мнению и взглядам. Они должны быть основой педагогики, воспитания и решительного устранения авторитарного стиля общения между взрослым и ребёнком, учителем и учеником. Одновременно Конвенция утверждает необходимость формирования у подрастающего поколения осознанного понимания законов и прав других людей, уважительного к ним отношения.

Основная идея Конвенции заключается в наилучшем обеспечении интересов ребенка. Её положения сводятся к четырём важнейшим требованиям, которые должны обеспечить права детей: выживание, развитие, защита и обеспечение активного участия в жизни общества.

Конвенция, состоящая из 54 статей, охватывает как гражданско-политические, так и социально-экономические и культурные права детей от их рождения и до достижения совершеннолетия (18 лет). Это признание того, что дети должны обладать правами человека по собственному праву, а не как придаток своих родителей или опекунов. [5]

С принятием Конвенции был введен ряд новых прав ребенка: на выживание и развитие (ст.6), на сохранение индивидуальности (ст.8), на право свободно выражать свои взгляды (ст.12), на неучастие в военных действиях (ст.38), на физическое и психологическое восстановление и социальную реинтеграцию жертв злоупотреблений и эксплуатации (ст.39). В Конвенции особо оговорена роль средств массовой информации: государства-участники обязуются поощрять средства массовой информации к распространению информации и материалов, полезных для ребенка в социальном и культурном отношении, чтобы ребенок имел доступ к информации из различных национальных и международных источников. Государства-участники обязуются «широко информировать о принципах и положениях Конвенции как взрослых, так и детей».

Идеи Конвенции непосредственно касаются общечеловеческих проблем. Ее называют «Великой хартией вольностей для детей», «Мировой Конституцией прав ребенка».

Предполагается, что стандартами, установленными Конвенцией, станут пользоваться все те, кто заинтересован в решении проблем, связанных со здоровьем, развитием и защитой детей. Конвенция, в качестве всеми признанного и авторитетного документа, будет выступать в защиту детей во всем мире.

Кроме того, основными международными документами в сфере защиты прав детей наряду с Конвенцией является также и Декларация тысячелетия ООН, принятая 8 сентября

2000 г. Генеральной Ассамблеей ООН (Резолюция N A/RES/52/2).

В Декларации говорится о том, что необходимо поощрять ратификацию и полное осуществление Конвенции о правах ребенка и факультативных протоколов к ней, в том числе касающихся участия детей в вооруженных конфликтах и торговли детьми, детской проституции и детской порнографии. [6]

Свидетельством того, какое огромное значение международное сообщество придает проблеме правосудия в отношении детей, является количество и обстоятельность принятых Генеральной Ассамблеей ООН по этому вопросу документов. Такими документами, которые, как признал Комитет по правам ребенка, призваны соответствующим образом, обеспечить осуществление странами положений Конвенции, являются:

«Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних» (они были приняты в 1985 году в г. Пекине на сессии ООН, поэтому их еще называют «Пекинские правила»). Согласно этому международному акту правосудие в отношении несовершеннолетних – это «ювенальная юстиция».

Основные цели касаются всеобъемлющей социальной политики в целом и направлены на оказание максимального содействия обеспечению благополучия несовершеннолетних, что сведет до минимума необходимость вмешательства со стороны системы правосудия в отношении несовершеннолетних и, в свою очередь, уменьшит ущерб, который может быть нанесен каким-либо вмешательством вообще. Такие меры заботы в отношении молодежи, принимаемые до совершения правонарушений, являются основным содержанием политики, направленной на устранение необходимости применения настоящих Правил. В правилах 1.1–1.3 указано на важную роль, которую будет играть конструктивная социальная политика в отношении несовершеннолетних, в частности в предотвращении преступлений и правонарушений, совершаемых несовершеннолетними. В правиле 1.4 правосудие в отношении несовершеннолетних определяется как составная часть системы обеспечения социальной справедливости для несовершеннолетних, а в правиле 1.6 указывается на необходимость постоянного совершенствования системы правосудия в отношении несовершеннолетних, принимая одновременно меры для разработки прогрессивной социальной политики в отношении несовершеннолетних в целом и учитывая необходимость постоянного улучшения работы персонала этой системы. Цель правила 1.5 заключается в том, чтобы отразить существующие в государствах-членах условия, от которых могут зависеть формы применения конкретных правил; эти формы неизбежно будут отличаться от форм, применяемых другими государствами. [7]

Руководящие принципы ООН для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы), принятые 14 декабря 1990 года, являются документом, касающимся аспектов проблем несовершеннолетних, находящихся в конфликте с законом.

В сентябре 2000 года в Нью-Йорке на Всемирной встрече на высшем уровне в интересах детей была принята Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей и План действий по ее осуществлению на 2000-е годы. Позднее на специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН по положению детей, состоявшейся в мае 2002 года были приняты Декларация «Мир, пригодный для жизни детей» и «Цели развития на пороге тысячелетия».

Мировое сообщество за последнее время сделало большой шаг на пути обеспечения и защиты прав и интересов детей, как в отдельных государствах, так и мире в целом, но еще

предстоит огромная работа по совершенствованию, существующего механизма реализации международных и внутригосударственных норм, также необходимо создание независимого судебного органа по защите прав детей на универсальном и региональном уровнях, так как таковой отсутствует.

В настоящее время 96% детей в мире проживают в государствах, связанных юридическим обязательством защищать права детей.

Список использованных и литературы:

1. Калинкина М.Ю. Международные документы в интересах детей и молодежи: особенности правовой защиты (ретроспективный анализ с XIX в. по настоящее время) // Вопросы ювенальной юстиции. – 2008. – N 3(17). – С.16
2. Становление института Уполномоченного по правам ребёнка в некоторых зарубежных странах. Текст научной статьи по специальности «Право». – 2010. - №22-23.
3. <https://www.liveinternet.ru/users/gregoryh/post281863399>
4. Суслова, Д. В. Права ребенка в современном мире / Д. В. Суслова. –Текст: непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования : материалы V Междунар. науч. конф. (г. Пермь, март 2014 г.). – Т. 0. – Пермь: Меркурий, 2014. – С. 93-96.
5. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
6. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
7. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, принятые резолюцией 40/33 генеральной Ассамблеей 29 ноября 1985 г. // Советская юстиция. – 1991. – № 12-14.

Рецензент: к.и.н., доцент Бакеева Б.З.

УДК 301.194.5(575.2)

Замирбеков Сыргак

И.Арабаев атындагы КМУ, жалпы тарых кафедрасы, магистрант

Замирбеков Сыргак

КГУ им. И.Арабаева, кафедра всеобщей истории, магистрант

Zamirbekov Syrgak

KSUI. Arabaeva, Department of World History, master's student

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН АБАЛЫ ПОЛОЖЕНИЕ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ THE SITUATION OF CHILDREN IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин статистикалык маалыматтарынын негизинде Кыргыз Республикасындагы балдардын абалы каралды. Кыргыз Республикасында балдардын абалынын актуалдуу маселесинин маалыматтары, талдоо жүргүзүлдү.

Аннотация: В статье рассмотрено положение детей в Кыргызской Республике на основе статистических данных Национального статистического комитета Кыргызской Республики. Проведен анализ, данные актуального вопроса положения детей в Кыргызской Республике.

Annotation: The article examines the situation of children in the Kyrgyz Republic on the basis of statistical data of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. The analysis, data of the actual issue of the situation of children in the Kyrgyz Republic is carried out.

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасы, статистикалык маалыматтар, социалдык саясат, балдардын укуктарын коргоо, балдардын укуктары

Ключевые слова: Кыргызская Республика, статистические данные, социальная политика, защита прав детей, права ребенка

Keywords: Kyrgyz Republic, statistical data, social policy, protection of children's rights, children's rights

Каждый ребенок имеет право на услуги в области здравоохранения, образование и защиту. Будущее любой страны напрямую зависит от благосостояния детей и возможностей для развития, которыми они будут располагать. К сожалению, миллионы детей в мире лишены возможности стать полноценными членами общества. Одной из приоритетных областей государственной политики в нашей стране является обеспечение прав, интересов и защиты детей. На начало 2020 года в Кыргызстане насчитывается порядка 2,5 миллионов детей в возрасте до 18 лет, при этом 45% из данного числа дети до 7 лет, 42% – в возрасте 7-14 лет, 13% – подростки в возрасте 15-17 лет. При этом, подавляющее большинство детей (69%) проживает в сельских населенных пунктах. [1]

В 2018 году родилось более 154 тыс. детей, из них 79 тыс. мальчиков и 75 тыс. девочек, т.е. мальчиков рождается больше, чем девочек. Отмечается, что около четверти новорожденных (23%) – это дети матерей, не состоявших в зарегистрированном браке. Однако следует учитывать, что в последние годы широкое распространение получили браки, совершенные только по мусульманским обрядам. Поэтому часть детей, рожденных вне юридического брака, фактически имеет обоих родителей. [2]

Так, 55% из числа новорожденных зарегистрированы по совместному заявлению родителей, и 45% родившихся зарегистрированы только по заявлению матерей. Это говорит о вероятности, что дети будут расти в семье без отца. Кроме этого в ведомстве рассказали о снижении заболеваемости среди детей инфекционными болезнями ввиду проводимых профилактических прививок. В 2017 году процент охвата детей в возрасте до одного года прививками против туберкулеза составил 97%, против коклюша, дифтерии и столбняка – 93,6%, кори, эпидемического паротита и краснухи – 95%. [3]

В Кыргызстане на конец 2017 года насчитывалось более 91 тыс. социально незащищенных, неблагополучных, находящихся в затруднительном положении семей, в которых проживало около 292 тысяч детей. В стране осуществляется системная работа по реализации права на жизнь и воспитание в семье детей, лишившихся родительской опеки.

На конец 2017 года на воспитании в семьях находились 13,9 тыс. детей, из них 5,3 тыс. – круглые сироты, в том числе 8,2 тыс. – на опеке и попечительстве и 5,7 тыс. детей – усыновленных/удочеренных. В течение 2017 года было выявлено 1,9 тыс. детей и подростков в возрасте до 18 лет, оставшихся без попечения родителей, из них 711 детей – круглые сироты. [4]

В 2017 году на воспитание в семьи под опеку и попечительство были приняты 1033 ребенка, усыновлено 779 детей, из них кыргызскими семьями – 770 детей и иностранными гражданами – 9 детей. В детских домах и школах-интернатах для детей-сирот в 2017 году находились 2 тыс. сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. [5]

Кроме этого специалисты ведомства приводят статистику по вовлеченности детей страны в общеобразовательный процесс. На начало 2017/2018 учебного года в республике функционировало 2 тыс. 262 дневных общеобразовательных школ, где обучалось 1 млн. 222,7 тыс. детей. Из них в 314 школах с углубленным изучением различных предметов обучалось 316 тыс. детей, в том числе в 137 гимназиях – 162,1 тыс. и в 71 лицее – 39,2 тыс. детей.

Растет численность первоклассников, прошедших дошкольную подготовку. В 2017/18 учебном году из числа детей, принятых в первый класс, дошкольную подготовку получили более 79% учащихся (или 111,3 тыс. детей), в то время как в 2013/14 учебном году – только 13%.

Основная часть детей получала дошкольную подготовку по 240-часовой программе (более 51%) и 480-часовой программе (около 25%), а также на других подготовительных курсах при школах и в дошкольных организациях.

В республике действуют 122 организации внешкольного образования, которые посещают 92,3 тыс. детей. Среди них 38 центров детского творчества, 65 детско-юношеских спортивных школ, 15 детских образовательных центров, две станции юного техника и др. [6]

Необходимо отметить, что в 2017 году, по данным Министерства труда и социального развития Кыргызской Республики, средний размер единовременного государственного пособия, выплачиваемого при рождении ребенка составил 7807 сомов, что по сравнению с предыдущим годом в 3,2 раза больше (в 2016г. – 2430 сома). Численность получателей государственного пособия по беременности и родам за этот период увеличилась на 1,9 процента и составила 43,7 тыс. человек.

С 1 января 2018 году в республике вступил в силу закон о выплате единовременного пособия за рождение ребенка «балага суйунчу». Размер пособия в среднем по республике по республике составляет 4 тыс. сомов, за исключением высокогорных районов, где родители новорожденных смогут получить пособие в среднем в размере 6 тыс. сомов. [7]

Однако из-за трудовой миграции и сложного социального положения семей многие остаются без защиты и попечительства. Кыргызстан в 1994 году стал участником Конвенции по защите прав ребенка, провозглашавшего доступ к основным значимым компонентам для жизни: образование, защита, правосудие и другие права.

Разбираем, на какую защиту может рассчитывать ребенок в Кыргызстане и какие обязанности возлагаются на родителей и государство. В Кыргызстане они прописаны в нескольких документах:

- Кодексе о детях,
- Конвенции ООН о правах ребенка,
- Семейном кодексе,
- Конституции Кыргызской Республики.

Каждый из документов резюмирует, что у ребенка есть права на семью, защиту, образование и другое. Он должен быть зарегистрирован сразу после рождения. Если говорить о духовных составляющих, то ребенок, как и взрослый человек, имеет право на развитие, уважение, а также:

- на общение с родственниками;
- на защиту своих прав и интересов, в том числе от злоупотреблений со стороны родителей;
- на собственное мнение.

Если говорить о материальных вещах, то законы прописывают, что несовершеннолетний кыргызстанец имеет право:

- на содержание,
- на жилую площадь.

Наряду с этим, не следует забывать и об обязанностях родителей. На 2018 год только 77% детей в Кыргызстане жили с родителями, а 8% детей оставались без попечительства родителей. Такие данные приводятся в пятом периодическом докладе о выполнении Конвенции о правах ребенка за 2014-2019 годы. [8, С.42]

По законодательству, родители как прямые воспитатели ребенка обязаны создать условия для его развития, в том числе образование, воспитание, укрепление здоровья. В их обязанности также входит и подготовка ребенка к самостоятельной жизни в будущем.

Согласно Семейному кодексу, оба родителя в равной степени должны воспитывать и вкладывать в своего ребенка. Они не вправе причинять вред физическому и психологическому здоровью ребенка. А если они не выполняют свои обязанности, то за это несут ответственность. 3 законных акта прописывают ответственность родителей за неисполнение своих обязанностей по отношению к детям, а именно:

- Административный кодекс:
 - если не выполняются обязанности по воспитанию и обучению – от 300 до 500 сомов,
 - злостное невыполнение своих обязанностей по воспитанию и обучению – от 500 до 1000 сомов с привлечением к общественным работам на 8 часов,
 - действия, повлекшие употребление ребенка алкоголя, наркотических веществ, бродяжничества и попрошайничества – от 1000 до 2000 сомов. [9, С.56]
- Семейный кодекс, предусматривает ограничение и лишение родительских прав, если:
 - уклоняются от выполнения своих обязанностей, в том числе уплаты алиментов,
 - отказываются без уважительной причины забрать ребенка из роддома или других аналогичных учреждений,
 - злоупотребляют своими правами,
 - жестоко обращаются с детьми и оказывают физическое, психическое и сексуальное насилие,
 - совершили умышленное преступление против жизни и здоровья ребенка или супруга,
 - допускают бродяжничество детей,
 - заставляют работать в трудных условиях,
 - являются больными хроническим алкоголизмом или наркоманией.
- Уголовный кодекс предусматривает наказание, если не выполняются обязанности в купе с жестким обращением:
 - штраф от 5000 сомов до 10 000 сомов или исправительные работы сроком на 2 года, либо ограничение свободы на 2 года или лишение свободы на такой же период без права занимать определенные должности до трех лет.

Не следует забывать и об обязанностях государства. В обязанности государства входят три главные составляющие: здравоохранение, образование и защита.

Первым в списке стоит вопрос здравоохранения. Каждый ребенок имеет право получить доступную квалифицированную медицинскую помощь.

Второе – право на бесплатное образование как в школе, так и в детском саду. Среди основных причин, по которым дети не могут получить образование: личностные, семейные и социальные факторы. В том числе такие, как необходимость зарабатывать деньги, выезд родителей на заработки, что приводит к тому, что подростки должны ухаживать за младшими

детьми, оставшимися на их попечении, различные болезни у детей, инвалидность, различного рода правонарушения и тому подобное.

По статистике, во всех регионах республики наблюдается высокий уровень посещаемости в начальной и основной школе, кроме Баткенской области (92%). Наиболее низкие показатели посещаемости в старших классах отмечены в городе Ош (78%), Чуйской и Ошской областях (по 79%). [10, С.68]

Уже во взрослой жизни правительство обязано ежегодно предоставлять квоту в вузах на бесплатное обучение лиц с ограниченными возможностями здоровья.

Право на защиту и жилище имеет каждый ребенок. В обязанности государства входят обеспечить личную неприкосновенность ребенка, в том числе и защиту от физического, психического или сексуального насилия, жестокого и грубого обращения.

Вместе с тем непосредственно функцию защиты прав и законных интересов каждого ребенка, наряду с указанными специализированными учреждениями, выполняют и другие компетентные органы, и министерства (уполномоченные государственных органов в следующих областях: здравоохранения; образования, науки и молодежной политики; труда и социальной защиты населения; миграции и занятости; органы внутренних дел и др.).

Таким образом, можно констатировать, что к настоящему времени существуют большая сеть государственных институтов, в чью ответственность входит реализация государственной политики в сфере социальной защиты детей.

Следует отметить, что День защиты детей, приходящийся на первый день лета, отмечается во всем мире с 1950 года. Он напоминает обществу о необходимости защиты прав, жизни и здоровья ребенка.

Список использованной литературы:

1. <https://for.kg/news-650914-ru.html>
2. <https://ru.sputnik.kg/20200601/kyrgyzstan-natsstatkom-statistika-deti-1048515608.html>
3. Петрушевский А. Социальная реабилитация безнадзорных детей // Положение детей в Кыргызстане 2007. – С. 41.
4. Марасулова Н. А., Артыкбаева С. Ж. Рубрика: 3. Система образования Опубликовано в VI международная научная конференция «Актуальные вопросы современной педагогики». – Уфа, март 2015. – С. 78-81.
5. День защиты детей: цифры и факты. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики 01.06.2020 // <http://www.stat.kg/ru/news/den-zashity-detej-cifry-i-fakty-na-nachalo-2020-goda-v-respublike-prozhivalo-25-mln-detej/>
6. Министерство труда и социального обеспечения и миграции КР// <https://mlsp.gov.kg/balagasujunchu/>
7. Представительство Института по освещению войны и мира в Центральной Азии (IWPR CA) 2019. – С.42.
8. Представительство Института по освещению войны и мира в Центральной Азии (IWPR CA) 2019. – С.56.
9. Краткий отчет. Оценка системы защиты детей в Кыргызстане. – Б., 2009. – С.39.

Рецензент: к.и.н., доцент Бакеева Б.З

Илешбек кызы Жумакан

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Илешбек кызы Жумакан

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистран

Peshbek kyzy Zhumakan

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА ЧҮЙ ОБЛУСУНУН
ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ӨНҮГҮШҮ
ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ
КЫРГЫЗСТАНА
INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF CHUY REGION IN THE YEARS
OF INDEPENDENCE OF KYRGYZSTAN**

Аннотация: макалада Кыргызстандын Чүй облусунун эгемендүүлүк жылдарындагы өнөр жайынын өнүгүшү жана алардын ишмердиктери каралды. Ошондой эле, 90-жылдардан кийин өнөр жайдын кризиске учурашы жана аларды калыбына келтирүү үчүн кабыл алынган программалар чагылдырылды. Бул программалардын негизинде өнөр жайдын продукциясынын өсүшүнүн деңгээли көрсөтүлдү.

Аннотация: В статье рассматривается развитие промышленности и их деятельности Чуйской области Кыргызстана в годы независимости. Также освещается промышленный кризис 1990-х годов и программы, принятые для его реабилитации. На основе этих программ показан уровень роста промышленного производства.

Annotation: The article discusses the development of industry and their activities in the Chui region of Kyrgyzstan during the years of independence. It also highlights the industrial crisis of the 1990s and the programs adopted to rehabilitate it. Based on these programs, the level of industrial production growth is shown.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Чүй облусу, өнөр жай, эгемендүүлүк, программа, стратегия, аймак, продукция, металл.

Ключевые слова: Кыргызстан, Чуйская область, промышленность, независимость, программа, стратегия, регион, продукция, металлы.

Key words: Kyrgyzstan, Chui region, industry, independence, program, strategy, region, products, metals

1990-жылга карата Чүй облусту өндүрүштүн ар түрдүү каражаттарын жана эл керектөөчү товарларды берүүчү негизги орунду ээлеген. Аймакта 100% пресс-подборщиктер, жүк ташуучу машиналар, кир жуугуч машиналар 90%, жүн кездемелердин 18%, булгаары бут кийимдердин 22%, Орто Азия боюнча цементтин 18%ти өндүрүлгөн.

Чүй облусу Борбордук Азия өлкөлөрүндө согуу-пресстөөчү жабдууларды, автоматташтыруу жабдууларын, терезе айнектерин, кабель буюмдарын, электр кыймылдаткычтарын, приборлорду жана башкаларды өндүрүү боюнча алдыңкы орунду турган [1,81].

Бирок 1985-жылдын апрелинде башталган кайра куруу жана ачык-айкындуулук саясаты СССРдин ыдырашына жана мурдагы союздук республикалардын көз карандысыздыгын орнотуу процессине алып келди.

Советтик Кыргызстандын экономикасы бирдиктүү бүткүл союздук план боюнча өнүгүп, бирдиктүү советтик өндүрүштүк-технологиялык комплекс Кыргызстандын экономикасынын өз алдынча иштей ала тургандыгын камсыз кылган эмес. Республиканын аймагындагы өнөр жай тармагы башка союздук республикалардан келген поставкалар жана биздин аларга болгон муктаждык шартында гана иштей алмак.

Эгемендүүлүк жылдарында Кыргызстандын экономикасы, аны менен бирге Чүй облусунун экономикасы өнүгүүнүн татаал жолун басып өттү. Советтер Союзу кулагандан кийин КМШ өлкөлөрү башынан өткөргөн терең экономикалык кризис пост-социалисттик депрессиянын кесепети болуп саналат.

Эгемендүү Кыргызстанда мүмкүн болгон көптөгөн варианттардын ичинен либералдык ыкма тандалган, ага ылайык рынок мамлекеттин кийлигишүүсүз ар бир аймак өзүнүн өнүгүү жолун аныкташы керек болчу.

Эгемендүү өлкөнүн экономикасы пландуу экономикадан рыноктук системага өтүү менен байланышкан терең кризистин шарттарында калыптанган жана жалпысынан өнүгүүнүн бир нече этаптарын басып өткөн.

1991-1995-жылдар республика үчүн башкаруунун командалык системасынын бузулушунун этабы болуп саналат, анын жүрүшүндө ички дүң продукциянын (ИДП) катастрофалык төмөндөшү белгиленген (1994-жылы өткөн жылга салыштырмалуу терс көрсөткүч минус 20,1%ды түзгөн).

1995-1999-жылдар – рыноктук инфраструктуранын калыптануу этабы.

1998-1999-жылдары – республиканын экономикасынын өсүү темптери 1998-жылы 2,1%га жана 1999-жылы 3,7%ке чейин төмөндөгөн, бул Россиядагы жана бир катар чет мамлекеттердеги экономикалык кризиске байланыштуу болгон.

Мындан тышкары, 2005 жана 2010-жылдардагы социалдык толкундоолор («түстүү революциялар») экономикалык жактан төмөндөөнү шарттаган. Алсак, 2010-жылы ИДП 1,4%га кыскарган, экономикалык өсүштүн бардык негизги компоненттери начарлаган: реалдуу кирешелердин деңгээли төмөндөгөн, жакырчылык зонасы кеңейген, калктын кирешелерин бөлүштүрүүдө теңсиздик күчөгөн [4].

Ошентип, 2009-жылдын жыйынтыгы боюнча эл аралык изилдөөлөр боюнча Кыргызстан КМШ мамлекеттеринин ичинен эң жакыр мамлекет болуп калган. Жакырчылыктын чегине калктын жалпы санынын 32% же 1,7 миллиондон ашык адам түзүгөн, анын ичинен 76%га жакыны айыл жеринде жашашкан; жумушсуздуктун деңгээли, расмий эсептөөлөр боюнча, 8% ашкан, ал эми расмий эмес эсептөөлөр боюнча, болжол менен 14-16% деп бааланган [3,275].

СССРдин кулашы жана экономикалык мамилелер менен бирге европалык калктын массалык агылып чыгышы, Кыргызстандын өнөр жайынын дээрлик толугу менен союздук бюджетке көз карандылыгы, анын жашоонун бекем базасы жана оор өнөр жай тармагынын өндүрүшүшү үчүн сырьенун жоктугу, өнөр жайдын абалын демотажга же болбосо кризиске учураткан. Мындай рыноктук мамилелерге, базар экономикасына өтүү Кыргызстандын өнөр жайына терс таасирин тийгизген.

1991-жылдан баштап өлкөдө экономиканы жөнгө салууга, мамлекеттик менчикти менчиктештирүүгө, колхоздорду мамлекеттен ажыратууга, улуттук валютаны жүгүртүүгө

киргизүүгө, өз алдынча финансылык жөнгө салуучуну түзүүгө, макроэкономикалык туруктуулукка жетишүүгө, тышкы сооданы либералдаштыруу, жер рыногун, азыркы финансылык жана салык системасын түзүү, ошондой эле бир катар башка структуралык жана институционалдык өзгөртүүлөргө багытталган реформалар ыкчам жана жетишээрлик жүргүзүлгөн..

Кыргызстан эгемендүүлүк алган алгачкы жылдардагы экономикалык кризис өнөр жай өндүрүшүнө негизги зыянын тийгизген. 1995-жылы өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү 1990-жылдын деңгээлине салыштырганда 27%ды түзгөн. Өлкө агрардык-индустриалдык мамлекеттен агрардык-сырьелук өлкөгө айланган.

Өнөр жайда өндүрүштүн көлөмү 50 пайыздан ашык, ал эми тамак-аш өнөр жайында 83,3 пайызга, машина курууда жана металл иштетүүдө 84 пайызга, курулуш материалдарын чыгарууда 80 пайызга, жеңил өнөр жайда 73 пайызга кыскарган. Ошондой эле, отун комплексинин өсүш темптери да кескин кыскарууга: көмүр казып алуу 7,5 эсеге, газ — 2,9 эсеге, нефть — 2 эсеге чейин жеткен [5]. Бүтүндөй республиканын анын ичинде Чүй өрөөнүндө да өнөр жай ишканаларынын жана жумушчу орундарынын саны бир кыйла кыскарган. Мисалга алсак, эгерде 1990-жылы Чүй облусунда 315,0 миллион киловатт. саат электр энергиясы чыгарылса, андан кийин 1991-жылы 310,0 млн кВт саатка чейин төмөндөгөн, ал эми ири электр машиналарын (1990-жылы 1263 даана, ал эми 1992-жылы - 764 даана), металл кесүүчү станокторду (1990-ж. 1342 даана, 1992-жылы - 789 даана), пресс-подборщиктерди (1990-жылы - 23,4 миң даана, ал эми 1992- 11,8 миң даана) чыгаруу да кескин кыскарган [1,90].

Ошондой эле, жеңил өнөр жайында да өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгү бир кыйла төмөндөгөн, мисалы, 1990-жылы 6 миллион жуп бут кийим чыгарылса, 1993-жылы — бардыгы болгону 2,8 миллион даана, трикотаж буюмдары 1990-жылы 2243 миң даана болсо, ал эми 1992-жылы — 1997 миң даана гана продукция чыгарылган [1,93].

Рынок экономикасына өтүү жылдарында облуста өнөр жай ишканаларынын санында олуттуу өзгөрүүлөр болгон, муну төмөнкү цифралар аркылуу далилдесек болот: Эгерде 2009-жылы Чүй облусунда 544 өнөр жай ишканасы болсо, 2013-жылы болгону 464 гана ишкана калды [2,65].

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан экономикалык чөйрөдөгү кырдаалды жакшыртуу боюнча көптөгөн аракеттер жасалган, атап айтканда, “2010-жылга чейинки мезгилде Кыргызстанды өнүктүрүүнүн комплекстүү негиздери программасы”, “Кыргызстандын өнөр жайын өнүктүрүүнүн орточо тездикте (2002-2004-жылдар) жана 2010-жылга чейинки мөөнөттө программасы” (2001-жыл), “Жакырчылыкты кыскартуунун улуттук стратегиясы” (2003-ж.), “Жаңы экономикалык саясат” (2009-ж.), “Кыргыз Республикасын 2013-2017-жылдардын аралыгындагы туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы”» (2013-ж.) аттуу программаларды кабыл алышкан.

Алардын ичинен “Чүй облусун өнүктүрүү Стратегиясын” белгилей кетүү керек, себеби, Чүй аймагында 4 ири кластердик борборлорду түзүү зарылчылыгы белгиленген (биринчиси Кемин жана Чүй райондорун кошуу менен Токмак шаарында; экинчи кластер Ысык-Ата жана Аламүдүн райондорун кошуу менен борбору Кант шаары; үчүнчү кластер - Сокулук жана Москва райондорун кошуу менен Сокулук айылында; төртүнчү кластер - Жайыл жана Панфилов райондорун кошуу менен Кара-Балта шаарында.). Бул кластердик борборлордо негизги басым Чүй облусунун тоо-кен, кайра иштетүү өнөр жайынын ири ишканаларына, курулуш жана соода ишканаларына бурулган.

Бул чаралар экономиканын бир аз калыбына келишине өбөлгө түзө алган, мисалы, 2014-жылы Кыргыз Республикасы биринчи жолу ички улуттук продукциянын орточо деңгээли бар өлкөлөрдүн категориясына көтөрүлгөн жана бир катар башка эл аралык рейтингдерде өлкөнүн абалы жакшыргандыгы байкалган.

Мындай көрүнүш Чүй өрөөнүндө да болуп, өнөр жай өндүрүшүнүн бир аз жогорулаганын билебиз. Алсак, Чүй облусунун аймактык продукция өндүрүмдүүлүгү 2010-жылы 37,3 миң сомдук дүң продукция болсо, 2014-жылы ал 69,3 миң сомдук продукцияны түзгөн [2,60].

2014-жылы Чүй облусунун аймагы боюнча өнөр жай комплекси 130 өнөр жай ишканасынан турган, анын ичинен 94ү туруктуу иштеп жаткан ишканалар болгон. Республиканын өнөр жайынын жалпы көлөмүндө Чүй облусунун өнөр жайынын үлүшү, эгерде 2001-жылы 32,4 процентти түзсө андан кийин 2014-жылы — 38,9 процентти түзүп, өсө баштаганын байкоого болот.

2015-жылдагы региондордун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн жыйынтыгы боюнча республиканын өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндө эң чоң үлүштү (39,1%) Чүй облусу түзгөн [6].

Кыргыз Республикасынын жана анын ичинде Чүй облусунун экономикалык өнүгүүсүндө республикада кабыл алынган фундаменталдык документтер зор мааниге ээ, алар: Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы № 221 Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2019-жылдын 11-январындагы «2019-жылды Региондорду өнүктүрүү жана өлкөнү санариптештирүү жылы деп жарыялоо жөнүндө» № 1 Жарлыгы, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2018-жылдын 20-апрелиндеги No 2377-VI токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Биримдик. Ишеним. Түзүү" жана көптөгөн тармакты өнүктүрүү программалары.

2019-жылдын сентябрь айында Кыргызстанда “2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасынын өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү стратегиясын” кабыл алып, анда өнөр жайды өнүктүрүү өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн приоритеттүү багыты экендиги белгиленген [7].

Стратегиянын максаты - өнөр жай тармактарын, экспортту өнүктүрүү жана өнөр жай продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, мамлекеттик экономиканы экспорттук-чийки заттан өнүктүрүүнүн индустриалдык-инновациялык түрүнө өткөрүү болгон.

Андан сырткары, Чүй облусунун өнөр жай өндүрүшүн өнүктүрүүдө 2017-жылдын 31-мартында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен кабыл алынган 2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын Регионалдык саясатынын Концепциясы да оң роль ойноду [9]. Анда Кыргыз Республикасындагы регионалдык саясаттын максаттары жана милдеттери аныкталган.

2018-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын региондук саясатынын концепциясы орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү мезгилге конкреттүү региондорду жана калктуу конуштарды өнүктүрүүнүн деталдуу программаларын даярдоонун базалык түзүмүн түзүү максатында иштелип чыккан.

Мындай концептуалдык мамиле бизнеске, инвесторлорго белгилүү бир аймакта ар кандай тармактарды, ишмердүүлүк чөйрөлөрүн жана инфраструктураны өнүктүрүү боюнча ориентикке жана түшүнүккө ээ болууга мүмкүндүк берген.

Регионалдык саясаттын негизги максаты - колдоо аймактарын, анын ичинде өнүктүрүү борборлорун жана тиешелүү айыл өкмөттөрүн өнүктүрүүгө багытталган колдоо аркылуу калктын бакубаттуулугун жана жашоо сапатын жогорулатуу үчүн республиканын айыл аймактарынын тездетилген социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуу.

Региондорду өнүктүрүүнүн көп факторлуулугун эске алуу менен функционалдык чөйрөлөр менен байланышкан чакан максаттар аныкталган. Социалдык субмаксаттар калктын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө жана бакубаттуулугун жогорулатууга, демографиялык - дени сак адамдардын репродукциясын кеңейтүүгө, экономикалык - калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга жана анын мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга, экологиялык - туруктуулукка жана айлана-чөйрөнү кайра өндүрүү, маданий - региондордо жашоонун маданий формаларынын көп түрдүүлүгүн кеңейтүүгө багытталган..

Ошол мезгилден баштап, Чүй районунун өнөр жай потенциалынын алда канча активдуу өсүшү жана өнүгүшү байкалды. Облуста эски өндүрүштөрдү калыбына келтирүү иштери жүрүп жатат. Ошентип, сүт азыктарын кайра иштетүүчү заводдун өндүрүштүк ишмердүүлүгү калыбына келтирилди.

Бул ишкана 1974-жылы курулган жана бай тарыхка ээ. СССР тарагандан кийин заводдо иш токтоп калган. Ишкананын өндүрүштүк кубаттуулугу суткасына 250 тонна сүт жана айына 5 миң тонна даяр продукцияны түзүп, анын 90% экспортко чыгарылат. Завод продукциянын жогорку сапатын жана коопсуздугун камсыз кылган эң алдыңкы европалык технологиялар боюнча иштейт.

Областта эски ишканалардын кубаттуулуктарын калыбына келтирүү менен бирге жаны өнөр жай объектилерин ишке киргизүү да башталды. Маселен, 2017-жылдын сентябрь айында Чүй облусунун Сокулук районундагы Военно-Антоновка айылында кафель чыгаруучу жаңы цех өз ишин баштады. Ишкананын кубаттуулугу жылына 10 миллион чарчы метр плитканы түзөт. Декабрда. 2021-жылы Чүй облусунда минералдык жүн чыгаруучу завод ачылып, 200 орундуу тигүү фабрикасы да ишке киргизилген.

Бирок, Чүй облусунун өнөр жайынын өнүгүүсүнө COVID-19 пандемиясы таасир эткен, ал кошумча нарк чынжырчасын жана продукцияны жеткирүү чынжырчасын үзгүлтүккө учураткан. 2020-жылы облуста жарыяланган карантинге жана өзгөчө кырдаалдын киргизилишине байланыштуу 142 ири ишкананын ичинен 32 ишкана иштебей калган.

Учурда Чүй облусу Кыргыз Республикасынын өнөр жай өндүрүшүндө негизги орунду ээлейт. Иптрий тобундагы сейрек кездешүүчү элементтерди, кабель буюмдарын, соода жана коомдук тамактануу үчүн жабдууларды, курулуш материалдарын, акиташ, терезе айнегин, шифер, картон, килем буюмдарын, кийизден жасалган бут кийимдерди, кум шекерди, спиртти, жүндү алгачкы иштетүү, цементти чыгаруу бул жерде топтолгон.

Чүй аймагынын өнөр жайынын негизги тармактары: жеңил, түстүү металлургия, машина куруу жана металл иштетүү, өнөр жай курулуш материалдарын чыгаруу.

Облустун түстүү металлургиясында: «Кара-Балта тоо-кен комбинаты» мамлекеттик акционердик коому, ДОРЭ эритмеси, азоттун оксидиндеги уран, үч кычкыл молибден ж.б. продукцияны чыгарган «Имоту Энтерпрайз» ЖАК сыяктуу ишканалар бар. Бул ишканалар сырьё жана жабдуулар менен камсыз кылууга кызыгышат.

Машина куруу жана металл иштетүү өнөр жайынын тармактарын төмөнкүдөй ишканалар түзөт: «Кыргызкабель» АКсы — орогуч зымдарды, эмаль зымдарын, монтаждык зымдарды, насостордун орогуч зымдарын, телевизор кабелин; «Кемин электротехникалык заводу» ААК - КТП-250-10 электр конвертерлерин; электр жылытуу казандарын ЭВИ, электр

кууруучу «Кемин» шкафтарын, электрондук эсептегичтер, турмуш-тиричилик жактан ширетуучу трансформаторлор ЦСБ, резина-пластика буюмдарын, айыл чарба машиналарынын запастык бөлүктөрүн, май чыгаруучу комплекттерди чыгарышат.

Чүй району өзүнүн курулуш материалдар өнөр жайы менен татыктуу сыймыктана алат. «Кант цемент комбинаты» акционердик коому бул тармактын лидери болуп саналат, завод орой бүртүкчөлүү шифер барактарын, ошондой эле асбест-цемент түтүктөрүн чыгарууга адистешкен. Бул ишкананын продукциясы өзүнүн сапаты боюнча Британия стандартынын талаптарына жооп берген жогорку сапаты менен ички жана тышкы рынокто ийгиликтүү атаандашат. Бул заводдун цементи Байконур аэрокосмостук комплексинин курулушунда кеңири колдонулган.

Борбордук Азиядагы эң ири ишканалардын бири – табигый ташты кайра иштетүү боюнча «Кыргыз Тоо-Таш» ААКсы. Табигый таштын бай түстүү диапозону, жогорку сапаты бул компаниянын продукциясын дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү кылат.

Чүй облусунун алдыңкы, ийгиликтүү ишканаларынын ичинен Казакстандын жаңы борбору – Астананын курулушунда кеңири колдонулган силикат кирпич, блокторду чыгарган «Силикат» акционердик коомун атаса болот.

Чүй облусунун жеңил өнөр жайын «Азем-Килем» ААКсы сыяктуу ишканалар көрсөтөт, ал килем жана килемдерди чыгаруучу заманбап ири ишкана, ал жылына 2 миллиондон ашык чарчы метр чыгаруучу ишкана; «Эдельвейс» ААКсы, анын байпак буюмдары КМШ өлкөлөрүнө жана алыскы чет өлкөлөргө экспорттолот; таза жүндөн жип чыгарууга адистешкен «Касиет» АКсы ж.б.

Областта ошондой эле, өнөр жай продукциясын өндүрүү жолго коюлган: маселен, сейрек кездешүүчү элементтер жана алтын, кабель буюмдары жана автобустар, картон жана айнек, жүн буюмдары, линолеум, шифер жана трубалар. Сүт жана эт азыктары, ун, макарон азыктары, жашылча консервалары, жүзүм шарабы жана башка тамак-аш азыктары чыгарылат.

Чүй облусунда тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайы жетишээрлик өнүккөн. Аймакта 30%ке чейин ун, 94% кум шекер, 30% этил спирти, 50% арак жана алкогольдук ичимдиктер, 37% минералдык суу өндүрүлөт.

Кант өндүрүүчү эң ири ишканалар болуп «Кайыңды-кант» ААК жана «Кошой» ААКсы саналат, алар экологиялык жактан таза табигый чийки зат – кант кызылчасынан кант өндүрүүчү болуп эсептелет.

Минералдык жана тамак-аш газдалган суулар «Артезиан» жана «Шоро» ЖЧКлары тарабынан өндүрүлөт, алар республикада өндүрүлгөн бардык минералдык суулардын 50%ке жакынын түзөт.

Ун тартуу өнөр жайынын ири ишканалары Токмок, Кара-Балта, Шопоков шаарларында, Жайыл, Москва райондорунда жайгашкан.

Учурда Чүй облусунун региондук дүң продукциясы (Бишкекти кошпогондо) 88,4 млрд. сомду түзөт[9].

Республиканын салыштырма салмагында Чүй облусунун өнөр жай өндүрүшү 45% түзөт [10].

Ири өнөр жай борбору болуп Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаары саналат, ал ошондой эле Чүй облусунун да борбору болуп саналат. Бишкек - калкынын саны боюнча Кыргызстандагы эң чоң шаар - 1 088 900 адам. (2021-жылдын 1-январына карата) негизги транспорттук түйүн, ошондой эле өлкөнүн өнөр жай жана административдик борбору

болуп саналат. Бул жерде республиканын 1000ден ашык ири өнөр жай ишканалары оорун алган. Шаарда өнөр жай өндүрүшүнүн бардык тармактары бар. Алардын ичинен негизгилери: машина куруу жана металл иштетүү, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы, энергетика.

Бишкек шаарынын ири өнөр жай ишканаларына: Бишкек Жылуулук электр борбору, «Дастан» корпорациясы, «Кока-Кола Бишкек Боттлерс», «Бишкек-Дан-Азык» өндүрүшү; акционердик коомдор: «Бишкексут», Бишкек машина куруучу заводу, «Кыргызавтомаш», Бишкек темир-бетон заводу, Болгария, «Жылдыз», «Байпак» бирикмелери жана башкалар. Өнөр жай ишканалары Бишкектин батышында жана чыгышында жайгашкан. Алардын арасында: «Акун» ун комбинаты, «Кыргызмебель» ААКсы, улуттук суусундуктарды чыгаруучу «Шоро», «Түндүк электр» ААК да бар.

Шаардын ишканалары тарабынан өндүрүлгөн өнөр жай продукциясынын жалпы республикалык көлөмү 23,3%ке жакын, чекене товар жүгүртүү 47%ке жакын, калкка акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөр 50%тен ашык, курулуштун дүң продукциясы 51%тен ашык, чет өлкөлүк соода жүгүртүү - 67%ке жакыны түзөт. Анын үстүнө акыркы жылдары шаарда алардын тынымсыз өсүүсү сакталып келет.

Бишкек шаары республиканын ИДПсынын 20%ке жакынын өндүрөт. Шаарда өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндө тамак-аш өнөр жайынын үлүшү 29,5%, машина куруу 17,3%, энергетика 21,2% [11].

Чет элдик өнөктөштөр менен тыгыз кызматташуу Эл-Вест, Реестр-Кыргызстан, Булгаары, Вимм-Билл-Данн жана башка көптөгөн тармактарды камтыган көптөгөн биргелешкен ишканаларды түзүүгө таасирин тийгизди.

Ошентип, 90-жылдардагы экономиканын рыноктук мамилелерге өтүшүнүн натыйжасында талкаланган Чүй облусунун өнөр жайынын абалы азыр бара-бара турукташып, анын бир аз көтөрүлүшү байкалат жана эски типтеги өнөр жай өндүрүшүн калыбына келтирүү менен гана чектелбестен, ал жаңыдан, андан ары өнүгүүнү баштап жатат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бакиров Б. Чуйская долина: Экономико-географическая характеристика. [Текст] / Б. Бакиров – Бишкек: [Илим], 1995. – 238 с.
2. Затравина С.В. Проблемы системы управления социально-экономическим развитием региона (на примере Чуйской области). [Текст] / С.В. Затравина – Бишкек: [б.и.], 2018. – 172 с.
3. Мусакожоев Ш.М. Экономика Кыргызстана за 25 лет: Проблемы и перспективы развития. [Текст] Мусакожоев Ш.М., Камчыбеков Т.К., Жапаров А.К. – Бишкек: [Турар], 2016. – 400 с.
4. Национальная экономика Кыргызской Республики: проблемы и перспективы развития. [Текст] – Бишкек, 2015. – 434 с.
5. [Электронный ресурс] / – Режим доступа: [Tazabek.kghttps://stanradar.com/news/full/815-zagody-nezavisimosti-kyrgyzstan](https://stanradar.com/news/full/815-zagody-nezavisimosti-kyrgyzstan) -Загл. с экрана.
6. Промышленность Чуйской области [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <https://rus.gateway.kg/industry/promy>. -Загл. с экрана
7. [Электронный ресурс] / Режим доступа: [cbd.minjust. Gov. kg/act / view/ ru /157190](http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru/157190) -Загл. с экрана.
8. [Электронный ресурс] / Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D1%87%D1%83%D0%B9/> -Загл. с экрана.

9. Промышленность Чуйской области[Электронный ресурс]/ Режим доступа <https://invest.gov.kg/ru/%D1%87%D1%83%D0%B9/>-Загл. с экрана/
10. Промышленность Чуйской области [Электронный ресурс]/ Режим доступа <https://www.google.com/search?q=>-Загл. с экрана
11. [Электронный ресурс]. Режим доступа: Промышленность города Бишкек <https://rus.gateway.kg/industry/promyshlennost-kyrgyzstana/regions/>

Рецензент: т.и.д., профессор м.а., Эсенкулов Н.Ж.

УДК:63.3(2) 613

Илешбек кызы Жумакан

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Илешбек кызы Жумакан

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистран

Peshbek kyzy Zhumakan

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮНҮН РЫНОКТУК
ТРАНСФОРМАЦИЯ ШАРТЫНДА.
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ В
УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ
AGRICULTURAL PRODUCTION IN CHUY REGION UNDER CONDITIONS OF
MARKET TRANSFORMATIONS**

Аннотация: Макалада Кыргызстандын Чүй облусунун эгемендүүлүк жылдардын алгачкы мезгилиндеги айыл чарба тармагынын өнүгүшү каралды. Ошондой эле, рыноктук трансформациялоо шартындагы айыл чарбасынын базар экономикасына өтүшү боюнча мисалдар келтирилди. Андан тышкары, рыноктук экономиканын айыл чарбага тийгизген таасири жана өнүгүшү чагылдырылды.

Аннотация: В статье рассматривается развитие аграрного сектора Чуйской области Кыргызстана в первые годы независимости. Имеются также примеры перехода сельского хозяйства к рыночной экономике в условиях рыночных преобразований. Кроме этого, было отражено влияние и развитие рыночной экономики на сельское хозяйство.

Annotation: The article discusses the development of the agricultural sector of the Chui region of Kyrgyzstan in the first years of independence. There are also examples of the transition of agriculture to a market economy in the context of market transformations. In addition, the influence and development of a market economy on agriculture was reflected.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Чүй облусу, айыл чарба, трансформация, базар экономикасы.

Ключевые слова: Кыргызстан, Чуйская область, сельское хозяйство, трансформация, рыночная экономика.

Key words: Kyrgyzstan, Chui region, agriculture, transformation, market economy.

Кыргызстанда айыл чарбасы салттуу түрдө экономиканын алдыңкы тармактарынын бири болуп саналат. Күндүн ысыгынын көптүгү, түшүмдүү топурактары, көптөгөн көкмөк жашыл жайыттары айыл чарба жаныбарларынын ар кандай түрлөрүн өстүрүүгө жана жогорку продуктулуу сортторун өстүрүүгө мүмкүндүк берет. Ал ички дүң продукциянын (ИДП) 40%ке жакынын түзөт, бул жалпы өнөр жай продукциясынын 1/3 бөлүгүн жана экспорттун төрттөн бир бөлүгүн түзөт. Өлкөнүн жалпы калкынын 66 пайызы (2017-жыл боюнча) айыл жергесинде жашайт.

Кыргызстандын тарыхынын советтик мезгилинде айыл чарбасы көп тармактуу, өндүрүмдүүлүгү жогору болгон, жогорку өндүрүмдүү техника менен жабдылган, чарбаны колхоздоштуруунун негизинде курулган жана айыл чарбасындагы негизги өндүрүш каражаты болгон жер - айыл эмгекчилеринин жамааттык менчиги болгон.

1990-жылы Чүй өрөөнүндө 48 колхоз, 77 совхоз жана 7 чарбалар аралык ишкана жана уюм топтолгон. Бардык чарбалар айыл чарба продуктуларын (сүт жана эт, шарап, бордоп семиртүүчү, үрөн, кой ж. б.) адистештирилген, механикалаштырылган ири өндүрүүчүлөр болушкан. Чүй облусунун айыл чарбасынын үлүшүнө агроөнөр жай комплексинин дүң продукциясынын 45%, негизги өндүрүш фонддорунун 72%ти түзүп жана анда иштегендердин 70%ин түзгөн. Чүй облусу Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын жалпы товардык продукциясынын 30%дан ашыгын өндүргөн жана кант кызылчасын, дан эгиндерин, жашылча-жемиштерди, сүттү негизги өндүрүүчүлөр болушкан [1,109].

Кыргызстанда Советтер Союзу кулагандан кийин, республиканын эгемендүүлүккө ээ болушуна байланыштуу, пландуу чарба жүргүзүүнүн жоюлушуна, рынок экономикасына өтүшүнө, ошондой эле айыл чарба өндүрүшүн уюштуруунун негиздеринде түп-тамырынан бери өзгөрүү болуп, чарбалык иштин бардык тармактарында терең кризиске кабылуу болуп өткөн. Суверендүүлүккө ээ болгон республика айыл чарбасын мындан ары өнүктүрүүнүн жолдорун илимий негизде талдап чыгууга, адистештирүүнү жана айыл чарба өндүрүшүн оптималдуу территориялык уюштурууну андан ары өнүктүрүүнү аныктоого туура келген.

КМШ мамлекеттери айыл чарба машиналарын, тракторлорду, комбайндарды жана аларга запастык бөлүктөрдү, күйүүчү-майлоочу майларды, минералдык жер семирткичтерди, пестициддерди, республика чыгарбаган автотранспортторду берүүнү кескин түрдө кыскарткан. Бул республиканын, анын ичинде эң ири айыл чарба облусу болгон — Чүй өрөөнүнүн айыл чарба өндүрүшүнө катастрофалык таасирин тийгизген.

Республиканын эгемендүүлүк доорунда экономиканын рыноктук мамилелерге өтүүсүнө байланыштуу, жер фондунда өзгөрүүлөр болуп, жердик жана агрардык реформалар жүргүзүлдү: мындан менчиктин социалисттик формасынан жеке менчикке өтүү, чарба жүргүзүүнү издөө. чарба жүргүзүүнүн жаңы формалары, бул тармакты мамлекет тарабынан финансылонун токтотулушу, экономиканы пландуу башкаруунун жокко чыгарылышы, айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүн жана түрлөрүн айыл чарба өндүрүшчүлөрүнүн өздөрү аныктай башташы жана башка иштерди жүргүзүү келип чыккан.

Кыргыз Республикасындагы колхоздордун жана совхоздордун көбү менчиктештирилген. Иш жүзүндө колхоздук жерлерди, айыл чарба малдарын, шаймандарды дыйкандарга жөн эле өткөрүп берилген. Дыйкандардын, жеке дыйкан чарбаларынын ошол кездеги айыл чарба продуктуларын өз алдынча өндүрүү жана өндүрүлгөн товарды базар экономикасына ылайык сатуу боюнча практикалык тажрыйбасы жок эле. 1993-жылдын аягында Чүйдө 6143 дыйкан чарбалары уюштурулуп, аларга 50,1 миң га сугат жер, 8300 уй, 4400 жылкы, он миңдеген койлор, ошондой эле айыл чарба техникалары, мал чарба

имараттары таркатылып берилген. Ушундан улам, дыйкан чарбаларынын жана жеке ишкерлердин саны өсө баштаган. Мисалы, 2009-жылы Чүй облусунда 47893 жеке чарба болсо, 2014-жылы алардын саны 61705ке жеткеу [2,66].

Бул мезгил кризистик көрүнүштөр, айыл чарба өндүрүшүнүн байкаларлык кыскарышы менен мүнөздөлөт. Алсак, 1991-жылы бодо малдын саны 12 миң башка, кой-эчки 52 миң башка кыскарган. Техникалык жабдуу жагынан 16 процентке, республикага үрөндөрдү жана минералдык жер семирткичтерди берүү кыскарган жана мунун айынан айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип, айыл чарбанын абалы кризиске учураган. Эгерде 1990-жылы Чуй районунун чарбалары 905 даана айыл чарба техникасын алышса, 1992-жылы 600 даана гана техниканы ала алышкан [1,171]. Ал эми, дан эгиндери болгону 20,0 ц/га, кант кызылчасы 189,4 ц/га, картошка 156,3 ц/га ж.б. өндүрө алышкан.

Мындай тенденция Чүй өрөнүндө гана эмес, республиканын башка райондорунда да орун алган. Буга илимге негизделген которуштуруп айдоо, минералдык жер семирткичтер, сугат-дренаждык системанын, механизациялаштырылган парктын жетишсиздиги, кредиттин начардыгы жана кредиттердин банктык процентинин жогору болушу себеп болгон.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары боюнча төмөндөгүдөй таблицаны түзүүгө болот.

Таблица 1. Негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү ц/га [19, 26-29]

Чүй облусу	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Дан эгиндери	22,6	30,7	25,1	26,9	20,0	жок

Колхоздордун жана совхоздордун менчигин жеке колго өткөрүүнүн ойлонулбай таркатылышы начар жеке чарбалардын пайда болушуна алып келген. Жеке чарбалар менен бирге ири кооперативдик, мамлекеттик айыл чарба ишканалары да калууга тийиш эле, аларда акыркы технологияга которууга жана айыл чарба техникасын колдонууда интенсивдүү өнүгүүгө көбүрөөк мүмкүнчүлүктөр бар болучу.

Эгемендүүлүк алгандан бери Кыргыз Республикасынын ИДПсынын түзүмүндө айыл чарбасынын үлүшү 2016-жылга чейин тынымсыз төмөндөп, андан кийин бул көрсөткүч 12 пайыздан бир аз жогору деңгээлде салыштырмалуу турукташкан.

2015-2019-жылдары айыл чарба продукциясынын дээрлик бардык түрлөрү боюнча өндүрүмдүүлүгү өскөн. Жүзүмдү, күрүчтү, жемиштерди жана жер-жемиштерди, арпаны, ошондой эле пахта сырьесун өндүрүү 20 пайыздан ашык өскөн. 10 проценттен ашык өндүрүүнү буурчак жана дан эгини болгон жүгөрүдөн байкоого болот. Ал эми жашылчаларды жана дан эгиндерин өндүрүү 10 процентке көбөгөн. Акыркы топко кант кызылчасы да кирет, анын өндүрүшү 2016-2019-жылдар аралыгында 5 пайызга өскөн [8].

Мурда Чүй өрөөнүн Бишкек шаарынын четиндеги сүт жана жашылча субзонасы менен кызылча жана мал чарбасы зонасы катары аталып келген. Азыр болсо адистештирүү кээ бир өзгөрүүлөргө алып келди. Бишкек, Токмок, Кара-Балта шаарларынын айланасындагы Аламүдүн, Кант, Сокулук, Чүй жана Жайыл райондорунун шаар четиндеги чарбаларында сүт багытындагы мал чарбасы жакшы өнүккөн.

Бир катар чарбалар кант кызылчасын айдоону кайра башташкан, жүгөрүнүн ири аянттары Сокулук, Москва жана Жайыл райондорунда топтолгон жана Панфилов районунда эфир-май өсүмдүктөрү эгилип жатат.

Чүй өрөөнүнүн жаратылыш шарттары жашылча жана картошка өстүрүүгө ыңгайлуу. Кыргыз Республикасынын Чүй облусунда климаттык шарттар Түркия Республикасынын Жер Ортолук деңиз жээгинде өсүүчү айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө мүмкүндүк берет. Чүй облусунда апрель айынан баштап, 15-октябрга чейин 180 күндүк жагымдуу вегетациялык мезгил созулат.

Бул жерде жашылча өсүмдүктөрүнүн кеңири түрү өстүрүлүп, помидор, бадыраң, капуста, сабиз, редиска, калемпир, баклажан, пияз, сарымсак жана башкалардан жогорку түшүм алынат.

Чүй облусунда мындан сырткары бакча өсүмдүктөрү да өстүрүлөт.

Чүй облусунун жаратылыш-экономикалык шарттары багбанчылыктын өнүгүшүнө да жакшы шартты түзөт. Чүй өрөөнүнө Кыргыз Республикасынын жүзүмзарларынын жарымына жакыны туура келет. Эң ири жүзүмзарлар Аламудун жана Москва райондорунда жайгашкан.

Чүй облусу дыйканчылык менен катар эле ири мал чарбасы бар облус болуп саналат. Совет мезгилиндеги мал чарбасынын тармактарынын ичинен уяң жүндүү кой чарбасы эң өнүккөн (республикадагы койлордун 15%и), андан сырткары, республикадагы бодо малдын 38%и, сүт өндүрүүнүн 47%и, республиканын жалпы канаттуулар санынын 53%и туура келген [6,46].

Айыл чарбасында ойлонулбаган менчиктештирүү Чүй облусунун мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө терс таасирин тийгизди, мисалы, 1991-жылы бодо малдын саны 12 миң башка, кой-эчки 52 миң башка кыскарган [1,117].

Мал чарба өндүрүшүнүн негизин жеке дыйкан (фермердик) чарбалар жана жеке менчик чарбалар түзө баштаган. Алсак, 2015-жылы Чүй облусунда 60559 фермердик чарба жана жеке ишкерлердин фермердик чарбалары, агрофирмалар, 25 акционердик коом, 94 колхоз, 40 кооператив, 30 миңден ашык фермердик чарбалар болгон [7, 654].

Акырындык менен мал чарба продукциясын өндүрүүнүн өсүшү башталган, муну 2-таблицадагы маалыматтар далилдеп турат.

Таблица 2. Мал чарбасынын негизги продуктыларын өндүрүү.

(чарбалардын бардык категориялары үчүн миң тонна)

жылдар	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Эт (союу салмагы)	47,0	46,6	46,7	47,8	49,1	жок
уй жана бодо эти	19,2	21,2	19,7	20,4	21,0	жок
Кой жана эчки эти	6,1	6,5	7,9	7,2	7,5	жок
Чочко эти	16,6	14,7	14,0	14,4	14,3	Жок
Жылкы эти	2,3	2,4	2,8	2,7	2,8	жок
Чийки сүт	322,1	331,5	341,4	341,9	347,4	353,2

Ошентип, Чүй облусунда айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүүсү Кыргызстан эгемендүүлүк доорунда белгилүү бир төмөндөөгө дуушар болгон, бул өндүрүштүн социалисттик ыкмасынан рыноктук ыкмага өтүү мезгилинен келип чыккан. Азыркы учурда аны өнүктүрүүдө, айыл чарба өндүрүшүн өстүрүүдө белгилүү жылыштар белгиленип жатат.

Учурда дүйнө жүзү адам өмүрүнө коркунуч туудурган экологиялык кризиске туш болууда. Акыркы он жылдыкта бул глобалдык көйгөйдү чечүү үчүн окумуштуулар үч негизги

компоненттин – экономиканын, экологиянын жана социалдык өнүгүүнүн туруктуу өнүгүүсүнө көмөктөшүүчү “жашыл экономиканын” концептуалдык көз карашын алдыга коюшту.

Акыркы бир нече жылда калыптанган “жашыл экономиканын” концептуалдык көз карашы бир катар эл аралык эксперттер тарабынан туруктуу өнүгүүнүн үч негизги компонентинин (экономика, экология жана социалдык өнүгүү) бир кыйла гармониялуу шайкештигин камсыз кылуу үчүн иштелип чыккан туруктуу өнүгүүнүн жаңы вектору, өнүккөн, өнүгүп келе жаткан жана өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдүн бардык топторуна – ылайыктуу катары каралат [3].

“Жашыл экономикага” өтүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүү менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши “Кыргызстан – жашыл экономиканын өлкөсү” Концепциясын иштеп чыгып, кабыл алган. 2019-жылдан 2023-жылга чейин “Жашыл экономиканы өнүктүрүү” программасы даярдалган, жана анын алкагында приоритеттүү тармактар аныкталган [5].

Концепцияда республикада жашыл экономиканы өнүктүрүү боюнча чаралар белгиленген, айыл чарба өндүрүшүн реформалоо боюнча милдеттер аныкталган. Кыргызстанда жашыл экономика үчүн зарыл мүмкүнчүлүктөр жана өбөлгөлөр жана эл аралык стандарттарга ылайык экологиялык таза продукцияны өстүрүүгө бардык мүмкүнчүлүктөрү бар. Мындан тышкары сапатсыз импорттук продукциянын ордуна ички рынокту толтурган экологиялык таза продукциялар кыргыз элинин оңолушуна, жашоонун узактыгына салым кошоору белгилүү.

Жашыл экономика Концепциясын ишке ашыруу бүтүндөй республикада жана Чүй облусунда интенсивдүү өнүгүү жолуна өтүүгө, жогорку коммерциялык, атаандаштыкка жөндөмдүү өндүрүштү түзүүгө жана экологиялык жактан таза айыл чарба продукциясын өндүрүүгө мүмкүндүк берет жана бул жагдай айыл чарба продукциясын, аларга кымбатыраак баада экспорттоого мүмкүндүк түзөт [4].

Колдонулган адабияттар:

1. Бакиров Б. Чуйская долина: Экономико-географическая характеристика / Б. Бакиров [Текст].. – Б.: Илим, 1995. – 238 с.
2. Затравина С.В. Проблемы системы управления социально-экономическим развитием региона (на примере Чуйской области) / С.В. Затравина [Текст]. – Б., 2018. – 172 с.
3. Зеленая экономика как глобальная стратегия развития в посткризисном мире: Сб. обзоров / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. пробл. Отд. глобал. пробл.; Отв. ред. Животовская И.Г., Черноморова Т.В. [Текст]. – М., 2016. – 188 с.
4. Инклюзивная «зеленая» экономика в Кыргызской Республике: Обзорный отчет [Электронный ресурс] Режим доступа https://www.unpage.org/files/public/zelenaya_economica_kg_5.pdf
5. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике "Кыргызстан - страна зеленой экономики" [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/83126?cl=ru-ru>
6. Киргизская Советская Социалистическая Республика: Энциклопедия [Текст]. – Ф., 1982. - 488 с
7. Кыргызстан: Энциклопедия. – Т.9 [Текст]. – Б.: Гл. ред. Кырг. энцикл., 2016. – 676 с. С.654-661].
8. Кыргызстан в цифрах. [Текст]. Статистический сборник, 2019 г.

Рецензент: т.и.д., профессор м.а., Эсенкулов Н.Ж

Каратай кызы Нургиза

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Каратай кызы Нургиза

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Karatai kyzy Nurgiza

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ҮЙЛӨНҮҮ-ҮЛПӨТ ТОЙЛОРУНДАГЫ АЙРЫМ ҮРП-АДАТТАР ЖАНА АЛАРДЫН
АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ
НЕКОТОРЫЕ ОБЫЧАИ И РАЗЛИЧИЯ В СВАДЕБНЫХ ЦЕРЕМОНИЯХ
SOME CUSTOMS AND DIFFERENCES IN WEDDING CEREMONIES**

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин кылымдарды карыткан үйлөнүү тоюндагы каада-салттар, үрп-адаттар, жөрөлгөлөр азыркы учурдагы улуттар аралык үйлөнүү тоюнда кандай аткарылары Түндүк Кыргызстандын мисалында каралды.

Аннотация: В этой статье были рассмотрены вековые свадебные обычаи и традиции. Были показаны на примере межэтнические свадебные церемонии на Севере Кыргызстана.

Abstract: In this article, the age-old wedding customs and traditions were considered. Interethnic wedding ceremonies in the North of Kyrgyzstan were shown as an example.

Негизги сөздөр: улут, нике, үй-бүлө, үйлөнүү той, каада-салт, жөрөлгө

Ключевые слова: нация, брак, семья, свадьба, традиция, обычай

Keywords: nation, marriage, family, wedding, tradition, custom

Улуттун улут экендигин билгизип, тааныткан да, башка улуттардан айырмалап, өзгөчөлүгүн көрсөткөн да анын тили, каада-салты, үрп-адаты, маданияты болуп саналат эмеспи. Анын сыңарындай эле кыргыз элинин дагы улуттук каада-салты - турмуштук ар кандай кырдаалдарда колдонулуп, кылымдар бою калыптанган, атадан балага, укумдан тукумга берилип келе жаткан элибиздин өзүнө гана таандык болгон асыл сапаттары, руханий дөөлөтү. Кыргыз элинин турмуштук каада-салттары, үрп-адаттары миндеген жылдарды өз ичине камтып, байыркы ата-бабалардын рухий дөөлөттөрү улам кийинки муундарга берилип, коомдук-тарыхый мезгилдерге байланыштуу айрымдары унутулуп, айрымдары замандын агымына жараша алымча-кошумчаланып отуруп ушул күнгө чейин келип жетти. Элдин социалдык-экономикалык абалына жараша улуттун каада-салты байып, жаңыланып, жаңы түр алышы мүмкүн. Ал эми ошол эле учурда, тескерисинче турмушта зыяндуу болгон салттык көрүнүштөр элдин өзүнүн ыктыяры менен колдонулуудан чыгарылып, унутулуп кала берүүсү мүмкүн.

“Кыргыз эли дүйнөдөгү өтө көп сандуу элдердин катарына кирбесе дагы, анын улуу маданияты, жакшылыкка үндөгөн көркөм мурасы, нарк-насили, көөнөрбөс каада-салты, үрп-адаты бар. Жердеген жерине, жашоо образына жараша айрым бир аймактарда айырмачылыктар, ошону менен катар эле окшоштуктар дагы болушу мүмкүн.

“Мыйзам ченемдүү түрдө аткарылган салттын эрежелери, ырым-жырымдын жол-жоболору жашоо тиричиликте катуу сакталган, анын ичинде үйлөнүү үлпөтүнө таандык жагдайлар да негизинен өзүнүн туруктуулугунан ажыраган эмес. Бирок, албетте, ар бир областтын, ал гана эмес ар бир райондун, айылдын ортолорундагы үйлөнүүгө байланыштуу

каада-салттар, үрп-адаттар айырмаланышы мүмкүн. Өзгөчө, Түндүк менен Түштүк региондорунда, памирлик, жерге-талдык, кытайлык кыргыздардын бул проблема боюнча айрым окшоштуктар дагы, айырмачылыктары дагы бар экендиги талашсыз”. [1. 94]

Кыргыздардын үйлөнүү, нике салты башка элдердегидей эле кеңири коомдук мүнөзгө жана өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан Түндүк Кыргызстандагы улуттар аралык үйлөнүү үлпөт тойлорундагы үрп-адаттар жана алардын өзгөчөлүктөрүнө көз чаптырып көрүүнү чечтик.

“Үйлөнүү-үлпөтү – бул адам баласынын келечегини эң негизги башаты жана муундарды тарбиялоонун булагы. Үйлөнүү үлпөтү – бул ата-бабадан келе жаткан жакшынакай салттын жыйындысы. Үйлөнүү үлпөтү – бул кары-жаш дебей, замандаштардын бардыгынын жан дүйнөсүнүн майрамы, салтанаты, көңүл куштарлыгы, бейтааныш, тааныш адамдардын бири-бирине шоола чачуулары, ак-тилектери, каалоолору, ниеттери”. [2. 33] Үйлөнүү тойго берген мына ушундай аныктама, кыргыз эли үчүн уулду үйлөндүрүү, кызды узатуу канчалык даражада маанилүү экендигин көрсөтүп турат.

“Кайсы гана элди албайлы, өзгөчө кыргыздарда бала чоңоюп калган кезде аны үйлөндүрүүнү ата-эненин милдети катары эсептешет. Үйлөнүү тоюн ырааты менен өткөрүлүүчү бир нече цикли камтыган комплекс катары кароо зарыл. Үйлөнүү тоюнун башталышы, жаштардын оюндары колуктунун атасынын үйүндө өтөөрү кыргыздар менен казактарда гана эмес, алтайлыктарда жана буряттарда кездешкен”. [6.178]

Илгертен эле кыргыз эли кыз узатуу салтына чоң көңүл бөлүп, ал тургай бул азем 40 күнгө чейин уланган экен. Түндүк Кыргызстанда азыркы тапта башка улуттан кыз ала турган болсо, кыргыздын байыркы салттары болгон сөйкө салуу, калың төлөө, нике кыюу, куда тосуу деген салттар аткарылат. Түндүк Кыргызстандагы айрым бир жерлериндеги үйлөнүү тойдо азыркы мезгилде колдонулуучу үрп-адаттарга токтоло кетсек. Мисалы, Чүйдө көпчүлүк салттар жоюлуп, азы гана сакталган. Кызды алып кетер күнү “сөйкө салуу”, “күйөө баланы жүгүнтүү”, “эки тарап бири-биринен кызы же баласы үчүн көрүндүк алуу”, “келгендердин бирин катып коюп, аны аукцион аркылуу кайра туугандарына сатуу” дегендер бар. Андан тышкары күйөө бала тарап “кешиги” деп бир койдун этин бышырып, таттууларын, арак-шарабын көтөрө келишсе, кетерде кыз тарап да ушундай эле кешикти болочок кудаларына салып беришет. Нарында кызды алып кетүү үчүн кыздын үйүнө барганда, күйөө баланы киргизбей, өкүл атасы менен өкүл апасы сыртта катып турат. Анан бир топтон кийин гана алып келип, кыз тараптагылардан көрүндүк алышат. Кызды дагы көрсөтпөй катышып, акырында жеңелери алып келип көрүндүк алышат. Куда-кудагыйларга кийит кийгизишет, алар болсо акча карматышат. Кетерде күйөө баланы катып коюшат да, туугандары барып сатып алышат. Ысык-Көлдө күйөө бала үч жол жүгүнүп кирип келери менен “чай узатмай” деген ырымын кылат. Мында кыздын жеңеси куюп берген чайды күйөө бала конокторго сунуп отурат. Бул “кызмат кылып жатат” дегенди билдирет. Андан соң балдыздары жездесинин кулагын чоюшуп, камдап келген белектерин алышат. Кезек кызга жетип, кайындарына көрсөтүп жеңеси көрүндүк алат. Кыз узаар маалда жеңелери коноктордун бир-экеөнү алдап жетелеп барып катып коюшат. Калгандары аларды кайра акчага сатып алышат. Мындан тышкары “жан баштык” деген салт көлдүктөрдө да бар. Бирок алар кыз тарапка алып келип эле бере калбастан, кадимкидей соодалашып сатышат. Акырында кызды алып кетип баратканда апасынын этегине таш бастырып, үйгө отургузуп коюшат. Бул “кеткен кыз барган жеринен козголбой, бакыт тапсын” деген маанини билдирет. [3. 11]

“Талас өрөөнүндө жашаган кыргыздарда жана башка улуттун өкүлдөрүндө келин алып, той берүүдөгү шаан-шөкөттөрүнөн бир кыйла окшоштуктарды жана айырмачылыктарды

байкаса болот. “Келин келсе кут келет” дегендей, үй-бүлөгө баш кошулушу үй-бүлө мүчөлөрүн сүйүндүргөн. Келинди үйгө киргизердин алдында улууларга жүгүнтүп, чачыла чачып, оозуна сары май салышат. Бул жасалган ырымдардын баары өзүнчө мааниге ээ. Айта турган болсок, жүгүнүү – улуу адамдар менен учурашуунун, саламдашуунун, урматтоонун, сыйлоонун белгиси болуп саналат. Чачыла чачканы – жашоосунда токчулук, молчулук болсун деп тилек кылгандары. Талас областынын аймактарында жашаган кыргыздарда дагы келин алуу салтында бир нече өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Мисалы, Талас районунда келиндин оозуна май салуу кеңири колдонулса, ал эми Бакай-Ата жана Кара-Буура райондорунда өпкө чабуу салты кездешет. Манас районунда болсо көп улуттар жашагандыктан, ал улуттардын таасири менен келин келгенде ар түрдүү ырымдарды жасашат.

Талас өрөөнүндөгү жашаган казактарда келин үйгө оң буту менен кирет. “От ана, май ана кабыл ет, аруак – кудай разы болсын” деп келинге табакка чок алып келип ага жүгүнтөт. Кайненесинин бир колунда адырашман, экинчи колунда сары май болот. келин өз колу менен адырашманды чокко салып, үстүнө майды салып, жытын жыттайт. [6. 179]

Улут аралык никеге туруп, элдин маданиятында уланып келе жаткан жөрөлгөлөрдөгү өзгөчөлүктөр кыз-жигиттердин көңүлүн бурбай койбойт. Англияда өсүп чоңойгон латыш кызы жакында эле Сокулук районуна келин болгон. Кыргыздын салт-санаасын чекесинен өздөштүрүп, кайын журтуна жүгүнүп, жаңы туугандарды ичине камтыган социалдык чөрө менен аралашып жаткан Анастасия кыргыз турмушу тууралуу айтып берди. “Бул жакта тойго көп адам келип катышат экен. Биз жакта көп дегенде отузга чукул адам келет. Мынча сандагы адамды көрүп таң калдым. Бул бери жагы эле дешти, келбей калган да туугандар бар экен. Тойдон чыгып түнкү саат үчтө барып, баарыбыз отуруп алып чай ичтик. Каада-салттар дагы деле таң калтырып, таасирлентип жатат. Алгач үйгө барганда көшөгөдө отурдум. Бул илгертен калган салт дешти. Көрсө ал көшөгөгө менин жолдошумдун апасы отуруптур. Жеңелердин айткандарына караганда Нарын тарапта келин бир күн, Ысык-Көл тарапта 3-4 күн отурат экен. Уларбек Нарындан болгондуктан мени бир күн эле отургузушту”. [5. 14]

Элибиздин башка жерлеринин салтындагыдай эле Нарындын Ат-Башысында да, кыз-жигит макулдашып, үйлөнүүгө жакын калганда “Сөйкө салуу” расмиси өткөрүлөт. Ата-эне болочок келинине арнап, сөйкө даярдашат. Бирок башка жерлерден айырмасы Ат-Башыда жигиттин жеңеси кыздын кулагына сөйкө салгандан кийин, кыз сөйкөсүн жигиттин карындашына же болочок кайын сиңдисине берет. Кыз турмушка чыгаар менен эле нике окуй коюшпайт. Келин кылып алып келген кызды көрүү үчүн ошол айылдагы аялзаттар бүт топтолот. Анан ошол айылдын кадыр-барктуу байбичелери, мисалы көп төрөгөн эне, чебер, уз аял сыяктуу каадалуу аялдардын экөөсү кыздын эки тарабына отуруп, чачын жиктеп бөлүп, чачына сары май сүртүп, өрө башташат. Айрыкча мындайда кыздын чачтары суйсалган узун болсо, ага суктанышып, ал эми төгөрөктөгөн байбиче, энелер акыл-насаатын айтып, жакшы тилектерин ыроолоп, айтор келген келинге бир топ эле кулагына күмүш сырға кеп айтылат. Ошентип Ат-Башыга түшкөн келиндин чачы үч күнгө дейре өрүлүү бойдон жүрөт. Албетте, азыркынын чачы кыска кыздары кантет экен деп ойлоп турасыз. Алардын деле чачын экиге бөлүп чач учтук менен байлап, айтор каадасын кылышат.

“Таш түшкөн жеринде оор” деген сөз Ат-Башыдан чыккан сыяктанат. Анткени келген келиндин көйнөгүнүн этегине жеңелери таш бастырып, “таш түшкөн жеринде оор, көшөгөң көгөрсүн, келген жердин келишимдүү келини бол” деген сыяктуу тилектерин айтып чыгышат. Ал эми кыз жеңелерин узатып чыкпастан көшөгө ичинде калат.

Айыл жерлеринде улут аралык никелер саналуу гана болуп, элдин көпчүлүк бөлүгүн жергиликтүү калк түзгөндүктөн, улуттук салт көбүрөк сакталат. Мисалы, Талас областынын Талас районуна караштуу Кырк-Казык айылында жашаган 60 жаштагы Зина аттуу немец кызы 50-жылдардын ортосунда кыргызга турмушка чыккан. Алардын үй жасалгаласын карасак, бардыгы улуттук салт боюнча жасалгаланып, шырдак, кийиз салынып, сандыкта төшөктөр жыйылган. Ошол эле областтын Талас шаарында жашаган орус кызы Галина 1973-жылы кыргызга турмушка чыккан. Бул үй-бүлөнүн үй жасалгаласы – европалык стилде. Ал эми тамак-ашында эки элдин тең тамак-аштары колдонула берет. [4. 200]

Улут аралык үй-бүлөлөрдө ар бир улутка тиешелүү майрамдарды дайыма бирге белгилешет. Кыргыз-орус, кыргыз-украиндерден турган үй-бүлөлөрдө орозо айт, курман айт сыяктуу салттык майрамдарды кадимкидей эле боорсок жасашып белгилешет.

Ар түрдүү улуттардан турган аралаш үй-бүлөлөрдө ар кандай улуттук маданияттардын тыгыз байланышы жүрөт. Учурда дүйнөлүк этникалык жүрүмдөрдүн бир белгиси – бул ар кайсы этностордун өкүлдөрүнүн үй-бүлө куруусу болуп эсептелет. Аралаш никелер этностор аралык карым-катнаштын мүнөзүн чагылдырат

Азыркы ааламдашуу заманында Кыргызстан жалпы адамзаттык асыл-нарктарды өздөштүрүүнү улантуу менен катар эле, өзүнүн айырмалуу, өзгөчө, кайталангыс, көөнөргүс маданий мурастарын да сактап келүүдө. Дал ушул өз алдынча маданиятыбызды сактоо – жалпы адамзаттык мураска татыктуу салым кошууга тете.

Мындай иликтөөнүн дагы бир коомдук зор мааниси – Кыргызстандагы ар кыл этностордон куралган коомубуздун атуулдук ынтымагын мындан ары чыңдоого да огожо болот. Анткени кыргыздар менен тагдырлаш жашаган этносторду жакшы түшүнүү аркылуу кыргыз улуту өзүнүн маданий баалуулуктарын ого бетер арттыра алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. –Бишкек. -2000. -12 бет.
2. Акматалиев А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил – Кыргызская литература: история и время. – Б.: 2010. -940 б.
3. Кыз узатуу салты 7 дубанда. //Супер инфо. 1-сентябрь, 2011-жыл
4. Мукалиева Г.Б. Улут аралык нике жөнүндө кыргыздардын элдик каада салттары. //Билим жана тарбия. -2005. -№1,2.
5. Усенбаева Т. Латыш келин Анастасия: “Кыргыз тилин үйрөнөрүм менен “Манасты” окуп чыгам. //ПолитКлиника. -2016. 10-ноябрь. -14-б.
6. Усубалиева А.С. Кыргыздарда жана башка этностордо келин алуудагы негизги каада-салттар жана өзгөчөлүктөр: //Талас мамлекеттик университетинин “Туруктуу өнүгүү үчүн илим жана билим” аттуу 11-илим. практ. конф. материалдары. 1-бөлүк. –Б., 2014.

Рецензент: т.и.д., доцент Жапаров А.З.

УДК:314.7

Куандык Молдур Сагындык

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Куандык Молдур Сагындык

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

КЫРГЫЗСТАНДЫН ШААР КАЛКЫНЫН КАЛЫПТАНУУСУНДА МИГРАЦИЯНЫН РОЛУ
РОЛЬ МИГРАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ КЫРГЫЗСТАНА
THE ROLE OF MIGRATION IN FORMING THE POPULATION OF THE CITIES OF KYRGYZSTAN

Аннотация: Кыргызстандын орто шаарларынын социалдык-экономикалык, маданий жактан өнүгүшү алардын калкынын интенсивдүү өсүшүсүз, негизинен ички жана тышкы миграциянын табигый өсүшүсүз мүмкүн эмес.

Аннотация: Социально-экономическое, культурное развитие средних городов Кыргызстана было бы невозможным без интенсивного роста их населения, главным образом без естественного прироста внутренней и внешней миграции.

Annotation: Socio-economic, cultural development of medium-sized cities in Kyrgyzstan would be impossible without intensive growth of their population, mainly without a natural increase in internal and external migration.

Негизги сөздөр: миграция, калк, маданий өнүгүү, социалдык-экономикалык өнүгүү, шаарлар, табигый өсүү, механикалык кыймыл, калыптануу, өсүү.

Ключевые слова: миграция, население, культурное развитие, социально-экономическое развитие, города, естественный прирост, механическое движение, формирование, рост.

Key words: migration, population, cultural development, socio-economic development, cities, natural growth, mechanical movement, formation, growth.

В современных условиях основным этносоциальным результатом миграции можно считать ее прогрессивное, преобразующее влияние на этнокультурный облик этносов. Суть этого воздействия заключается в том, что, обеспечивая формирование и развитие способности к труду, рост потребностей, миграция изменяет самого человека [1].

Однако дифференцированный анализ особенностей миграционных потоков населения городов республики почти отсутствует. В результате большое влияние миграции на формирование населения городских поселений в значительной мере недоучитывается, а сложившееся в современной науке направление в прогнозировании путей развития городов посвящено преимущественно анализу технико-экономических предпосылок, размещений в них промышленности, в то время как другие аспекты жизни города и горожан остаются по существу неисследованными. Исходя из выше изложенного и имеющихся в нашем распоряжении материалов, рассмотрим основные параметры миграции населения средних городов республики, попытаемся определить ее факторы, мотивы и важнейшие последствия.

Ускоренные темпы индустриализации, открытие и разработка природных богатств и ресурсов в средних городах требовали большого притока туда рабочей силы, и ее концентрации.

В 60-е г. население средних городов формировалось как за счет притока мигрантов в основном кыргызов из других городов и особенно сел самой республики, так и за счет притока их извне. При этом развитие промышленности требовало квалифицированных рабочих кадров

и специалистов. Мигранты в основном были молодые люди европейской национальности.

В 70-е гг. одним из главных источников увеличения численности населения средних городов республики стала внутриреспубликанская миграция и естественный прирост. Миграционные процессы играли роль важного фактора территориальной мобильности населения, способствующей приобщению сельского населения к городской культуре, совершенствованию традиционных форм духовной культуры и быта кыргызского этноса.

Общая закономерность миграционного движения населения городов - высокий удельный вес прибывающих из сельской местности и более низкая доля выбывающих в село, и следовательно, преобладание выбывающих в другие поселения городского типа. Относительно большая часть мигрирующих из сел приходится на города с функциями районоорганизующих и центров по подготовке кадров с профессионально-техническим и средним специальным образованием [2].

Доля мигрантов трудоспособного возраста в средних городах составляет 85%. Особенно выделяется своей активностью в миграционном потоке молодежь в возрасте 16-24 лет. В этой возрастной группе резко выражен разрыв в доле городских и сельских мигрантов. Так, если из городского населения молодежь этой возрастной категории составляет 22%, что из сельской местности почти в два раза больше - 42%. Сельские мигранты от городских отличаются более низкой долей лиц моложе трудоспособного и старше трудоспособного возраста.

Часть населения формировалась за счет приезжающих к родственникам, вследствие взаимопомощи и особенно по семейно-родственным отношениям. Для них тесный контакт с городскими родственниками или земляками является, как правило, переходным этапом при переселении в город.

Формирование контингента городского населения происходит не только за счет миграции из села, но и за счет территориального перераспределения самого городского населения. Статистические данные показывают, что хотя миграция из села - основной источник пополнения городских кыргызов, в то же время в их миграционном движении значительна роль и межгородских потоков. Нет таких городов, куда бы только приезжали и не уезжали, и почти нет и таких [3],

Основой формирования населения средних городов Кыргызстана были вначале межреспубликанская, а затем внутриреспубликанская миграция. Все это определило другие особенности формирования населения и прежде всего, его многонациональный состав.

На миграцию населения среднего города влияет целый комплекс причин. Причины миграции проявляются чаще всего в виде нескольких мотивов, которые дифференцируются в зависимости от пола, возраста, семейного положения, образования и профессии. Основная часть мотивов мигрирующего населения связана с различными аспектами профессионально-квалификационной стороны труда, его организацией и условиями.

Обнаруживается определенная взаимосвязь фондовооруженности труда, которая характеризует его техническую оснащенность и при прочих равных условиях, что в значительной мере определяет привлекательность труда. Соответственно большей вооруженности труда в промышленности города наличествуют и относительно более высокие темпы прироста его населения за счет миграции. Из общего числа мотивов наибольшая часть приходится на возможность получения более интересной работы, работы по специальности и возможность повышения квалификации. 31% мужчин и 69% женщин основным мотивом переезда называли учебу, отсутствие жилья отмечают 75% мужчин и четверть опрошенных

женщин. Свой переезд они связывают с возможностью получения более интересной и высокооплачиваемой работы 58% мужчин и 32% женщин. Низкий уровень культурно-бытового обслуживания одинаково не устраивал как мужчин, так и женщин (50%). Значимость других причин (неподходящий климат, межнациональные отношения и др.) невелика. На наш взгляд, именно эти мотивы в значительной мере отражают одну из важнейших функций миграции как средства социального передвижения наиболее деятельной части жителей средних городов.

В настоящее время миграция является важным фактором формирования численности населения городов различной величины.

Важнейшие последствия миграции населения в средних юрдах состоят в изменении соотношения между потребностью и рабочей силой и ее наличием в отдельных типах поселений. В мелом миграция способствует выравниванию трудообеспеченности в последних. Положительное значение миграции не раз отмечали ученые бывшего СССР. Однако различие в уровне жизни сельского и городского населения, с одной стороны, и жителей в городах различной величины - с другой, в конечном счете способствует усилению концентрации кыргызов в средних городах.

В результате преимущественного оттока из средних городов молодежи изменяется половозрастная структура кыргызского городского населения, снижается в них удельный вес молодых горожан и падает естественный прирост. Это порождает ряд проблем, в результате миграционного движения кыргызской молодежи с более высокой общеобразовательной подготовкой средние города оказываются нередко в менее благоприятных условиях сравнительно с городами, где концентрируется молодежь при решении вопросов о размещении нового производства.

Побочным источником трудовых ресурсов для средних городов является маятниковая миграция [4], которая расширяется с каждым годом и играет значительную роль в обеспечении рабочей силой промышленности, транспорта.

Все три основные виды миграции (переселение, маятниковая и сезонная) связаны в значительной части со сменой мест приложения труда.

Маятниковая миграция облегчается "транспортной доступностью" городских и сельских населенных пунктов Кыргызстана, ростом товарности сельскохозяйственного производства, усилением культурных связей между горожанами и сельчанами. В результате сельские жители, совершая поездки на работу, имеют возможность активно участвовать в хозяйственной и культурной жизни ближайшего города.

Наш анализ маятниковой миграции подтвердил, что ее мигранты в основном формируются за счет лиц, незанятых в селском хозяйстве. Этот вид миграции оказывает сильное влияние на формирование труда всех ресурсов населенных пунктов, близко расположенных друг от друга. Пункт выбытия и прибытия при этом характеризуются, как правило, различиями в уровне социально-экономического развития, что вызывает соответствующую подвижность мобильной части кыргызов. Подавляющее большинство мигрантов такого рода мужчины.

Узость функциональной структуры этого города, слабость его промышленной базы не в состоянии обеспечить полную занятость населения. А это, понятно, стимулирует отток населения.

Таким образом мотивы миграции кыргызов в средних городах Кыргызстана определяются главным образом стремлением к перемене характера труда, продолжению

общего и специального образования, улучшению материальных и культурно-бытовых условий жизни, а различия в интенсивности миграции связаны с неодинаковым действием и различными факторами влияющих на миграцию.

Следует согласиться с В.И.Переведенцевым [5], что какими бы конкретными причинами не вызывались переселения, в их основе лежит стремление людей улучшить условия своей жизни. Сюда относятся природно-географические, социальные, экономические, социально-психологические, культурно-бытовые и многие другие условия жизни.

Список использованной литературы:

1. Фомина Л.Н. Формирование и развитие городских поселений Киргизской ССР. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. –С. 7.
2. Демографический ежегодник Кыргызской Республики в 1993 г. - Бишкек. 1994. – С. 20.
3. Зайончковская Ж.А., Переведенцев В.И. Современная миграция населения Красноярского края. - Новосибирск: Сиб.отд. АН СССР, 1964. – С.15.
4. Анохина Л.А., Шмелева М.Н. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем (гг. Калуга, Елецк, Ефремов). - М.: Наука, 1977. –С.300-304; Анохина Л.А., Шмелева М.Н. К вопросу о классификации городского населения при этнографическом изучении города //Сов. этнография, - 1970. -№3. – С.34-39.
5. Переведенцев В.И. Молодежь и социально-демографически, проблемы населения СССР.- М.: Наука, 1990. –С. 14.

Рецензент: д.и.н., и.о профессора Жоошбекова А.Р.

УДК:63.3(2) 6-36

Кубанычбек кызы Элиза

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Кубанычбек кызы Элиза

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Kubanychbek kyzy Eliza

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

1991-2010-жж. ЧЕК АРАДАГЫ КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМИЛЕЛЕРИНИН АБАЛЫ СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА ГРАНИЦЕ В ПЕРИОД 1991-2010 гг. THE STATE OF KYRGYZ-UZBEK RELATIONS AT THE BORDER IN THE PERIOD 1991-2010

Аннотация: Төмөндөгү макалада, Кыргыз Республикасы менен Өзбек Республикасынын ортосундагы чек ара маселеси каралды. Макалада маселенин өзөгүн 1991-2010-жж. аралыгындагы чыккан талаштардын чыгышынын себептери жана окуялар түздү. Ошондой эле, эки мамлекеттин ортосундагы чек ара көйгөйлөрүн чечүү боюнча кабыл алынган макулдашууларга көңүл бурулду.

Аннотация: В следующей статье рассматриваются проблемы границы между Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан. Стержнем проблемы в данной статье

являются причины возникновения споров и событий, произошедших в 1991-2010 гг. Внимание было также уделено договоренностям между двумя странами по пограничным вопросам.

Annotation: The following article deals with the problems of the border between the Kyrgyz Republic and the Republic of Uzbekistan. The core of the problem in this article is the causes of disputes and events that occurred in 1991-2010. Attention was also paid to the agreements between the two countries on border issues.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Өзбекстан, чек ара, маселе, чыр чатак, макулдашуу, анклав.

Ключевые слова: Кыргызстан, Узбекистан, граница, вопрос, конфликт, соглашение, анклав.

Key words: Kyrgyzstan, Uzbekistan, border, issue, conflict, agreement, enclave.

Өзбекстан биздин түштүк жактагы коңшубуз, тарыхый көз караштан алганда, эки элдин ортосундагы экономикалык, маданий жана диний мамилелер кылымдар бою калыптанган. Тилекке каршы, акыркы жылдары бул мамилелер бузулуп баратат. Буга саясий пикир келишпестиктер, айрым күчтөрдүн эки элге каршы туруу аракети жана көптөн бери көйгөй болуп келген чек ара маселеси себеп болду. Учурда Өзбекстан экономикалык, саясий жана аскердик жактан аймактагы эң күчтүү мамлекет. Анын пайдалуу географиялык абалы (Борбор Азиянын ортосунда), чийки заттык жана энергетикалык базасы, ошондой эле чоң адамдык ресурстары аймактагы коңшуларды эсепке албастан саясий багытты жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Биздин мамлекеттердин ортосундагы дипломатиялык мамилелер 1993 -жылы башталган. Түбөлүк достук келишимине 1996-жылы кол коюлган. Биз бул Келишимди негизги документ деп эсептей алабыз, анткени ага эки мамлекет тең кол коюшкан, эки элдин кызыкчылыгын эске алган негизги жоболор бул документте чагылдырылган.

Бүгүнкү күндө Фергана өрөөнүндө бир катар анклавдар бар. Белгилей кетсек, аймактагы бардык анклавдар Фергана өрөөнүнө гана таандык өзгөчөлүк болуп саналат. Алардын пайда болушу административдик-территориялык чек араларды кайра сызуу менен татаалданткан жана бул 1924-1927-жылдардагы улуттук-территориялык демаркациянын натыйжасы болуп саналат. Алардын түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү этникалык делимитация процесстеринин бар экендигин эске алынбай, негизги анын механизми айыл чарбасын административдик жайгаштыруу жана коллективдештируу болгон.

Азыркы күндө Кыргыз-Өзбек чек арасында бир нече анклавдар бар: Өзбекстандын ичиндеги бир Кыргызстандын анклав (Барак) жана Кыргызстандын ичинде төрт өзбек анклав (Сох, Шохимардон, Жаңы-Айыл/Жаңгайл жана Чоң-Кара/Калача).

Кыргыз-өзбек чек арасында төмөнкүдөй чек ара бекеттери бар:

- Шамалды-Сай – Үч коргон (жабык)
- Манет - Избоскан (жол менен)
- Жалал-Абад-Ханабад (автомобиль жана темир жол транспорту менен, учурда жабык)
- Ош – Корасув (темир жол)
- Достук – Дустлык (автожол)
- Кызыл-Кыя - Кувасай (темир жол)

Чек ара маселелери бир катар факторлор менен тыгыз байланышта: тарыхый, саясий, экономикалык, маданий, психологиялык. Бүткүл дүйнөлүк тарыхта аларды чечүү көп учурда чыр-чатактар жана согуштар менен коштолгон, анткени аймак мамлекеттин негизин түзөт.

Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы чек ара 1991-жылы Советтер Союзу кулап, анын курамындагы республикалар эгемендүүлүк алгандан кийин эл аралык чек арага ээ болгон.

1990-жылдардын аягына чейин Орто Азия республикаларынын ортосунда чек ара маселеси көтөрүлгөн эмес. Буга саясий жана экономикалык кризистер себеп болгон. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында мамлекет башчылары мамлекеттер аралык чек ара чыр-чатактарын болтурбоого аракет кылып, статус-квону сактап келишкен.

Эки мамлекеттин ортосундагы чыңалуу 1990-жылдагы Ош окуясына байланыштуу байкала баштаган. 1994-жылы март айында Кадамжай району менен чектешкен жерде (Фергана облусунун Жавагы шаарында) Кыргызстандын макулдугусуз өзбек тарап экологияга зыяндуу карбид өндүрүүчү заводдун курулушун баштап, Кадамжай районунун аймагындагы карбид сырьёсунун запастарын иштете баштаган. Чечилбеген жер талаштары Өзбекстанга бул аймактын аймагынан мунай менен газды сордурууга мүмкүндүк берет.

Ал эми, 1999-жылдагы Баткен окуясынан кийин абал өтө курчуп кеткен.

Өзбекстандын Фергана облусунда оппозициячыл күчтөрдүн болушу, калктын экономикалык абалынын начарлашы, өлкө президентинин мамлекетке каршы ишмердүүлүккө жана диний экстремисттерге таандык деп шектелген мусулмандарга (1999-ж. жай-күз Өзбек ислам кыймылынын (ӨИК) куралдуу каршылыгынын окуялары) карата репрессиясы Кыргызстан аркылуу Өзбекстандын аймагына басып кирүүгө аракет жасаган деген дооматы мисал боло алат.

Мындай окуялардын болушу жана аймакка басып кириши чек ара мамлекеттердин улуттук коопсуздугу үчүн чоң мааниге ээ экенин көрсөттү. Мунун натыйжасында аймактагы республикалар чек араларын жаап, аларга көзөмөлдүктү күчөтүштү.

Мындан улам, мурдагы байланыштар үзүлүп, элдердин ортосундагы мамилелерде кыйынчылыктар жаралган. Аймактагы чек ара талаштарынын курчушуна социалдык-экономикалык абал да таасирин тийгизген. Маселен, суу, электр энергиясы, газдын берилишине байланыштуу Кыргызстандын аймагында жайгашкан анклавдарда абал чыңала баштаган.

Ар бир жаңы кагылышуу жана кан төгүүлөр менен коштолгон чек ара темасы чектеш мамлекеттер үчүн татаал жана ыйык болуп баратат. Процесс маанилүү саясий түскө ээ боло баштады, анда лидерлер өзгөчө курч маселелерди чечүүгө шашылышкан жок. Саясатчылар бул теманы көбүнчө өздөрүнүн рейтингин көтөрүү, ички көйгөйлөрдөн алаксытып, тышкы душмандын образын түзүү үчүн колдонушат [2].

1990-жылдардын аягында республикалардын ички рынокторун коргоо боюнча жүргүзгөн саясатынын натыйжасында чек ара көйгөйлөрү курчуп кетти. Орто Азия республикалары дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка туруштук бере албагандыктан, ички рынокто бири-бири менен атаандаша башташкан. Жогорудагы көйгөйлөр мамлекеттер аралык мамилелерге жана чек араны делимитациялоо иштерине терс таасирин тийгизди [2].

Өзбек менен кыргыз бийликтеринин “көзгө көз” («око за око») принцибиндеги аракеттери, чек арадагы маселеде көбүнчө атышууларга жана башка зордук-зомбулуктарга алып барган. 1999-жылы Ташкентте болгон кандуу жардыруулардан кийин ислам террорчулары өлкөгө кирип кетет деген кооптонуу Өзбекстанды Фергана өрөөнүндөгү Кыргызстан менен чек арасынын көп бөлүгүн тосмолорду тургузууга жана чоң-чоң каналдарды казууга алып келген.

2000-жылы Өзбекстанда террордук коркунучтан улам Кыргызстан аркылуу өтүп кете турган чек арасындагы чектеш жерлеринин өз тарабын миналашкан. Демаркация сызыгынын айрым участокторуна, тактап айтканда, Кыргызстандын Баткен облусундагы Сох жана Шахимардан анклавдарынын чек араларына миналар коюлган. Талаштуу аймактардын чек ара тилкелерин эскертүүчү белгилерди койбой бир тараптуу казып алуу эл аралык укуктук нормаларга гана эмес, эки тараптуу түбөлүк достук келишимдерине да каршы келген. Натыйжада бул миналардын жарылышынан улам 2001-2002-ж. 13 жергиликтүү тургундар набыт болушкан.

2004-жылдын июнь айында Венада өткөн ЕККУнун Туруктуу кеңешинин кезексиз жыйынында Өзбекстандын өкүлү чек ара аймактарын миналардан тазалоо маселесин кароого даяр экенин билдирген. Ошол эле жылдын июль-август айларында Айдаркан, Баткен, Сох, Кувасай айылдарында Кыргызстан менен Өзбекстандын чек ара кызматтарынын өкүлдөрү менен бир катар жолугушуулар болгон. Натыйжада сүйлөшүүлөрдөн кийин өзбек тарап эл аралык уюмдардын жардамына кайрылбастан Сох жана Шахимардан анклавдарынын ортосундагы аймактарды өз алдынча тазалоого киришкен.

2001-жылы газ түтүкчөсүндө авария болду деген шылтоо менен Кыргызстанга келген газды өчүрүүнүн натыйжасында, Сох анклавына баруучу жолду бойлото 20 кв. км. чакырымдай жерди Өзбекстанга берүү үчүн, Бишкекке газ сунушталган.

Ташкент, албетте муну четке каккан, бирок сүйлөшүүлөрдү күчөткөн. 2001-жылдын 26-февралында мамлекеттик чек араны делимитациялоо боюнча эки тараптуу меморандум кабыл алынып, анда Сох анклавын Өзбекстан менен байланыштыруунун “максаттуулугу” баса белгиленген.

Анын ордуна кыргыз тарапка Өзбекстандан аянты бирдей болгон аймак сунушталган. Ал эми алмашууга сунушталган аймак жансыз тоо кыркасы болгондуктан, келишим ошол убакта аткарылган эмес. Бишкек мындай алмашууну четке каккан.

2000-жылдын январь айында Кыргызстандын түштүк борбору Ош менен Араван аймагынын кичи шаарчасынын ортосундагы жолдун 2 метрлик тосмосунун алынышы сыяктуу окуялар чек арага чектеш жергиликтүү калктын нааразычылыгын айгинеледи. Бул чек ара тосмосун кесип өткөндөр, Кыргызстанга сатуу үчүн аткезчилик жол менен товар алып өтүшкөн Өзбекстандын жергиликтүү тургундары экени аныкталды [3].

Дагы бир өзгөчө абалдагы жер бул - Карасуу шаары эсептелет. Бул өтө жыш эл жашаган конуш экиге бөлүнүп, бири Өзбекстандыкы, экинчиси Кыргызстандыкы. Шаарды чек арадагы Шахрихансай дарыясы бөлүп турат жана бул жерде чек ара дээрлик кайтарылбайт. Көпүрө өзбек тараптын демилгеси менен бузулуп, андан кийин карапайым калк тарабынан калыбына келтирилген.

2005-жылы 14-майда Анжиян окуясынын эртеси жергиликтүү тургундар Кыргызстан менен чектеш Карасуу шаарын басып алып, бийлик өкүлдөрүн кууп чыгышкан. Жаалданган эл өкмөттүк имараттарды өрттөп, мэрге кол салышкан. Миндеген адамдар өлкөдөн чыгып, саясий баш аламандыктан качууга аракет кылып жатканда, Кыргызстан менен сооданы жандандыруу максатында чек арадагы эки көпүрө калыбына келтирилген.

Экинчи толкун 2006-жылга туура келген, анткени 2005-жылы май айындагы Анжияндагы кандуу демонстрацияларды басуунун натыйжасында Өзбекстандан коңшу өлкөлөргө качкындардын агымы күчөгөн.

2005-жылдын май айында Жалал-Абад облусунун Сузак районунун аймагына Өзбекстандан 620 качкын кирип келип, анын ичинен 17 адам жарадар болгон. Качкындар

Кыргызстандан башпаанек сурашкан. Аларга гуманитардык жана медициналык жардамдар көрсөтүлгөн.

Натыйжада эки республика тең чек араларын жаап салышкан, бул анклавдарды өз ара бөгөт коюуга алып келген. Кыргызстан Өзбекстандын эксклавынын периметри боюнча 9 чек ара заставасын орнотуп, анын тургундарын Өзбекстандын негизги аймагына Кадамжай шаарынын жанындагы бир гана чек ара заставасы аркылуу кирүүгө милдеттендирген. Ошентип, кызыкчылыктардын кагылышуусу, ошондой эле тараптардын айрым маселелер боюнча кызматташууну каалабагандыгы бар. Ар бир аракет экинчи тараптан каршылык жаратат, мунун натыйжасында бардыгы ар кандай даражадагы, формадагы конфликттин күчөшүнө алып келет.

Дагы ошондой эле, Шархан-Сай чек ара дарыясынын нугун түздөөнүн натыйжасында Карасуу районунун аймагынын бир бөлүгү, 110 гектар аймакты ээлеген жери Анжиян облусунун Кургантепа районуна өтүп кеткен.

1995-жылы Өзбекстан Республикасынын Мархамат районунун чарбаларына өткөн Араван районундагы 6885 га жаан-чачындуу жайыттарды Өзбекстан тарабынан узак мөөнөткө ижарага берүү боюнча талаш-тартыштар бар жана ушул убакка чейин ижара акысы төлөнбөй келет. Ошондой эле, 1991-жылдагы жер инвентаризациясына ылайык, Өзбекстан Республикасынын Махамат районунун пайдалануусунда Араван районуна тиешелүү 159 га айдоо жер, 134 га ирригациялык тармактар, 41 га көп жылдык плантациялар бар экендиги аныкталган.

Мындан тышкары Кыргызстан менен Өзбекстандын айрым талаштуу аймактары аскердик совхоздорго айландырылган. Тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын Кызыл-Кыя шаары менен Өзбекстан Республикасынын Кувансай шаарынын чек арасында бакчаны пайдалануу үчүн аскер совхозу түзүлүп анын бир бөлүгү Кыргызстандын аймагына кирип кеткен.

1999-жылы Өзбекстан КМШ өлкөлөрү үчүн визасыз режим боюнча Бишкек келишиминен чыгып, коңшу мамлекеттерге виза режимин киргизип, чек араларды бир тараптуу жаап, чек ара бекеттерин орноткон. Бул аракеттер И. Каримовдун режимине каршы багытталган террордук актылардан улам жасалган. Ташкент тарабынан көрүлгөн ушундай эле чаралар коңшу мамлекеттер менен мамиленин салкындашына алып келип, жарандардын өтүүсүнө тоскоолдуктарды жараткан [4].

Кыргызстан менен Өзбекстандын чек арасын тактоо узак жана татаал процесс. Адистердин айтымында, анклавдар боюнча чечилбеген көйгөйлөр жер-жерлерде чыңалууну сактап эле тим болбостон, союз учурунда курулган эски жолдорду айланып өткөн жаңы транспорттук каттамдарды куруу иштеринин натыйжасында экономикалык чыгымдардын өсүшүнө алып келүүдө.

1963 жана 1989-жылдардагы сүйлөшүүлөрдүн материалдары, ошондой эле өкмөттөр аралык Паритеттик комиссиянын чечимдери постсоветтик мезгилде Кыргызстан менен Өзбекстандын мамлекеттик чек араларын делимитациялоонун укуктук негизи болуп калды.

Өзбекстан чек араларды аныктоодо 1927-жылы бекитилген картаны колдонууну сунуштаса, Кыргызстан өз кезегинде 1955-жылы түзүлгөн картага таянат, анткени бул картада республикалар ортосундагы чек ара абдан так аныкталган. Чек ара маселелери боюнча эксперт А.Аламанов өз эмгектеринде совет доорунда Кыргыз ССРи менен Өзбек ССРинин ортосундагы чек ара тилкелерин өзгөртүү мүмкүндүгү тууралуу эч кандай сөз болбогонун белгилейт [1].

Ўзбекистандин президенти кол койгон эки өлкөнүн ортосундагы Түбөлүк достук келишиминде Союз тараган учурда болгон чек араларды таануу пункту бар. Ал эми өзбектер маселени изилдеп, такташ керек деген шылтоо менен ачык жооп беришпейт жана азыркы күнгө чейин эле көптөгөн суроолор такталбай, токтоо үчүн калып калууда. Ал эми мындай мамиленин жасалышы, чек ара маселесин көбөйтүп, эки элдин ортосундагы байланыштарга өз кедергисин тийгизип жатат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аламанов С. К. Как формируется государственная граница Кыргызстана [Текст] / С. К. Аламанов // Ориентир. – 2004. - №1. – С.49-50.
2. Сатылганова Н. А. Проблемы формирования государственной границы Кыргызстана в постсоветский период [Текст] / Н. А. Сатылганова // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. – Москва, 2016.– № 6(46). – С. 61-68.
3. Спорные территории: уступить или биться до конца? [Текст] // АКИ press. – 2008. - №11. – С. 26-31.
4. Тобокалов Ч. Б. К вопросу о кыргызско-узбекской границе [Текст] / Ч. Б. Тобокалов // Известия вузов. – 2009. – «№2. – С. 234-236.

Рецензент: т.и.д., профессор Каана Айдаркул

УДК:63.3(2) 6-38

Кубанычбек кызы Элиза

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Кубанычбек кызы Элиза

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Kubanychbek kyzy Eliza

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

“КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМЛЕКЕТТИК ЧЕК АРАСЫН ДЕЛМИТАЦИЯЛОО ЖААТЫНДАГЫ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР ЖАНА ӨЛКӨЛӨРДҮН ОРТОСУНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК ӨНӨКТӨШТҮКТҮ ОРНОТУУ (1991-2010-ЖЖ)” ТЕМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ДЕҢГЭЭЛИ

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАННОСТИ ТЕМЫ “ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ ДЕЛИМИТАЦИИ КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ И УСТАНОВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА МЕЖДУ СТРАНАМИ (1991-2010 ГГ.)”

LEVEL OF RESEARCH ON THE TOPIC “ACHIEVEMENTS IN THE FIELD OF DELIMITATION OF THE KYRGYZ-UZBEK STATE BORDER AND THE ESTABLISHMENT OF A STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN COUNTRIES (1991- 2010)”

Анотация: Макалада Кыргызстан – Ўзбекстан мамлекеттеринин чек ара маселесинин делмитациялоо жаатындагы жетишкендиктер жана чек ара боюнча талаш тартыш маселеси боюнча изилдеген окумуштуулардын эмгектерине талдоо жүргүзүлдү. Ошондой эле бул маселенин азыркы күндөгү актуалдуулугу чагылдырылды.

Аннотация: В статье анализируются достижения Кыргызстана и Узбекистана в сфере делимитации пограничного вопроса и работы ученых, изучавших проблему пограничных споров. Также была показана актуальность этого вопроса.

Annotation: The article analyzes the achievements of Kyrgyzstan and Uzbekistan in the field of delimitation of the border issue and the work of scientists who have studied the problem of border disputes. The relevance of this issue was also shown.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Өзбекстан, чек ара, окумуштуу, эмгек, монография, тарых, мамлекет, делмитация.

Ключевые слова: Кыргызстан, Узбекистан, граница, ученый, труд, монография, история, государство, размежевание.

Key words: Kyrgyzstan, Uzbekistan, border, scientist, work, monograph, history, state, demarcation.

Кыргызстан – Өзбекстан чек ара маселесин кароо жана аны түшүнүү үчүн, албетте Борбордук Азиянын тарыхына кайрылыш керек. Байыркы убакта Фергана өрөөнүндө Кыргызстан, Өзбекстан сыяктуу өзүнчө мамлекеттер болгон эмес. Бул аймактын эли кандайдыр бир мамлекетке көз каранды же анын түздөн-түз эзүүсү астында болгон.

Мисал катары бул аймактардын Советтер Союзунун СССРдин курамында болушу же анын Кокон хандыгынын карамагында болгон мезгилин айтсак болот. Совет доорунда чек аралар болсо да ал ички чек ара сыяктуу мүнөздө болгон. Адамдар аларды каалаган убакта, мисалы, үй-бүлөлүк себептерден же башка ушул сыяктуу себептерден улам, муктаждык болгондо аман-эсен өтүп эле катташа алышкан. Бирок бул республикалар 90-жылдары эгемендүүлүккө ээ болор замат чек аралар мамлекеттик чек арага айланган. Ал эми ошол аймактагы элдер кылымдар бою жанаша жашап, баары бири-бири менен байланышта болгонун эске алсак, анда мындай өзгөрүүлөр элдер жашаган конуштардын ортосунда ары-бери каттамдарды жүргүзүүдө кыйындаткан, чоң көйгөйгө айланып калды. Өзгөчө жаңы мамлекеттик чек араларда жашаган этникалык азчылыктар көбүрөөк жабыр тартышкан. Анткени, Фергана өрөөнүндөгү адамдардын жашоо-турмушу, ошол элдердин ортосунда тыгыз чырмалышкан жашоо образында болгон [5].

Эгерде, жаңыдан көз карандысыздыкка ээ болгон республикалардын президенттеринин (А.Акаев, И.Каримов) алгачкы билдирүүлөрүнө көңүл бурсак – алардын чек ара маселеси боюнча пикирлери бирдей мааниде болгон. Алар, бири-бири менен жанаша жашаган, бир агын суудан ичкен, кыздарын кошуналарга турмушка узаткан, тили, менталитети бир болгон элдердин мамлекеттеринин ортосунда эч качан чек ара маселеси болбостугун, кылымдар бою жанаша жашаган элдер бөлүнбөй турганын баса белгилешкен.

Бирок бара-бара, Кыргызстан менен Өзбекстан бири-биринен өзгөчөлөнгөн, айырмаланган, ар бири өзүнүн макроэкономикалык моделин жана башкаруу системасын тандап алышкан. Жыйынтыктап айтканда, азыркы күнгө чейин чек аралар абдан катуу көзөмөлгө алынып, ар бир жарандын жана ошол мамлекеттин актуалдуу маселеси бойдон калууда.

Өзгөчө, 1991-2010-жылдар аралыгындагы Кыргызстан менен Өзбекстандын чек араны делмитациялоо маселеси азыркы күндүн актуалдуу талкуусу. Анткени, жаңыдан эле көз карандысыздыкка ээ болгон мезгилде эле, чек араны тактап, маселени туура коюу менен чечип алганда мынчалык чоң проблемалар жаралмак эмес. Ошондуктан, ошол мезгилдеги

аймактардын ээлеген жерлери жана картадагы чек кайрадан каралып ордуна келтирилиши керек жана тыкыр изилдөөнү талап кылат.

Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делмитациялоо жаатындагы жетишкендиктер жана өлкөлөрдүн ортосундагы стратегиялык өнөктөштүктү орнотуу (1991-2010-жж) деген тема боюнча атайын изилденген эмгектин жок экендиги, теманын тарыхнаамесин карап жатканда байкоого болот. Бирок, бул теманын айланасында жана эки мамлекеттин ортосун байланыштырган тарыхы, алардын экономикалык, эл аралык, гуманитардык жактан кызматташтыгы жана глобализациоолун таасири жана жалпы Борбордук Азия мамлекеттеринин чек ара маселесине арналган изилдөө иштери болгондуктан, бул маселенин изилденүү деңгээлин жалпылап кароо туурараак деп эсептейбиз. Анткени, Борбордук Азиянын чек ара-территориялык проблемаларын көптөгөн окумуштуулар изилдеген. Бирок ошол эле учурда ар бир республиканын изилдөөчүлөрү аларды өзүнүн мамлекетинин саясатынын жана идеологиясынын контекстинде бир жактуу изилдөө жүргүзүшкөн.

Теманын изилденүү деңгээлин чагылдырыш үчүн адабияттарды кароону, хронологиялык тартипте жүргүзүүгө аракет кылдык.

Маселеге арналган алгачкы эмгектер 1924-жылдагы улуттук-территориялык делимитация саясатын ишке ашырууга катышкан кызмат адамдары тарабынан 1920–1930-жылдары жазылган. Бул эмгектер «Тарыхый бурулушта» деген жыйнак болуп жарык көргөн. Анда авторлор Борбордук Азиянын демаркациясынын саясий, этникалык, экономикалык себептерин изилдеп, жаңыдан пайда болгон республикаларга жалпы мүнөздөмө беришкен. 1920–1930-жылдардагы республикалардын ортосундагы чек араларды тактоо маселелерине арналган эмгектер маалыматтык мүнөздө берилип, территориялык демаркациялоонун бардык аспектиери боюнча даяр чечимдер камтылган. Белгилей кетсек, ошол мезгилде белгилүү чыгыш таануучулардын Борбордук Азия элдеринин тарыхына жана маданиятына арналган бир нече эмгектери жарык көргөн [7]. Аларда бул аймактын элдеринин этникалык курамы жана жайгашуусу объективдүү чагылдырылган. Бирок улуттук-территориялык демаркация процессин ишке ашырууда бул маалыматтар эске алынган эмес. Кийинчерээк бул маселени И.И. Немченко, И.Ходоров [13], В.В. Бартольд [3] жана башкалар тарабынан кайрадан изилденип, толуктоолор менен жарыкка чыгарылган.

1970—1980-жылдарда Орто Азиядагы улуттук-территориялык делимитация жана союздук республикалардын түзүлүшү боюнча көп эмгектер жарыкка чыккан. Бирок аларда бул маселе партиялык системанын буйругунун таасири астында бир жактуу болуп, объективдүү изилденген эмес.

Ал эми, постсоветтик мезгилде тарых илиминде бул маселелер объективдүү изилдөө жолуна түшкөн. Орто Азия элдеринин маданияты жана тарыхы боюнча жаңы эмгектер пайда болгон. Айрым орус окумуштуулары өздөрүнүн эмгектеринде Орто Азия республикаларынын чек ара-территориялык проблемаларын тереңирээк изилдеп чыгышкан. СССРдин түзүлүшүнө, анын ичинде Орто Азиядагы улуттук-территориялык чек арага арналган эмгектердин ичинен, «РКП(б) Борбордук Комитети — ВКП(б) жана улуттук маселе» [14] деген документтердин жыйнагы өзгөчөлөнүп турат [169]. Анда советтик улуттук республикаларды түзүү жөнүндөгү КПСС Борбордук Комитетинин токтому боюнча толук документтер берилген.

Орус окумуштууларынын, «Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов»[6] аттуу жамааттык эмгекте, Совет мезгилиндеги Орто Азиянын тарыхындагы негизги окуялар, анын ичинде чек ара маселелери кеңири чагылдырылган.

Ошондой эле, ата мекендик илимпоздордун, Баткен облусундагы чыр-чатактар жана анын себептери, мамлекеттик чек арадан өтүүдө кетирилген каталарды А.Койчиев, Т.Ожукеева, Э.Усубалиев изилдешкен. Алардын ою боюнча, аймактарды мыйзамсыз делимитациялоо кыргыз жана тажик элдеринин улуттук укуктарынын бузулушуна алып келген.

А. Койчиевдин «Фергана өрөөнүндөгү улуттук-территориялык демаркация (1924–1927)» деген эмгегинде, автор Совет бийлигинин аймактагы саясатынын ишке ашырылышын кеңири изилдеген. Этнографиялык жана архивдик документтердин негизинде Фергана өрөөнүндөгү улуттук-территориялык делимитация процессин анын калкынын этникалык жана улуттук курамынын контекстинде караган. Автор бул проблеманы кылдаттык менен изилдеп чыгып, областтын территориясын туура эмес бөлүштүрүүнүн кесепетинен өзүнүн ата-бабаларынын жеринде жашаган көп сандаган элдер чет өлкөлүк республикаларга кирип кеткен деген тыянакка келет.

Окумуштуу Т.О. Ожукеева өзүнүн монографиясында [11] аймактагы улуттук-территориялык делимитация көйгөйлөрүнө токтолот. Автордун айтымында, Орто Азияда 1924-жылы улут аралык мамлекетке бөлүнгөнгө чейин эле жер-суу ресурстарына байланыштуу этникалык жаңжалдар болгондугуна көңүлүн бурган.

Ал эми, саясий ишмер А. Жекшенкулов Борбордук Азиядагы тышкы күчтөрдүн таасирин жана бул аймактагы ири державалардын стратегиялык кызыкчылыктарын изилдеген [4].

Окумуштуу Н.М. Омаровдун [8, 9, 10] эмгектеринде, республиканын тышкы саясаты менен катар кыргыз-кытай чек ара көйгөйлөрү да чагылдырылган. Мындан тышкары, Кытайдын аймактагы коопсуздукту жана туруктуулукту сактоодогу ролуна баа берилген.

Ал эми тарыхчы Каана Айдаркулдун монографиясында Кыргызстандын байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки тышкы саясаты каралат. Автор кыргыз-кытай чек ара көйгөйлөрүнө көңүл бурган [2].

География илимдеринин кандидаты, С.К. Аламановдун макаласында [15] кыргыз-кытай чек арасынын эволюциясын, Кыргызстандын Тажикстан жана Өзбекстан менен чек арасын түптөлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн кеңири изилдеген. Автор өкмөттөр аралык комиссиялардын документтеринин жана бир катар архивдик материалдардын негизинде Борбордук Азиянын үч республикасынын ортосундагы аймактык жана чек ара маселелерин жөнгө салуу процессиндеги 10 көйгөйлүү учурду ачып берген.

Мындан сырткары, окумуштуу т.и.к. Н. Сатылганованын “Эгемендүү Кыргызстандын территориялык чек ара көйгөйлөрү” [12] деп аталган диссертациялык ишинин “Кыргызстандын коңшу республикалар менен чек ара көйгөйлөрүн чечүү” деп аталган үчүнчү бапында Кыргыз Республикасынын Өзбекстан жана Тажикстан менен болгон чек ара талаштары жана аларды жөнгө салуу боюнча маселелерге токтолгон. Окумуштуу өз изилдөөсүндө да башка окумуштуулар сыяктуу эле, чек ара маселесинин пайда болушун, СССРдин мезгилиндеги жүргүзүлгөн саясаттын так чечим болбогондугунан, жана Өзбекстан чек араларды аныктоодо 1927-жылы бекитилген картаны колдонууну сунуштаса, Кыргызстан өз кезегинде 1955-жылы түзүлгөн картага таянып, анда республикалар ортосундагы чек ара абдан так аныкталган деген мисалдарды келтирген. Андан сырткары 2011-жылдын башына карата тараптар кыргыз-өзбек чек арасынын 1308 чакырымынын 984 чакырымы боюнча өз ара макулдашууга жетише алышкандыгын жана чек аранын калган 324 чакырымы талаштуу бойдон калганына токтолуп, Барак жана Сох анклавдары, Гава жана Гава-Сай дарыялары

боюнча маселелер чечилбей калганын белгилеген. Эки тартуу аймактык чек ара маселелерине токтолуу менен окумуштуу, өзбек-кыргыз чек ара чатактарынын “биринчи толкуну 2000-жылы Өзбекстан чек арасын бекемдөө чараларын көргөндөн кийин болгон. Экинчи толкун 2005-2006-жылдары болуп, 2005-жылдын май айында Анжияндагы кандуу демонстрацияларды басуунун натыйжасында Өзбекстандан коңшу өлкөлөргө качкындардын агымы күчөгөндө, өзбек жетекчилиги Кыргызстанды Анжияндагы тополоңду уюштурган террористтерди даярдаган деп айыптаган” деген документалдуу фактыларга токтолгон.

Изилдөөчүлөр, Т.М. Абдипаттаев, Ч.М. Бердимуратовдун биргелешкен “Фергана өрөөнүндөгү үч чек ара байланышы” [1] деп аталган макаласы Кыргыз Республикасына гана эмес, Борбордук Азиянын Фергана өрөөнүндө жайгашкан бардык мамлекеттерге тиешелүү болгон көйгөйлөргө арналган. Мындай көйгөйлөр үчүн авторлор аймактагы боордош элдердин чек араларында мүмкүн болуучу кагылышуулардын алдын алуу боюнча чараларды иштеп чыгууну, чек ара аймактарынын жашоочулары менен кошуна мамлекеттердин куралдуу күчтөрүнүн ортосундагы чыр-чатактарды болтурбоо боюнча мындан ары күрөшүү программасын иштеп чыгууну карашкан. Макалада Фергана өрөөнүндөгү талаштуу аймактык маселелердин пайда болушу жана өнүгүшү хронологиялык жана географиялык тартипте талданган жана чек ара проблемасы боюнча авторлор да өз сунуштарын билдиришкен.

Бирок, бул жогоруда келтирилген тарыхнаамеде, Кыргыз-өзбек мамлекеттик чек арасын делмитациялоо жаатындагы жетишкендиктер жана өлкөлөрдүн ортосундагы стратегиялык өнөктөштүктү орнотуу (1991-2010-жж) темасында атайын бөлүнүп изилденген бир да изилдөө иштин жок экендигин баса белгилеп коюу керек. Азыркы күндөгү мамлекеттер аралык бул актуалдуу маселе эртерээк чечилип эки элдин ортосундагы ынтымакчылыкты бекемдөө жана көптөгөн талаш маселенин чечилишине чекит коюу азыркы күндүн эң негизги талабы экендигин эстен чыгарбашыбыз керек.

Колдонулган адабияттар.

1. Абдипаттаев Т.М. Соприкосновение трех границ в Ферганской долине [Текст] / Т.М. Абдипаттаев, Ч.М. Бердимуратов // Государство и правовые системы стран Азиатско-Тихоокеанского региона: проблемы государственно- правового сотрудничества в условиях кризиса международного права: материалы VIII Международной научно-практической конференции (24.06.2021 – 24.06.2021, Улан-Удэ). [Бурятский государственный университет], 2021. - С. 10-14.
2. Айдаркул Каана. Международные отношения Кыргызов и Кыргызстана: История и современность. [Текст] / Каана Айдаркул - Бишкек [б.и.], 2002. – 463 с.
3. Бартольд В. В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии // Бартольд В. В. Сочинения. Москва. 1964. Том II. Часть 2. Стр. 527-36.
4. Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. [Текст] / А. Джекшенкулов – Москва: [Научная книга], 2000.- 306 с.
5. Иванов С.Г. Влияние глобализационных процессов на развитие Кыргызской Республики. [Текст] / С.Г. Иванов - Бишкек: [КРСУ], 2006. - 357 с.
6. Колпакиди А.И. Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов. [Текст] / Колпакиди А. И., Мякшев А. П., Никифоров И. В., Симиндей В.В., Шадрин А.Ю., - Москва: [Центр общественных технологий], 2009. - 199с.
7. Немченко М. Национальное размежевание Средней Азии. [Текст] / М. Немченко – Москва: [НКВД], 1925. – 28 с.
8. Омаров Н.М. Международные отношения в эпоху глобального развития. [Текст] / Н.М. Омаров – Бишкек, 2003.

9. Омаров Н.М. Глобализация, исламский радикализм и международный терроризм: к вопросу об антикризисной стратегии современной Центральной Азии [Текст] / Н.М. Омаров // Вестник КРСУ. - 2003. - Т.3. - №4;
10. Омаров Н.М. Гуманитарные аспекты безопасности Кыргызской Республики в XXI веке вызовы и ответы. [Текст] / Н.М. Омаров - Бишкек, 2001.
11. Ожукеева Т.О. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принципы разделения властей. Кн. I [Текст] / Т.О. Ожукеева - Бишкек, 1996.
12. Сатылганова Н.А. Территориально –пограничные проблемы независимого Кыргызстана. [Текст]: автореф. дис ... канд. ист. наук: 07.00.02. / Н.А. Сатылганова. - Бишкек, 2019. - 25 с.
13. Ходоров И. Национальное размежевание Средней Азии. [Текст] / И. Ходоров // Новый Восток. - 1925.
14. ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918-1933 гг. [Текст] - Москва [РОСПЕН], 2005. 784 с.
15. Аламанов С.К. Анклавы в центральной Азии: история вопроса и современные проблемы [Электронный ресурс]. / С.К. Аламанов– Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/anklavy-v-tsentralnoy-azii-istoriya-voprosa-i-sovremennye-problemy/viewer>. – Загл. с экрана.

Рецензент: т.и.д., профессор Каана Айдаркул

УДК:63.3(2) 634

Кубатбекова Кыял

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Кубатбекова Кыял

КГУ им. И.Арабаева, Кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Kubatbekova Kyyal

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ЧҮЙ ОБЛУСУНУН ӨНӨР ЖАЙ ИШКАНАЛАРЫНЫН СОВЕТТИК МЕЗГИЛДЕ
ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХНААМЕСИ
ИСТОРИОГРАФИЯ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ЧУЙСКОЙ
ОБЛАСТИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
HISTORIOGRAPHY OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF
THE CHUY REGION IN THE SOVIET PERIOD**

Аннотация: Макалада, Чүй облусунун өнөр жай ишканаларынын советтик мезгилде өнүгүшүнүн тарыхнаамесине көңүл бурулду. Ошондой эле, совет мезгилиндеги окумуштуулар тарабынан Кыргызстандын өнөр жайынын изилдениши боюнча чагылдырылган эмгектерге талдоо жүргүзүлдү. Андан сырткары азыркы күндөгү экономиканын өзөгү болгон өнөр жайды изилдөөнүн актуалдуулугу да чагылдырылды.

Аннотация: Статья посвящена истории развития промышленных предприятий Чуйской области в советское время. Также, проанализированы опубликованные работы ученых советского времени по изучению промышленности Кыргызстана. Кроме того была отмечена актуальность изучения промышленности, которая является ядром современной экономики.

Annotation: The article is devoted to the history of the development of industrial enterprises in the Chui region in the Soviet era. Also, the published works of Soviet scientists on the study of the industry of Kyrgyzstan were analyzed. In addition, the relevance of studying industry, which is the core of the modern economy, was noted.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Чүй, тарыхнааме, өнөр жай, окумуштуу, изилдөө, актуалдуулук, монография, эмгектер.

Ключевые слова master's student Кыргызстан, Чуй, историография, промышленность, ученый, исследование, актуальность, монография, труды.

Key words: Kyrgyzstan, Chui, historiography, industry, scientist, research, relevance, monograph, works.

Мамлекеттин экономикалык өнүгүүсү, ХХI кылымдын шарттарында өнөр жай тармагынын жеткиликтүүлүгүнө жана анын өнүгүүсүнө көз каранды. Кыргыз Республикасында оор жана жеңил өнөр жай тармактары тээ совет мезгилинен эле жолго коюлуп өз өнүгүү жолуна түшкөн. Бирок, ХХ-кылымдын 90-жылдарынан кийин өнөр жай тармагын бир кыйла өзгөрүүлөргө жана кыйроого дуушар болду, анткени начар финансылуудон жана сырьенун жетишсиздиги, начар инвестициялык саясат жана башка социалдык-экономикалык көйгөйлөрдөн улам өнөр жай тармагынын кризиске учураганын байкоого болот.

Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүнүн туруктуулугун камсыз кыла турган ар тараптуу форматтарын жолдорун издөө азыркы күндүн талабынын орчундуу маселеси. Демек, мамлекетибиздин өнөр жайынын калыптанышынын жана анын өнүгүү мезгилин, анын ичинен аймактардын өзгөчөлүгүнө жараша, өнөр жайдын тармактарынын пайда болушу жана алардын тарыхын изилдөө азыркы күндүн актуалдуу темасы болуп эсептелет.

Темабыз Кыргызстандын анын ичинен, “Чүй облусунун өнөр жай ишканаларынын советтик мезгилде өнүгүшү” деп аталгандыктан жана бул боюнча өзүнчө бир изилдөөлөр жүргүзүлө электигинен улам да актуалдуу. Анын үстүнө, советтик Кыргызстандын учурунда өнөр жай тармагы негизинен Чүй облусунун аймагында оорун алгандыгы баарыбызга белгилүү.

Белгилей кетсек, өнөр жайдын өнүгүү тарыхы жана жумушчу табынын калыптанышы, анын ичинен Чүй облусунун өнөр жай ишканаларынын советтик мезгилде өнүгүшүн изилдөө албетте, советтик окумуштуулардын эмгектерин кароо жана хронологиялык тартипте талдоо жүргүзүү, адабиятты камтуу логикасына туура келет.

1918-1937-жылдардагы көрүнүктүү советтик окумуштуулардын эмгектеринде, Кыргызстандын өнөр жайы боюнча маалыматтар да камтылган. Маселен, тарыхчылар Т.Р. Рыскулов [9], Фатьянова И.А. [10], В.Лаврентьевдердин [7] эмгектери ошол жылдарга ылайык, салт боюнча практикалык максаттарды көздөгөн. Аларды республиканын индустриялаштыруунун алдыга коюлган милдеттери жана жана аны ишке ашыруунун жолдору кызыктырган. Бул эмгектерде индустриализациялоонун алгачкы натыйжаларын чагылдырууга аракеттер жасалган. Эмгектер Кыргызстандын индустриясынын өнүгүшүнүн тарыхын андан ары изилдөөнү тереңдетүүгө салым кошконун баса белгилеп коюу керек.

Республиканын өнөр жайынын тарыхы Н. Лайпановдун «Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшү биринчи жана экинчи беш жылдыктарда (1928-1937) » [8], деп аталган эмгегинде да мүнөздөлгөн. Бул жерде белгилеп коюуучу нерсе, Кыргызстандын өнөр

жайынын тарыхын изилдөөдө, биздин көз карашыбыз боюнча автор алгачкылардан болуп изилдөөгө аракет жасаган.

Кыргызстандын өнөр жайы боюнча советтик окумуштуулардын биргелешип жазган Кыргызстандын тарыхы китебинде жалпыланып берилген. Мисалы, 1963-жылы жарык көргөн «Кыргызстан тарыхынын» [6], экинчи томунда кыргыз элинин Совет бийлигинин жылдарында басып өткөн жолу көрсөтүлүп, анда өнөр жайды жана жумушчу табын өнүктүрүүгө олуттуу көңүл бурулган.

1958-жылы окумуштуу С. Аттокуров «Кыргыз Республикасынын өнөр жайынын өнүгүү тарыхынан (1926-1929)» деген монографиясы жарыкка чыккан [2]. Эмгектин «Кыргызстандын өнөр жайы революция жана граждандык согуш жылдарында (1917-1920)» деген бөлүмүндө Октябрь революциясына чейинки өнөр жай объектилерин башкаруу жумушчу табынын колуна өткөн мезгилдеги кол өнөрчүлүк жана тоо-кен өнөр жайынын абалы, өнөр жайдын алдына койгон милдеттери, өлкөнү индустриалаштыруу, чарбаны аскердик тартипке тууралоо ж.б. боюнча изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ушул эле эмгектин «Кыргызстандын өнөр жайы эл чарбасын калыбына келтирүү жана өнүктүрүү мезгилинде (1921—1927-ж.)» деген экинчи бөлүмүндө, жаңы экономикалык саясатка өтүү, индустриалаштыруунун планы, өнөр жайды башкарууну кайра куруу, 1921-1924-жылдардагы Кыргызстанда өнөр жайды калыбына келтирүүнүн башталышы тууралуу каралган. Монографиянын «Биринчи беш жылдыктын жылдарындагы Кыргызстанды социалисттик индустриалаштыруу» деген үчүнчү главасында Кыргызстандын эл чарбасын өнүктүрүүнүн биринчи беш жылдык планын иштеп чыгуу жана кабыл алуу, өнөр жай тармагы боюнча биринчи беш жылдыктын негизги милдеттерин кароо, жаңы өнөр жай курулушу, Кыргызстандын 16 жаратылыш ресурстарын изилдөө, өнөр жайды башкаруу системасынын өзгөрүшү, өнөр жайдын өнүгүшүнүн натыйжаларын жыйынтыктоо ж.б. мисалдар каралган.

Ошондой эле, Сабыр Аттокурович Аттокуровдун 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүү тарыхы (1917-1937-жж.)» аттуу эмгегинде көрсөтүлгөн алкактагы Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшүн мүнөздөгөн [3].

Андан сырткары, С.А. Аттокуровдун 1975-жылы жарык көргөн «Кыргызстандын өнөр жайы улуу салгылашуу жылдарында» [4], аталышындагы монографиясы республиканын өнөр жайы боюнча илимий изилдөөлөрдүн өнүгүшүнө чоң салым кошуп келет. Монографияда өнөр жайды согуштук багытта кайра куруу процесстери, өнөр жайды башкарууну жакшыртуу, эвакуацияланган өнөр жай ишканаларын калыбына келтирүү, 1943-1945-жылдардагы өнөр жай курулушу жана анын жогорулашы, өнөр жайды жумушчу күч менен камсыз кылуунун аспектилерин мүнөздөлгөн.

1967-жылы тарыхчылар Б.Д.Чыймылова жана Ж. Уметовалардын «Согушка чейинки беш жылдык план жылдарындагы Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшү (1928-1941-ж. июнь)» аттуу биргелешип жазган эмгеги жарык көргөн. [12].

Тарыхчылардын бул биргелешкен монографиясында Кыргызстандын 1928-1941-жылдардагы индустриализациясынын тарыхы изилденген. Авторлор өлкөнүн жаратылыш байлыктарын изилдөө, пайдалуу кендердин жаңы кен табылгаларын өздөштүрүү боюнча маалыматтарды беришет.

Эгемендүүлүктөн кийинки мезгилде да Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшү боюнча да изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын бир катар эмгектери жаралган. Мисалы, тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, А.А. Арзыматованын 2008-жылы жарык көргөн «Кыргызстандын өнөр жайы. XIX-XX кылымдын экинчи жарымы. Теориялык-

методологиялык проблемалар»[1] аттуу монографиясында, биздин магистрдик ишибизди жазууда кенен маалымат алуу максатыбызды ишке ашыра алдык. Монографиянын «Кыргызстандын 1917-1970-жылдардагы өнөр жайын калыптандыруу жана өнүктүрүү маселелери» аталышындагы төртүнчү главасында, өлкөнүн өнөр жай курулуштарын, динамикасын жана өнүгүү маселелери талдоого алынган. Ошондой эле, Кыргызстандын жумушчу табынын түзүлүшү, анын сандык жана сапаттык өнүгүшүнүн проблемалары да талдоого алынган.

Эмгектин, Кыргызстандын өнөр жайындагы терс тенденциялардын өсүшү» деген бешинчи бапында, 1970-жылдардагы өнөр жайын өнүктүрүүнүн негизги милдеттери жана багыттары ошондой эле, аларды идеологиялык жактан камсыз кылуу ресурстары талданат. Андан сырткары, 1980-жылдын биринчи жарымында өнөр жай өндүрүшүнүн төмөндөп кетишинин негизги факторлору жана динамикасы да изилденген.

Окумуштуу, т.и.д. Бейсебаев Рахат Сансызбаевичтин “История топливно-энергетического комплекса Кыргызской Республики в годы независимости в контексте сотрудничества с зарубежными странами (1991-2016), [5]- деп аталган докторлук диссертациясында да негизинен эгемен Кыргыз Республикасындагы, эгемендүүлүк жылдарындагы отун-энергетикалык комплексинин тарыхы жана жакынкы, алыскы чет-өлкөлөр менен болгон ткызматташтыгы каралып, бирок албетте, совет мезгилиндеги өнөр жайдын калыптанышы боюнча маалыматтарды камтыган жана алардын ошол кездеги ишмердигине талдоо жүргүзгөн.

Бирок, жогоруда аталган эмгектердин биринде да, Чүй областынын өнөр жайынын советтик мезгилдеги өнүгүшү боюнча атайын изилдөө жүргүзүлүп, өзүнчө талдоо болбогондугун баса белгилеп коюшубуз керек.

Мындан сырткары, Сары өзөн Чүйдүн аймагына арналып, Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан даярдалган “Чүй облусу” [11] аталышындагы энциклопедиялык эмгек алгачкы жолу жарыкка чыккан. Китепте, Чүй аймагына караштуу калкынын түпкүрдөн бери басып өткөн жолун, ар тараптуу омоктуу каралып, Чүй өрөөнүнүн тарыхы, экономикасы, элге билим берүүсү, маданияты тууралуу жалпыланган маалыматтар камтылган. Албетте, бул эмгекте да Чүй өрөөнүнүн совет мезгилдеги өнөр жайынын өнүгүшү боюнча атайын бөлүмгө бөлүнүп, чагылдырылган эмес.

Кыргызстандын өнөр жай тармагы боюнча изилдөө жүргүзгөндө мындан да башка көптөгөн эмгектер бар экендигин айтууга болот, бирок, окумуштуу Сабыр Аттокуровдун эмгектери жана анын монографиялары жана жогорудагы аталган илимий изилдөөлөр негизинен Кыргызстандын совет мезгилиндеги өнөр жай тармагы боюнча максаттуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн көлөмдүү эмгектер.

Ал эми Чүй облусунун өнөр жай ишканаларынын советтик мезгилде өнүгүшү боюнча тарыхнаамени карап жатып, атайын изилдөөгө алынып жазылган эмгектин жоктугуна күбө болдук.

Колдонулган адабияттар:

1. Арзыматова, А.А. Промышленность Кыргызстана. Вторая половина XIXXX вв. Теоретико-методологические проблемы [Текст] / А.А. Арзыматова. – Бишкек: [б.и.], 2008. – 300 с.
2. Аттокуров, С.А. Из истории развития промышленности Киргизской Республики (1926-1929гг.) [Текст] / А.С. Аттокуров // Уч. зап. КГУ. Ист. фак-т. – Вып. VI. – 1958. – С.56-67.

3. Аттокуров, С.А. История индустриального развития Киргизии (1917-1937 гг.) [Текст] / А.С.Аттокуров. – Фрунзе: Изд-во «Кыргызстан»,1965. – 462 с.
4. Аттокуров, С.А. Промышленность Киргизии в годы великих битв [Текст] / А.С. Аттокуров. – Фрунзе: Изд-во «Кыргызстан». – 1975.- 150 с.
5. Бейсебаев Р.С. “История топливно-энергетического комплекса Кыргызской Республики в годы независимости в контексте сотрудничества с зарубежными странами (1991-2016). [Текст]: дис. ... докт.истор. наук: 07.00.02. / Р.С. Бейсебаев – Бишкек, 2019. – 302 с.
6. История Киргизии [Текст]. – Фрунзе: Кирг. гос. изд-во,1963. – Т. 2. – 580с
7. Лаврентьев, В. Пути индустриализации Средней Азии / В. Лаврентьев. -Ташкент: [б.и.], 1929. – 92 с
8. Лайпанов, Х.О. Развитие промышленности Киргизии в годы первой пятилетки (1928-1937 гг.) [Текст] / Х.О. Лайпанов. – Баку: [б.и.], 1959. –122с.
9. Рыскулов, Т.Р. Киргизстан (историко-экономический очерк) [Текст] / Т.Р. Рыскулов. – М.: [б.и.], 1935. – 190с.
10. Фатьянов, И.А. Итоги и задачи хозяйственного строительства в Киргизстане [Текст] / И.А. Фатьянов // Народное хозяйство Средней Азии. – Ташкент,1926. – №1. – С.7-13.
11. “Чүй облусу”.[Текст]:Энциклопедия. - Бишкек: [б.и.],1994. – С. 717.
12. Чыймылова, Б.Д., Уметов Дж. Развитие промышленности Киргизии в годы довоенных пятилеток (1928-июнь1941) [Текст] / Б.Д.Чыймылова, Ж.Уметов. - Фрунзе: Илим,1967. – 170 с.
13. Рыскулов, Т.Р. Киргизстан (историко-экономический очерк) [Текст] / Т.Р. Рыскулов. – М.: [б.и.], 1935. – 190с.
14. Фатьянов, И.А. Итоги и задачи хозяйственного строительства в Киргизстане [Текст] / И.А. Фатьянов // Народное хозяйство Средней Азии. – Ташкент,1926. – №1. – С.7-13.
15. “Чүй облусу”.[Текст]:Энциклопедия. - Бишкек: [б.и.],1994. – С. 717.
16. Чыймылова, Б.Д., Уметов Дж. Развитие промышленности Киргизии в годы довоенных пятилеток(1928-июнь1941)[Текст] / Б.Д.Чыймылова, Ж.Уметов. - Фрунзе: Илим,1967.– 170 с.

Рецензент: т.и.д., профессордун м.а., Эсенкулов Н.Ж

УДК: 795.5

Макилова М. Б., Мамыров А. К.

И. Арабаев атындагы КМУ, экология жана туризм кафедрасы, магистранттар

Макилова М. Б., Мамыров А. К.

КГУ им. И. Арабаева, кафедра экологии и туризма, магистранты

Makilova M. B., Mamayrov A. K.

KSU I. Arabaev, Department of Ecology and Tourism, undergraduates

**АЛА-АРЧА ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДА ТУРИЗМДИ ӨНУКТҮРҮҮДӨГҮ
КӨЙГӨЙЛӨР**

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ПРИРОДНОМ ПАРКЕ АЛА-АРЧА
PROBLEMS OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE ALA-ARCHA NATURE PARK**

Аннотация: Макалада авторлор «Ала-Арча» жаратылыш паркындагы өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо менен бирге туризмди уюштуруудагы кээ бир мүчүлүштүктөрдү ачып берүүгө аракет кылышкан. Андан сырткары «Ала-Арча» жаратылыш паркындагы туристтик бизнестин өнүгүшүнө жана калыптанышына кыскача мүнөздөмө берилген.

Аннотация: В статье авторы попытались выявить некоторые недостатки в организации туризма, а также охраны флоры и фауны в природном парке Ала-Арча. Дается краткая характеристика развития и становления туристического бизнеса в природном парке Ала-Арча.

Annotation: In the article, the authors tried to identify some shortcomings in the organization of tourism, as well as the protection of flora and fauna in the Ala-Archa Nature Park. A brief description of the development and formation of the tourism business in the Ala-Archa Nature Park is given.

Негизги сөздөр: парк, тейлөө, туризм, кызматтар, флора, фауна, туристтик бизнес, экологиялык туризм.

Ключевые слова: парк, сервис, туризм, услуги, флоры, фауны, туристического бизнес, экотуризм.

Keywords: park, service, tourism, services, flora, fauna, tourism business, ecotourism

Жаратылыш парктардын түзүлүшүнүн негизги максаты, жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана илимий иштерди жүргүзүү, жалпысынан алганда жалпы жаратылышты, курчап турган айлана чөйрөнү коргоо.

Кыргыз Республикасынын өзгөчө көзөмөлгө алынган аймактар боюнча жазылган жалпы жобосунун негизинде, ар бир Мамлекеттик жаратылыш парк, ар бир өзгөчө көзөмөлгө алынган Мамлекеттик корук, жаратылыш байлыктарын, тарыхый байлыктарды, экологиялык өзгөчөлүктөрүн сактоо жана жаратылыштын рекреациялык абалын туура пайдалануу. Кыргыз Мамлекеттик «Ала-Арча» жаратылыш паркы, 8-апрель 1976-жылы - Кыргыз ССР Министирлер кеңешинин №168 токтомунда, «Ала-Арча» жаратылыш паркын түзүү долбоорун бекитүү чечимин кабыл алган.

«Ала-Арча» жаратылыш паркын түзүү жана жалпы аянты 19 400 га, указына 20-декабрь 1976-жылы кол коюлган. Максаты, Кыргыз Ала-Тоосунун «Ала-Арча» капчыгайындагы жаратылышты жан-жаныбарларын, өсүмдүктөрүн, айлана чөйрөнү калыбына келтирүү, боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү, туризмдин өнүгүү шарттарын түзүү, Бишкек (Фрунзе) шаарынын тургундарынын жана туристтер үчүн эс алуу шарттары каралган. «Ала-Арча» жаратылыш паркы 1992-жылга чейин Кыргызстандагы жалгыз парк болгон. Капчыгайдын «Ала-Арча» деп аталып калышы кадимки өскөн арчага байланыштуу.

Арча капчыгайдагы негизги токойдун түрү болуп эсептелет. «Ала-Арча» жаратылыш паркында арчанын 4 түрү өсөт [5]. Жапалак арчанын эки, бак түрүндөгү арчанын эки түрү. Арча адамга абдан пайдалуу, илгертеден ата-бабаларыбыз даарычылыкка пайдаланып келген өсүмдүк. Арчалуу токойду аралап басып, дем алып жүрүүнүн өзү эле эмне деген дары.

«Ала-Арча» жаратылыш паркы, кыргыз жергесинин бирден бир кооз, абасы таза, көргөн адамдын жүрөгүнөн түнөк алган, борборубуз Бишкек шаарынын түштүк-батыш тарабынан отуз чакырым аралыкта жайгашкан. Башка жаратылыш парктарга караганда борборубуз Бишкек шаарына жакын жана асфальт төшөлгөн чоң жол менен барып эс алуу мүмкүнчүлүккө ээ. «Ала-Арча» мейманканасында талапка ылайыктуу кафе-бар, сауна, улуттук тамак-аш, бардык шарттары менен жатаканалар орун алган. Андан тышкары эл эс

алууга ыңгайлуу болгон токой арасындагы орундуктарга тапчандар жайгаштырылган. Акмарал эс алуу мейманканасы бардык шарттары менен. Чержаз мейманканасы улуттук боз үй тапчандары менен. Адыгене, Бөйрөк кафелери тапчандары менен эс алуучу туристтер үчүн ыңгайлуу.

1990-жылы жаңы административдик эки кабаттуу контора курулуп, ошол эле конторанын биринчи кабатында жаныбарлар музейи уюшулган. Музей аз аянтты ээлегенине карабастан эң жогорку дэңгээлде тыкан, таза жана канаттуулар менен жаныбарлардын 160 түрү жазылып коюлган. Кийинчерээк «Ала-Арча» паркына акы төлөп эс алуу чечими чыгып, капчыгайдын кире беришине тосмо жаңыртылып, эс алуу шартына ылайыкталган жайлар, жатаканалар, тамактануучу ашканалар иштей баштаган. «Ала-арча» жаратылыш паркы 1996-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын курамына кирип, «Альплагерь» спорт комитетинин курамынан парктын карамагына өткөн. Андан тышкары 70 га аянтты бар Мамлекеттик сорт изилдөө мөмө-жемиш багы жана Заречное айылында жайгашкан Сов. Миндин унаа жайгаштыруучу ишканасы парктын курамына өткөн. 2003-жылы туристтер үчүн мейманкана жана Президенттин конок үйү курулган. Туризм жана альпинизмдин өнүгүү жолу жыл сайын жакшырып, туристтер үчүн талапка ылайык жайлар курулууда. Парктын аймагы орто жана жогорку катардагы тоо кыркаларынын катарына кирип, деңиз дэңгээлинен 1650 метрден 5000 метрге чейин жеткен атагы алыска тараган бир топ чокулар жайгашкан. «Комсомол-4204», «Түндүк Аламудун-4895», «Корона-4850», «Теке-Төр-4480», «Шубина-3909», «Адыгене-4393» «Семенова-Тянь-Шанского-4875» сыяктуу жана башка, альпинисттер сүйгөн атактуу чокулар ондоп саналат. «Ала-Арча» капчыгайында 1953-жылы альпинисттердин базасы курулган. Кыргыз Республикасында альпинизмдин өнүгүүсү 1936-жылдан баштап дене тарбия жана спорт комитетинин мүчөлөрүнүн аныктоосу менен иштеле баштаган. 1936-жылы биздин альпинисттердин биринчи сапары «Ала-Арча» жаратылыш паркындагы «Комсомол» чокусу болгон бийиктиги деңиз дэңгээлинен 4204 метр. 1937-жылы альпинизм кружокторуна мектептерден, жогорку окуу жайлардан 170тен ашык спорт сүйүүчүлөрү катышкан. Бул көрүнүш Республикада спорт комитетин жана спорт клубунун түзүлүшүнө чоң өбөлгө болгон. 1950-жылы альпинисттер тобу кыргыздын дагы бир чокуларынын бири бийиктиги деңиз деңгээлинен 4875 метрди түзгөн Семенов Тянь-Шаньды басып өткөн. Кыргыз альпинисттеринин өнүгүүсүнө «Ала-Арча» альплагеринин ачылышы чоң өбөлгө болуп, жана ошондой эле бул жер альпинисттерди даярдоо борбору болуп, Союз боюнча эн мыкты жерлердин бири катары эсептелген жана Европа өлкөлөрүнө да белгилүү болгон [1,2].

Андан сырткары Кыргыз мамлекеттик «Ала-Арча» жаратылыш паркында, зоология музейи, 1990-жылы токой чарба министирлигинин, көркөм искусство фондусунун, «Ала-Арча» жаратылыш паркынын жетекчилиги жана илимий кызматкерлеринин иштеп чыккан долбоорунун негизинде уюшулган. Музейдин жасалгасы Кыргызстан көркөм фондусу тарабынан жасалгаланган. Ээлеген аянтынын аздыгына карабастан, жаныбарлар менен канаттуулардын жалпы 160 түрү жайгаштырылган. Анын ичинен 92 түрүн канаттуулар ээлейт.

Катырылып коюлган экспонаттардын көпчүлүгү, 1996-жылга чейин паркта эмгектенген ага илимий кызматкер зоолог-орнитолог Юрий Гаврилович Кормилицын тарабынан жасалган. Азыркы убакта «Ала-Арча» жаратылыш паркы уюшулгандан бери эмгектенип келе жаткан, парктын кадырлуу ардагерлеринин бири «таксидермист» Макешов Медеткан толуктап келүүдө.

Музейде коюлган экспонаттар кадимки тирүү кездериндей, эң жогорку деңгээлде сапаттуу жана кылдат жазалгандыгын ар бир музейге кирген адам далилдеп турат. Музейдеги экспонаттардын аттары уч тилде: Кыргыз, Орус жана Латын тилдеринде жазылып коюлган. Музейди биздин эле өлкөнүн элдери көрбөстөн, алыскы Европа өлкөлөрүнөн, Америка, Кытай, Индия, Германия, Англия жана башка көптөгөн өлкөлөрдөн келген туристтер көрүп, суктанып, жакшы ой пикирлерин жазып калтырып кетишет. Ала-Арчанын жаныбарлары жана өсүмдүктөрү. «Ала-Арча» жаратылыш паркы түрдүү өсүмдүктөргө жана жан жаныбарларга бай жергебиздин бири. Деңиз деңгээлинен үч миң метр бийик аскаларда Аркар-Кулжа, Эчки-Текелер жана Мышыктар түркүмүнө кирүүчү Илбирсттер мекендешет. Канаттуулардан; Улар, жору, Кузгун, Бүркүт, Ителги жана канаттарын жайганда 2-2,5 метрге чейин жеткен Таз жору, Балта жутар сыяктуу алп канаттуулар кездешет [3,4].

Негизинен алганда «Ала-Арча» жаратылыш паркында жаныбарлардын 40ка, канаттуулардын 160га, өсүмдүктөрдүн 800гө жакын түрлөрү бар экендиги илимий изилдөөлөрдүн негизинде аныкталган.

«Ала-Арча» жаратылыш паркы ачык асман алдындагы музей катары элдин тынымсыз массалык зыяраттарынын объектиси болот. Бул сейил бакка келгендер жыл сайын көбөйүп жатканына ынандырат. Бул жаратылыштын арасында массалык эс алууну уюштуруу жана максималдуу рекреациялык жүктөмдүн шарттарында жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн толук сактоо сыяктуу талаштуу тенденцияны чечүү үчүн парктын алдына татаал милдетти коюп жатат. Кээ бир аймактарда рекреациялык жүктөр экологиялык жактан алгылыксыз чектерге жетиши мүмкүн, бул биоценоздордун кайтарылгыс процесстерине жана өзгөрүүлөрүнө алып келет. Адамдардын жапырт келүүсү менен жапайы жаныбарлардын жана канаттуулардын болушун айкалыштыруу, ошондой эле өсүмдүк катмарын сактоо өзгөчө жана татаал проблема.

Белгилей кетсек, бүгүнкү күндө Ала-Арчада калктын эс алуу ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары: күнүмдүк сейилдөө жана эс алуу иш-чаралары, экскурсиялык, билим берүү, билим берүү туризми (тоо туризми, альпинизм, аскага чыгуу жана ат туризми).

Парктагы калктын эс алуу ишинин жогоруда аталган түрлөрүнүн ичинен 90%дан ашыгы күнүмдүк сейилдөө жана экскурсиялык эс алуу болуп саналат. Ала-Арча паркындагы рекреациялык жаратылышты башкаруунун өзүнүн өзгөчөлүгү бар. Ал рекреациялык жаратылышты башкарууга өзгөчө мамиле кылууну талап кылган табигый рекреациялык шарттардын көп түрдүүлүгү менен туюнтулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Атлас Кыргызской ССР. Том 1., раздел “Природные условия и ресурсы”., Москва-1987, С . 157.
2. Атышов К.А., Турдуманбетов Б.У. Экотуризм-Б., 2004.
3. Акрамаов З.М. Жемчужина средней Азии М.1960.
4. Аламан., В С.К., Сакиев К., Ахмедов С Физическая география Кыргызстана. Бишкек-2013г.
5. Бакиров Н.Б, Исаев А.И., Осмонов А.О. Кыргыз Республикасынын географиясы Бишкек-1998ж

Рецензент: к.г.н., доцент Кермалиев Р.С

Макилова М. Б., Мамыров А. К.

И. Арабаев атындагы КМУ, экология жана туризм кафедрасы, магистранттар

Макилова М. Б., Мамыров А. К.

КГУ им. И. Арабаева, кафедра экологии и туризма, магистранты

Makilova M. B., Mamyrov A. K.

KSU I. Arabaev, Department of Ecology and Tourism, undergraduates

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИЗМ БИЗНЕСИН ӨНҮКТҮРҮҮДӨ МАРКЕТИНГТИН РОЛУ РОЛЬ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ ТУРИСТСКОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ THE ROLE OF MARKETING IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM BUSINESS IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада авторлор туристтик бизнести өнүктүрүүдө маркетингдин ролун ачып берүүгө аракет кылышкан. Кыргыз Республикасындагы туристтик бизнестин өнүгүшүнө жана калыптанышына кыскача мүнөздөмө берилген.

Туризм тармагындагы маркетингдин өнүгүшү, бүгүнкү күндө туризм бизнесинин өнүгүшү каралып, аларды чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье авторы попытались раскрыть роль маркетинга в развитии туристского бизнеса. Дается краткая характеристика развития и становления туристского бизнеса в Кыргызской Республике.

Рассматриваются развитие маркетинга в туристской индустрии, развитие туристского бизнеса на сегодняшний день, намечены возможные пути их решения.

Abstract: In the article, the authors tried to reveal the role of marketing in the development of the tourism business. A brief description of the development and formation of the tourism business in the Kyrgyz Republic is given.

The development of marketing in the tourism industry, the development of the tourism business today are considered, and possible ways to solve them are outlined.

Негизги сөздөр: маркетинг, менеджмент, бизнес, тейлөө, туризм, базар, кызмат көрсөтүүлөр, жарманке, туристтик продукт, атаандаштык.

Ключевые слова: маркетинг, менеджмент, бизнес, сервис, туризм, рынок, услуги, ярмарка, турпродукт, конкуренция.

Keywords: marketing, management, business, service, tourism, market, services, fair, tourist product, competition.

Маркетинг ар бирибизге жашообуздун ар бир күнүндө жана ишмердүүлүктүн бардык тармагында таасир этет. Маркетинг активдүү процесс катары рынок экономикасынын шартында компаниянын үзгүлтүксүз иштеши үчүн зарыл болгон бир катар милдеттерди чечет. "Маркетинг" деген сөз абдан кеңири таралганы менен аны сынчылар гана эмес, маркетинг менен алектенген адамдар да туура эмес түшүнүшөт. Бардык татаал ой жүгүртүүнүн артында маркетинг концепциясынын үч аспектиси жатат: биринчиден, рынокко кирүү, экинчиден, рынокторду түшүнүү жана үчүнчүдөн, ой жүгүртүү. Туризмди өнүктүрүүдө маркетингдин ролу мына ушунда: маркетинг жана жарнаманын жардамы менен сиз рынокту каалаган нерсени кабыл алсаңыз болот [1].

Туризм бүгүнкү күндө экономикалык категория болуп эсептелинет жана коммерциялык ишмердүүлүк, бизнес катары каралат. Болжол менен өткөн кылымдын 90-жылдарынын ортосунан тарта жаңы туристтик мамилелердин чыныгы башаттары пайда болуп, жеке сектор тузулугу шартталды.

1995-жылы биздин республика биринчи жолу Берлинде (ITB) өткөн Бүткүл дүйнөлүк туристтик жарманкеге катышкан. ITBге биринчи катышуу биздин өлкөдө чоң кызыгууну жаратты. Ал кезде эгемендүүлүккө карабастан, анын бай жана кызыктуу жаратылыш ресурстары бар Кыргызстан Республикасы бар экенин билгендер аз эле. Ошол мезгилде иштеп баштаган туристтик ишканалар өлкөнүн имиджин калыптандыруу жана таанытуу боюнча иштеши керек болчу. Ал эми ошол кездеги негизги нерсе ушул болчу. Албетте, биздин туристтик продукциянын сапаты дүйнөлүк деңгээлге, туристтердин кызыкчылыгына дал келген жок.

Бүгүнкү күндө туризм маңызы боюнча экономикалык чөйрөнүн объектиси болуп саналат. Ошондуктан, туризм экономикалык артыкчылыктан социалдык-экономикалык артыкчылыкка айланышы керек. Республикадагы туризмдин структуралык схемасын талдоо көрсөткөндөй, экономикалык реформалар, менчиктештирүү, рыноктук механизмдерди киргизүү туризм тармагында 3 компонентти бөлүп, калыптандырган:

1. Профсоюздук туризмдин объекттери;
2. Президенттин Аппаратынын карамагындагы туристтик объекттер;
3. Менчиктин ар кандай формасындагы туристтик ишканалар.

Туристтерди тейлөөчү ишканалардын үчүнчү бөлүгү бүгүнкү күндө эң активдүү жана сапаттуу өсүүгө умтулуп, жаңы экономикалык механизмдер боюнча жашоого аракет кылышат. Жеке сектор бир топ эле көзөмөлдөнүп турат, бирок мамлекеттик сектор менен бирдикте биригип чечүүнү талап кылган көйгөйлөр бар. Туризмди өнүктүрүү темпи жеке секторго жана жеке ишкерге жүктөлгөн.

2021-жылы статистика боюнча Кыргызстанга бир миллиондон ашык турист келген. Албетте, жеке сектор өз алдынча сапатсыз турак-жай менен камсыз кылуудан, экскурсиядан жана башка кызматтардан киреше алат. Бирок туризм индустриясынын ички инфраструктурасы көп нерсени каалап жатат. Эң көйгөйлүү болуп жолдор, мейманканалар, материалдык-техникалык база, тейлөө сапаты саналат (Табл. 1).

Таблица 1

2021-ж. Кыргыз Республикасындагы туризмдин
өнүгүшүнүн негизги индикаторлору [2]

	2020	2021
Туризм чөйрөсү менен байланышкан катталган чарба жүргүзүүчү субъекттердин саны, миң бирдик	115,8	118,3
анын ичинен, рекреация жана эс алуу жаатындагы кызматтарды көрсөткүч	13,9	14,6
Туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү кошумча дүң нарк: млн.сом	19 732,6	26 063,6
ИДПга пайыз менен	3,3	3,6

	2020	2021
Туристтик бизнести өнүктүрүүчү көмөк көрсөткөн өнөр жай продукциясын өндүрүү, млн. сом	812,6	938,0
Туризм чөйрөсүндөгү негизги капиталга инвестициялар, млн. сом	13 653,9	14 604,8
Туризм чөйрөсүндөгү чекене товар жүгүртүүнүн көлөмү, млн.сом	15 349,2	20 555,6
Ресторандар, барлар, ашканалардын ж.б тамак-аш менен камсыздоо боюнча ишканалардын жүгүртүүсү, млн. сом	6 688,9	9 786,0
Калкка рыноктук кызмат көрсөтүүлөр, млн. сом:		
туристтик агенттиктердин ишмердигинин кызмат көрсөтүүлөрү	815,9	1 333,2
санаториялык-курорттук ишмердиктин кызмат көрсөтүүлөрү	354,0	732,9
мейманканалардын кызмат көрсөтүүлөрү жана туристтик жашоо үчүн кызмат көрсөтүүлөрү	1 153,0	1 413,1
Туристтик кызмат көрсөтүүнүн экспорту (чет өлкөлүк жарандардан түшкөн киреше), АКШнын млн. доллары	120,4	142,4
Туристтик кызмат көрсөтүүнүн импорту (чет өлкөдөгү Кыргызстандын жарандарынын чыгымдары), АКШнын млн. доллары	78,7	60,7

Алынган булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети (stat.kg).

Турфирмалардын ортосунда атаандаштык бар, бирок маркетинг иштери болбосо, туристтик продуктуну жылдыруу жана сапатын жогорулатуу мүмкүн эмес. Туризм жакшы өнүккөн өлкөлөрдө маркетинг системасы күчтүү иштейт. Маркетингдик изилдөө ар кандай бизнести өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат. Маркетингдик иштеп чыгуулар дээрлик бардык туристтик компаниялар тарабынан колдонулат. Бирок Кыргызстанда туризм маркетинги эффективдүү эмес жана натыйжасы азыраак көрүнүүдө.

Кеңири мааниде туризм Кыргызстан үчүн өлкөнүн же тигил же бул аймактын, атап айтканда Ысык-Көл облусунун экономикасынын негизги тармагы болуп саналат, ал башка тармактардын өнүгүүсүн көзөмөлдөп, улуттук дүң продукцияны түзүүгө активдүү катышат. Тар мааниде туризмди туристтерди тейлөөгө байланышкан көптөгөн тармактарды бириктирген экономикалык корунуш катары мүнөздөөгө болот.

Кыргыз Республикасында туристтик бизнести өнүктүрүү үчүн материалдык-техникалык база, даярдалган кадрлар, туризмди өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасы, туризм маркетинги, туризмди башкаруу маанилүү. Тактап айтканда, туристтик бизнести өнүктүрүү зарыл. Туристтик бизнес максималдуу киреше алууга, туризмге инвестиция

тартууга мүмкүндүк берет. Туризм бизнесин мамлекет менен жеке соодагерлердин биргелешип өнүктүрүү боюнча иш-чаралардын планын так иштеп чыгуу зарыл.

Жеке бизнести өнүктүрүү жакшы натыйжаларды берип жатат, муну республикада курорттук аймак өнүгүп, бул аймактагы калктын жашоо деңгээли салыштырмалуу жакшырып баратканынан көрүүгө болот. Кыргызстанда туризм тармагында иштеген жумушчулардын орточо жылдык саны 10000ден ашуун адамды түзөт, анын ичинде мейманкана индустриясында, атайын жайгаштыруу мекемелеринде жана түздөн-түз туризм индустриясында иштегендер [3].

Туризмди өнүктүрүүнүн негизги максаты киреше алып келүүчү жана жаңы жумуш орундарын түзүүчү ар түрдүү туристтик кызматтарга кардарлардын кеңири керектөөлөрүн канааттандырууга жөндөмдүү, жогорку кирешелүү, атаандаштыкка жөндөмдүү туристтик комплексти түзүү болуп саналат.

Туристтик бизнестин негизги фактору туристтик продукт болуп саналат, ошондуктан туристтик продуктуну түзүү, аны керектөөчүгө сатуу туризм бизнесин өнүктүрүүнүн негизги звеносу болуп саналат.

Туристтик бизнестин маанилүү жана негизги звенолорунун бири ресурстарды, алардын ар түрдүүлүгүн билүү болуп саналат. Ресурстарды жакшы билбесе, жагымдуу жана ликвиддүү туристтик продуктуну түзүүгө ишенүү кыйын. Туризм бүгүнкү күндө туристтик ресурстарды максаттуу пайдаланууга негизделген [4].

Туризмди өнүктүрүү калктын, өзгөчө курорттук-рекреациялык туризмдин, бүткүл Жибек Жолунун боюндагы экологиялык туризмдин аймактарында жашаган калктын активдүү катышуусуз мүмкүн эмес. Жергиликтүү калкты туризмди өнүктүрүү процессине тартуу кол өнөрчүлүктү, маданиятты, элдик оозеки чыгармачылыкты сактоого жана өркүндөтүүгө кызмат кылат. Жергиликтуу калк да бирдей негизде пайда алып, катышууга тийиш. Туризм тармагында жумуштуулуктун өсүшү менен калктын кирешеси өсүп, элдин жыргалчылыгынын деңгээли жогорулап жатат [5].

Мамлекеттин туризм саясаты – туризм тармагын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүнү, туристтик ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууну, туризмдин экономикалык натыйжалуулугун жогорулатууну аныктоочу мамлекеттик чаралардын жана иш-чаралардын жыйындысы. өлкөнүн жаратылыш шарттарынын (рельефи, климаты, географиялык абалы, флорасы, фаунасы ж. б.) таасиринен түзүлөт; туристтик кызыкчылык туудурган объекттердин болушун аныктоочу транспорттук шарттар, туризмди өнүктүрүү үчүн социалдык, экономикалык жана укуктук шарттар.

Кыргызстандын туризм саясатынын максаттары өнүгүүнүн конкреттүү экономикалык жана тарыхый шарттарына жана туризм индустриясынын өзүнүн жетилгендик даражасына байланыштуу. Ошол эле учурда алардын эң негизгиси – улуттук туристтик продуктуну түзүү жана рынокко жылдыруу. Бул максатты ишке ашыруу үчүн тиешелүү маркетинг иш-чараларын жүргүзүү талап кылынат. Кыргызстандын туризмдин маркетингдик стратегиясы мамлекеттин туристтик имиджин калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталышы керек. Мамлекеттин имиджи чет элдик туристтерди өзүнө тартып турат.

Кыргызстандын туризм индустриясын өнүктүрүүнүн негизги максаты экологиялык жана социалдык жактан багытталган, жогорку кирешелүү жана атаандаштыкка жөндөмдүү туристтик комплексти калыптандыруу болууга тийиш, ал кардарлардын туристтик кызматтардын ар түрдүүлүгүнө болгон керектөөлөрүн канааттандыра алат. Мындан

маркетингдин максаты туристтердин агымын тармак үчүн маанилүү мааниге чейин көбөйтүү болуп саналат.

Кыргызстандын туристтик ресурстарын, болгон инфраструктурасын, туристтик объектилерин маркетингдик изилдөөлөр көрсөткөндөй, биринчи кезекте олуттуу капиталдык чыгымдарды талап кылбаган жана инвестициянын тез кайтарымын камсыз кылган туризмдин түрлөрүн өнүктүрүүгө басым жасоо зарыл.

Туризмдеги маркетинг аны колдонуу жана эффективдүү өнүктүрүү үчүн бир катар шарттарды талап кылат: рынокту кызмат көрсөтүүлөр менен терең толтуруу, башкача айтканда, сатып алуучу рыноктун болушу; туристтик фирмалардын курч атаандаштык күрөшү; эркин рыноктук мамилелер, башкача айтканда, сатуу рынокторун, бизнес өнөктөштөрдү тандоо эркиндиги, эркин баа саясаты, коммерциялык иш ж.б.

Туристтик бизнести ийгиликтүү өнүктүрүү жана максималдуу киреше алуу үчүн бир катар маанилүү милдеттерди чечүү зарыл:

- Кыргызстанды атактуу кыла турган жарнак кампаниясын жүргүзүү;
- мамлекет өлкөнүн жарнамасын каржылоого катышуусу керек;
- мамлекеттин жана коммерциялык сектордун маркетинг жана жарнамалык аракеттерин толук координациялоо;
- маркетинг стратегиясынын негизги максаттары так аныкталышы керек.

Кыргызстанга келген туристтердин санынын жана сапатынын байкаларлык өсүшүнө карабастан, туризм индустриясынын өлкөнүн экономикасына тийгизген таасири, тилекке каршы, дагы деле анча деле чоң эмес жана 5%дан ашпайт.

Список использованной литературы:

1. Камчыбеков Т., Залепо В., Беккулиева Б. Туризм маркетинги. –Окуу куралы: –Б.: -2005.
2. КР статистика комитети (stat.kg). -2021ж.
3. Кыргызстандагы туризм. Статистикалык жыйнак. –Б.: -2021.
4. Дурович А.П. Туризм маркетинги. –Минск: 2001.
5. Дудашили С.Д. Кыргызстандын туристтик ресурстары. –Б.: -2004.

Рецензент: п.и.к., профессордун м.а. Темирбек у. Иличбек

УДК 392.16 (575.2)

Нурланбек уулу Улукбек

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Нурланбек уулу Улукбек

КГУ им.И. Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Nurlanbek uulu Ulukbek

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРДЫ ЖӨНГӨ САЛУУ
РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ
REGULATION OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL RELATIONS**

Аннотация: Макалa азыркы коомдун жашоосу негизинен анын илимий-техникалык дараметин өнүктүрүү менен аныкталат. Илимий-техникалык прогресс Улуттук илимий-техникалык иштин масштабын кеңейтти жана изилдөө процессинин татаалдашына жана кымбатташына алып келди, ошондой эле илимдин жана техниканын бардык негизги тармактарында күчтүү илимий-техникалык потенциалы бар бир дагы мамлекет бир эле учурда изилдөө жүргүзө албагандыктан, татаал илимий-техникалык маселелерди чечүүдө мамлекеттердин күч-аракеттерин бириктирүү зарылдыгын шарттады. Илимий-техникалык прогресс мамлекеттер аралык интеграцияны пайда кылган фактор болуп саналат.

Аннотация: Статья жизнь современного общества во многом определяется развитием его научно-технического потенциала. Научно-технический прогресс расширил масштабы национальной научно-технической деятельности и привел к усложнению и удорожанию исследовательского процесса, а также обусловил необходимость объединения усилий государств в решении сложнейших научно-технических задач, так как ни одно государство, обладающее мощным научно-техническим потенциалом, не может одновременно проводить исследования во всех основных областях науки и техники. Научно-технический прогресс является фактором, порождающим межгосударственную интеграцию.

Annotation: Article The life of modern society is largely determined by the development of its scientific and technical potential. Scientific and technological progress has expanded the scope of national scientific and technical activities and led to the complication and increase in the cost of the research process, and also necessitated the unification of the efforts of states in solving the most complex scientific and technical problems, since no state with a powerful scientific and technical potential can simultaneously conduct research in all major fields of science and technology. Scientific and technological progress is a factor generating interstate integration.

Негизги сөздөр: Эл аралык кызматташтык, укуктук ченемдер, изилдөө, прогресс, байланыш.

Ключевые слова: Международное сотрудничество, правовые нормы, исследования, прогресс, контакты.

Key words: International cooperation, legal norms, research, progress, contacts.

Необходимость межгосударственного сотрудничества в области науки и техники, вызванная научно-техническим прогрессом, требует надлежащего правового закрепления, выражающегося в создании международно-правовых норм. Таким образом, возникает группа правовых норм, регулирующих международные отношения в области науки, техники и технологий, иначе говоря, международно-правовое регулирование научно-технического сотрудничества.

Глобальные технологии, порожденные научно-техническим прогрессом, требовали соответствующего уровня сотрудничества между государствами, в результате значительно расширилась сфера международно-правового регулирования. Это произошло не только за счет совершенно новых направлений производственной деятельности человека, но и в результате смещения сфер регулирования между национальным и международным правом. Использование космического пространства и небесных тел, геновая инженерия и охрана окружающей среды — лишь некоторые примеры областей, в которых национальное законодательство не может удовлетворить все потребности в правовом регулировании. Научно-технический прогресс в значительной степени способствовал осознанию человечеством идей общности судьбы, взаимозависимости и универсальности международной безопасности. Вопросы, ранее считавшиеся сугубо внутренним делом

государств, перешли в сферу международных отношений, а значит, попали под влияние международно-правовых норм.

В настоящее время до конца не решены вопросы о месте правовых норм, регулирующих международное научно-техническое сотрудничество, в системе международного права, а также о соотношении между международным экономическим и международным научно-техническим сотрудничеством. Долгое время в зарубежной и отечественной доктрине научно-техническое сотрудничество государств рассматривалось в рамках международного экономического права.

Не отрицая этого положения, ряд ученых считают целесообразным выделение из совокупности экономических отношений отношений сотрудничества в области науки и техники. Акцент делается на том, что экономическое взаимодействие государств – это, прежде всего, разновидность торговых отношений. Под влиянием научно-технического развития международные экономические связи все больше расширяются, из чисто внешнеторговых они перерастают в промышленное, научно-техническое сотрудничество, представляющее собой особый тип межгосударственных отношений.

Специфика международно-правового регулирования научно-технического сотрудничества определяется содержанием и целью общественных отношений, а именно достижением научного и (или) технического результата, который может выражаться, например, в решении конкретной задачи (парниковый эффект, экологическая безопасность, поиск новых форм жизни и др.). Эта цель обусловлена заинтересованностью государств, которая зачастую не преследует решения экономической проблемы. Именно эта характеристика свидетельствует об отличии научно-технических отношений от экономических. Эта специфика отношений обусловлена их материальным содержанием.

При этом следует отметить, что нормы, регулирующие международное научно-техническое сотрудничество, могут быть связаны с правовым регулированием отношений в области экономики, экологии, территорий (космоса, моря), прав человека и других сфер международного сотрудничества. Это обстоятельство определяет комплексный характер международно-правового регулирования научно-технического сотрудничества. Несмотря на многообразие отношений, правовые нормы, регулирующие научно-техническое сотрудничество, имеют свое конкретное содержание и назначение.

В основе международно-правового регулирования научно-технических отношений лежат основные принципы международного права.

Однако, устанавливая общие рамки отношений между государствами, они еще недостаточно конкретны для регулирования международных научно-технических отношений, в связи с чем возникают особые (отраслевые) принципы.

Специальные принципы правового регулирования международного научно-технического сотрудничества подробно исследованы в работах К.Г. Борисов, выделивший следующие принципы: свобода научных исследований; свобода выбора формы организации научно-технических отношений; сотрудничество в применении достижений научно-технического прогресса; научно-техническая помощь, равенство и недискриминация в научно-технических отношениях; эквивалентность в обмене научно-техническими достижениями; взаимность.

В настоящее время не существует широкого универсального международно-правового акта, содержащего специальные принципы международного научно-технического

сотрудничества. Однако следует отметить, что такие документы существуют на региональном уровне.

Самостоятельные цели и задачи международного научно-технического сотрудничества зависят прежде всего от того, на какой основе оно осуществляется:

- 1) на универсальной основе, когда в решении научно-технических задач принимают участие государства, расположенные в разных регионах земного шара;
- 2) в рамках отдельных групп стран, в совокупности составляющих международное региональное сообщество;
- 3) в двустороннем порядке.

В последние десятилетия большой объем международного научно-технического сотрудничества приходится на межгосударственные контакты. Однако в международном научно-техническом сотрудничестве участвуют самые разные субъекты: государства и отдельные ученые, международные и национальные компании и организации.

Значительное количество международных контактов в области науки и техники происходит в рамках международных межправительственных и неправительственных организаций.

Рассмотренное многообразие отношений в сфере международного научно-технического сотрудничества позволяет утверждать, что в мире сформировалась система всеобщего, регионального и двустороннего международного сотрудничества в области науки, техники и технологий. Ее субъектами являются государства, международные и национальные организации, отдельные ученые и их коллективы.

Эта система охватывает:

- международные научные связи, направленные на решение теоретических и экспериментальных задач фундаментальной и прикладной науки (например, в рамках ЮНЕСКО; программа ЕС «Эврика»);
- международные технические и технологические связи (например, универсальное сотрудничество в области телекоммуникаций);
- коммуникации в сфере промышленной собственности (например, в рамках Евразийской патентной организации);
- обучение (например, программы, реализуемые МОТ, программа TACIS);
- международная помощь в выполнении работ и создании технологических процессов (например, в рамках ПРООН, ЮНЕСКО);
- обеспечение безопасного использования достижений научно-технического прогресса (например, сотрудничество в рамках МАГАТЭ);
- предотвращение нанесения ущерба окружающей среде (например, сотрудничество в рамках ЮНЕП) и др.

Международное научно-техническое сотрудничество как самостоятельная область отношений, регулируемая международным правом, возникает относительно недавно, а именно во второй половине XX века.

Тем не менее, в настоящее время наблюдается бурное развитие международно-правового регулирования данного вида сотрудничества.

Это связано с научно-техническим прогрессом, важностью достижений научно-технической деятельности для мирового сообщества, появлением новых видов и форм сотрудничества и другими причинами.

Следует отметить, что со второй половины XIX века произошло значительное развитие многосторонней формы договорного регулирования в сферах науки и техники, что было обусловлено потребностями, возникшими перед международным нормотворчеством в связи с развитием отношений в этой сфере. Характерно, что международный договор в области научно-технического сотрудничества, помимо прав и обязанностей сторон, обычно включает перечень форм и видов этого сотрудничества.

Важнейшая роль в формировании и установлении норм сотрудничества в области науки, техники и технологий принадлежит актам органов ООН, документам других международных организаций и конференций. В 1963 г. в Женеве и 1979 г. в Вене были проведены международные конференции ООН по науке и технике в целях развития, на них был разработан Всемирный план действий в области науки и техники, в соответствии с которым государства вносили коррективы в научно-техническую политику. Во исполнение этого плана был создан Межправительственный комитет по науке и технике в целях развития на самом высоком уровне, а также Фонд добровольных взносов, находящийся в ведении ПРООН. Отмечая особенности актов, регулирующих научно-техническое сотрудничество, важно заметить широкое применение, в том числе в рамках региональных организаций, программ научно-технического сотрудничества, которые, как правило, разрабатываются в отдельной сфере сотрудничества и более конкретно определяют этапы и сроки выполнения мероприятий, их исполнителей, финансирование и другие вопросы. Благодаря использованию перспективных многолетних программ сотрудничества стал возможен перевод промышленного и научно-технического взаимодействия государств на долгосрочную основу в рамках межправительственных соглашений.

Основная задача международного права в области научно-технического сотрудничества и научно-технической деятельности – обеспечение того, чтобы достижения науки и техники были поставлены на службу миру, безопасности и прогрессу.

Список использованной литературы:

- https://be5.biz/pravo/m025/15_.html
- <https://minobrnauki.gov.ru/about/deps/dms/mntsii/>
- <http://www.scienceportal.org.by/print/cooperation/>

Рецензент: д.и.н., профессор Каана Айдаркул

УДК 392.16 (575.2)

Нурланбек уулу Улукбек

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Нурланбек уулу Улукбек

КГУ им.И. Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Nurlanbek uulu Ulukbek

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**АЗЫРКЫ ЭТАПТА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-
ТЕХНИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ**

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND TECHNICAL RELATIONS OF THE KYRGYZ
REPUBLIC AT THE PRESENT STAGE**

Аннотация: Кыргыз Республикасында Өнүккөн институттар, интеллектуалдык менчиктин натыйжалуу рыногу жана интеграцияланган инновациялык инфраструктура аркылуу илим чөйрөсүнөн өндүрүшкө инновацияларды өткөрүп берүүгө багытталган алдыңкы өлкөлөрдүн моделинин ортосунда олуттуу айырма бар эл аралык илимий-техникалык байланыштар түзүлүп жатат

Аннотация: В Кыргызской Республике существует значительная разница между моделью передовых стран, ориентированных на передачу инноваций из сферы науки в производство посредством развитых институтов, эффективного рынка интеллектуальной собственности и инновационной инфраструктуры, являющихся интегрированными международные научно-технические связи только формируются.

Annotation: In the Kyrgyz Republic. There is a significant difference between the model of advanced countries focused on the transfer of innovations from science to production through developed institutions, an effective intellectual property market and innovation infrastructure, which are integrated international scientific and technical ties are just being formed.

Негизги сөздөр: Илим, техникалык байланыштар, инновация, экономика

Ключевые слова: Наука, технические связи, инновации, экономика

Key words: Science, technical communications, innovation, economics

Современная НТР многократно расширила сферу применения достижений науки и техники в жизни общества. Научно-технические исследования, разработки и нововведения охватили и всю экономику.

В этих условиях изобретение каждой страной своего собственного "велосипеда" становится нецелесообразным и расточительным. Поэтому важной составляющей международных экономических отношений является широкий обмен научно-технической деятельностью и её продуктами. Этот обмен осуществляется в самых разнообразных взаимовыгодных формах.

Так обмениваясь научно-технической информацией, страны покупают друг у друга лицензии (разрешения) на применение у себя запатентованных открытий, изобретений, научно-технических и технологических новшеств, ноу-хау. Научно-производственная кооперация предполагает, что страны совместно проводят НИОКР, осуществляют общие научно-технические проекты, совместное предпринимательство по выпуску новой техники и прочей продукции.

Наконец, международный инжиниринг (от англ, engineering – техника; инженерное искусство), заключается в предоставлении одним государством другому проектно-конструкторских, консультационных, инженерно-строительных услуг в процессе проектирования и сооружения хозяйственных и иных объектов за рубежом.

Межгосударственные научно-технические связи осуществляются не только на коммерческой (платной) основе, но и в порядке безвозмездной помощи. Ряд развитых стран создают специальные благотворительные фонды, способствующие получению и распространению научно-технических знаний и достижений во всем мире.

Яркий пример – действующий во многих странах фонд Сóроса, американского финансиста и общественного деятеля, который стремится к тому, чтобы повсюду в мире развивалось так называемое открытое общество. Открытым можно считать общество со свободной и конкурентной рыночной экономикой, с гарантией демократии, свободы и прав людей, с общедоступной и передовой системой образования, с открытой для всех честной и полной информацией, с поощрением социального и научно-технического прогресса, с толерантным отношением к иным идеологиям, религиям, образу жизни и со свободным взаимообменом национальных культур.

Особое значение в развитии международных научно-технических связей приобрела информатизация экономики, позволяющая преодолевать историческую ограниченность физических ресурсов не только относительно, но и абсолютно, сокращать удельные потребности в энергии, материалах, оборудовании, обеспечивать фронтальный переход к менее энергоемкому производству. Практическое осуществление информатизация экономики находит, во-первых, в создании и потреблении самих информационных ценностей (научных, производственных, технических, экономических, социальных и т.д.), во-вторых, в развитии соответствующих секторов и отраслей, связанных с производством и распределением информации, в-третьих, в перестройке всех производственных процессов, систем хозяйствования в сторону их информатизации.

Создаются коммерческие информационно-консультативные центры и совместные организации, ориентированные на экспорт технологий. Ведущие научные институты, концерны и ассоциации, технопарки формируют собственные банки данных о технологиях и предлагают информационные услуги иностранным потребителям.

Особое значение в современном мировом хозяйстве имеют международные научно-технические связи, обмен научно-технической информацией. Формы этой связи многообразны: продажа патентов, лицензий, секретов, инженерных услуг, любой ценной информации.

В Кыргызской Республике такой ключевой институт как международные научно-технические связи сегодня не в полной мере выступает генератором разработок и инноваций для национальной экономики. Также национальная промышленность не в полном объеме реализовывает новые идеи и проекты.

В таких условиях Кыргызской Республике на начальном этапе должна содействовать отечественным предприятиям и бизнесу в поиске, отборе, переносе и адаптации зарубежных технологий, а также через разработку соответствующих мер поддержки. Важная роль в этом процессе отводится прикладной науке, призванной обеспечивать адаптацию зарубежных технологий.

Развитие международных научно-технических связей активности в республике сдерживается совокупностью таких факторов, как неразвитость рыночных отношений, низкая степень зрелости конкурентной среды, неоправданная бюрократизация исполнительной власти, ограниченность финансовых ресурсов предприятий, высокие риски, отсутствие соответствующей инфраструктуры, низкая инновационная культура. Такое состояние дел обусловлено следующими факторами:

- отсутствие механизмов и стимулов, необходимых для реализации инновационных проектов;
- отсутствие адекватной инновационной структуры, ориентированной на потребности бизнеса;

Аннотация: Ата-мекендик тарых атеисттик көз карандылыктан арылып, Кыргызстандын тарыхындагы диндин ролун жана маанисин кайрадан карап чыгуу зарылчылыгына туш болду. Кыргызстандын азыркы ички жана тышкы саясаты, маданий иш-чаралар дайыма ишеним, руханият, ар кандай конфессиялар, культтар жөнүндө сөз кылууга негиз берет. Өлкөнүн саясий турмушун турукташтыруучу фактор катары православиенин мааниси өзгөчө актуалдуу.

Аннотация: Отечественная история, освободившись от атеистической зависимости, столкнулась с необходимостью переосмыслить роль и значение религии в истории Кыргызстана. Современная внутренняя и внешняя политика Кыргызстана, культурные мероприятия постоянно дают поводы говорить о вере, духовности, разных конфессиях, культах. Особенно актуально значение православия как стабилизирующего фактора в политической жизни страны.

Annotation: Domestic history, having freed itself from atheistic dependence, faced the need to rethink the role and significance of religion in the history of Kyrgyzstan. The modern domestic and foreign policy of Kyrgyzstan, cultural events constantly give reasons to talk about faith, spirituality, different confessions, cults. The importance of Orthodoxy as a stabilizing factor in the political life of the country is especially relevant.

Негизги сөздөр: Православие, маданият, согуштар, конфликттер, ишенимдер, мыйзамдаштыруу

Ключевые слова: православие, культура, войны, конфликты, убеждения, легализация.

Key words: Orthodoxy, culture, wars, conflicts, beliefs, legalization

Невозможно строить будущее, предавая забвению традиции родного края, складывавшиеся тысячелетиями. Любое человеческое устройство должно опираться на непреложные духовные основы, иначе оно не будет долговечным. Размышляя о возникновении и становлении Святого Православия в Киргизии, в первую очередь вспоминаешь о том, что именно Восток является колыбелью всего человеческого рода. В древности Центральная Азия была местом пересечения множества путей и дорог, на этой земле самобытная местная культура тесно переплеталась с другими – месопотамской и персидской, индийской и китайской, византийской и арабской. В силу ли природного характера народов, здесь проживавших и проживающих, или же подчиняясь историческим закономерностям, как считают ученые, а на самом деле действием неведомого, но явственно ощущаемого нами Божественного Промысла, Центральная Азия стала краем тесного взаимодействия различных культур. Никогда различие национальностей или разница в вере не становились здесь предметом раздоров и не отражались на человеческих отношениях. Конечно, в истории Центральной Азии были и масштабные войны, и мелкие вооруженные конфликты, но никогда не возникали они из-за религиозных убеждений. Веротерпимость – величайшее достояние этого благодатного края...

Существует теория о том, что киргизы и славяне имеют кровное родство, хотя и весьма отдаленное. Теория эта в последнее время подтверждается многими историческими, археологическими и антропологическими исследованиями. Средневековый историк Сейф-ад-Дин Ахсикенди, основываясь на древних мусульманских преданиях, утверждал, что родоначальником киргизского и всех тюркских народов являлся

патриарх Тюрк, сын патриарха Иафета, внук святого патриарха Ноя. Патриарх Тюрк и его потомки жили на побережье озера Иссык-Куль. [2] Это, так сказать, азиатская версия. Но есть и европейская: в древнеславянских летописях имеются сведения о том, что в Средней Азии возникли не только тюркские народы – отсюда берут свое происхождение и скифы. А скифы также являются одним из колен племени Иафета. Поселились они в верховьях рек Амударьи и Сырдарьи и дали начало многим народам Азии и Европы, в том числе и славянским. Существуют описания внешности тюркских народов, подтвержденные данными современных ученых-антропологов. Некоторое время Семиречьем правили так называемые енисейские киргизы: рослые люди с рыжими волосами, белым лицом и голубыми глазами. Не потому ли персидский историк Гардизи, основываясь на внешнем облике енисейцев, уже тогда, в свое время, считал их славянами?

Впрочем, на самом деле это не так. По языку и образу жизни енисейские киргизы, несомненно, являлись тюрками, занимавшими видное место в истории Центральной Азии, создавшими свою культуру и письменность.

Другим похожим на славян народом, оставившим яркий след на Киргизской земле, стал народ ягма, среди которого выделялись ягма-горожане и ягма-степняки. В средневековых рукописях мы находим свидетельства о том, что ягма-горожане были высокорослыми, бородатыми и голубоглазыми. Их внешность весьма напоминала внешность славян. Следовательно, ошибка Гардизи вряд ли была случайной.

"Иафетское происхождение" имели не только киргизский и славянский народы, но и предки казахов – тюрки-куманы, которых на Руси прозвали половцами за светлую окраску волос. Да и туркмены до сегодняшних дней сохраняют европеоидный антропологический тип. Таким образом, к потомкам патриарха Иафета можно отнести и тюрков, и славян, и многие европейские народы.

Киргизская земля (Семиречье) располагалась между кочевой Великой Степью и оседлым, процветающим Маверраханом. Здесь было много городов и селений, но и кочевники, имевшие самобытную культуру, оказывали определенное влияние на развитие этого края. Так и высокогорный регион Тянь-Шаня издревле являлся зоной кочевнического скотоводства, но тем не менее в долинах Таласа, Чу и Иссык-Куля помимо кочевых народов жили и народы, культивировавшие земледелие. Последние археологические работы Иссык-Кульской экспедиции на дне Тюпского залива, когда был исследован город Чигу, предоставили ученым явные свидетельства взаимодействия оседлых цивилизаций и кочевых обществ в этом регионе еще во времена первого тысячелетия до новой эры.

История христианства в Центральной Азии восходит ко временам апостольских странствий. Она навеки связана с именами ближайших учеников Христа: святых Апостолов Фомы-Близнеца и Андрея Первозванного. Просвещение народов Центральной и Южной Азии светом Святого Евангелия началось еще в I веке новой эры. Церковное предание повествует о том, что Апостолу Фоме выпал жребий проповедовать христианство в странах Индийских – так назывались земли к востоку от Римской Империи. С индийским купцом Апостол Фома проследовал через Иран до Окса (Амударьи), чтобы потом через Маверраханр и хивинские земли добраться до Индии. В житии говорится, что он благовествовал не только брахманам (индусам), но и бактрам, гирканам, парфянам – предкам современных народов Центральной Азии. Дорога проповедника пролегала и по Киргизской земле, через Ош и Узгенд. [4]

Благовествовал в Центральной Азии и святой Апостол Андрей Первозванный, который во время своей проповеди в "Великой Скифии" побывал на землях Западного Казахстана, дошел до Согдианы и, как гласит древнее предание, водрузил крест в Ургутских горах под Самаркандом. Здесь впоследствии возникло христианское селение Вазкерд, и был создан монастырь.

Апостольская проповедь в Центральной Азии была принята многими. В конце I – начале II века здесь уже активно действовали первые христианские общины. К IV веку по Рождестве Христовом они превратились в мощную Центральноазиатскую Церковь. Более того, христианство стало государственной, хотя и не общенародной религией, распространенной во всей империи эфталитов. Затем, при карлукской династии, оно укрепилось в Западно-Тюркском каганате. И наконец, стало главенствовать даже в гигантской империи Чингисхана и первых Чингизидов.

На территорию Киргизстана христианство начало проникать в середине I тысячелетия новой эры, после заселения согдийцами Таласской и Чуйской долин и освоения ими Великого шелкового пути. Самым древним христианским памятником на территории Киргизстана является небольшая церковь VII–VIII веков в средневековом Суябе – столице тюркских каганов в Чуйской долине.

Первые христианские общины развивались спокойно, христианам не надо было прятаться и скрываться. Постепенно, к III веку, Церковь Христова прочно укоренилась на Центрально азиатской земле.

В IV веке приток христиан в Центральную Азию увеличился. Это были странствующие монахи, проповедники, ремесленники и купцы. Влияние христианства настолько усилилось, что здесь были созданы первые митрополии: Мервская, Самаркандская, Винкердская и Невакетская. Первое упоминание о христианском епископе города Мерва относится к 334 году.

На территории Киргизстана в городе Невакете находился центр Невакетской митрополии. Она была утверждена "царем тюрок", каганом Арсланом Иль-Тюргюком, который, по данным сирийских источников, крестился вместе со всем своим народом – карлуками. К IX веку эта митрополия объединяла общины Семиречья, Восточного Туркестана и Сибири. Здесь возникла и собственная богословская школа. На одном из кайраков (надмогильных камней) древнего Невакета есть надпись: Это могила славного богослова и проповедника, который просветил все монастыри светом, сына богослова Петра. Прославлен он был мудростью, голос его звучал громко, как труба.

В VI веке основной религией тюркских правителей оставалось язычество, но известен и факт крещения кагана из династии Ашинов. В 619 году в Константинополе гуннский каган Колюг Сибир-хан также принял христианство. [3]

В период каганатов христианство в Центральной Азии настолько распространилось, что возникли даже города с исключительно христианским населением. Таким был многошумный Тарсакент, само название которого говорит о том, что это был город христиан. Располагался он на месте современного Бишкека. Примечательно, что город Тарсакент упоминается в знаменитом киргизском народном эпосе "Манас". Средневековый историк Рашид-ад-Дин (XIII–XIV века) называет этот город "существующим с незапамятных времен". В древнем некрополе городища Кара-Джигач под Бишкеком найдено более трех тысяч надмогильных камней – кайраков, отмеченных крестом (относятся они к VIII–XIV векам). Несколько захоронений принадлежат священнослужителям, причем один из них назван

знаменитым эмиром (полководцем) и священником. Дважды упоминаются хорепископы – викарные епископы. Надписи делались на сирийском и тюркском языках. Нередко христиане-тюрки имели два имени: одно – данное при крещении, другое – тюркское. В Тарсакенте имелась крупная армянская община. В 1332 году здесь был похоронен армянский епископ Иоанн. История сохранила для нас и другое имя: проповедника епископа Тимофея. В IX веке в Таласе активно действовала христианская церковь, и даже сам таласский эмир исповедовал христианство. Но следует сказать и о том, что такое возвышение христианской Церкви привело к ее гибели... Еще с VI века, будто чистое небо мрачными тучами, истинное христианство стало затягиваться тучами несторианства: христианское вероучение подменялось ересью. Как показала история, несторианство оказалось смертельной болезнью, которая в Средние века привела к полному краху христианства в Центральной Азии. При Чингисхане и первых его преемниках почти вся правящая верхушка огромного государства состояла из несториан. Несторианство было знаменем объединения Великой Степи и создания империи Чингизидов. Но и в тот период, и позже несториане отличались склонностью к политическим заговорам, провокациям, подкупу, шантажу и обману. Преступной была захватническая политика хана Мункэ, снарядившего "желтый крестовый поход" на мусульманские страны, стремящегося огнем и мечом обратить в несторианство многие народы. Конечно же после насильственного утверждения новой веры мусульмане не могли с прежним благодушием относиться к несторианам. К тому же местные несториане предавали своих мусульманских друзей и становились на сторону захватчиков. Когда последний караханидский властитель Баласагуна [4] Кучлук, сам бывший христианином несторианского толка, стал заставлять мусульман силой принимать христианство, он вызвал ожесточенную ненависть местного населения. Это послужило причиной того, что жители Караханидского каганата признали власть Чингисхана и добровольно сдались ему. Кучлук вынужден был бежать и бесславно погиб.

Сильные несторианские общины в XI–XII веках существовали на Иссык-Куле. В XII веке несторианский патриарх Илия III добился утверждения митрополии в Кашгаре. Новый митрополит назывался митрополитом Кашгара и Невакета, и в его ведении находились все христиане Тянь-Шаня, и в том числе Иссык-Куля.

Кстати, мусульмане того времени прекрасно разбирались в различных христианских конфессиях. Потому-то между Православием и Исламом конфликтов на религиозной почве не возникало. Истинные мусульмане не только не преследовали, но всегда поддерживали православных [6] христиан.

Такова предыстория более поздних событий, приведших к установлению неразрывных взаимоотношений народов, имеющих славянские и тюркские корни.

Сведения о ранних христианских памятниках на территории Киргизстана появились в конце XIX века, когда в Среднюю Азию стали проникать первые славянские поселенцы. И конечно, не один лишь узко этнографический интерес руководил учеными изыскателями – все они, хотя возможно и не осознавая того (впрочем, возможно, вполне сознательно), искали документального подтверждения общей исторической картины развития народов, единых исторических корней разнообразных и разновеликих культур.

В 1943 году вопрос о своей легализации подняли православные общины в городах Оше, Пржевальске, Джалал-Абаде и в селе Беловодском. В 1944 году были восстановлены приходы во Фрунзе, Токмаке и селах Алексеевке, Калининском, Ленинском (Ошской области), Михайловском, Ново-Николаевке, Октябрьском, Советском. В 1945 году регистрацию

прошли православные общины в городах Таласе, Кызыл-Кие и в селах Ананьеве, Мирза-Аке, Покровке (Иссык-Кульской области) и Покровке (Фрунзенской области), Сокулукте, Теплоключенке, Тюпе. В 1946 году обрели официальный статус приходы в селах Быстровке, Васильевке, Грозном, Ильичевке, Ивановке, Ключевке, Кок-Янгаке, Семеновке и в городах Канте и Сулюкте.

Православные общины Киргизии были легализованы и зарегистрированы решением Совмина. К 1946 году на юге Киргизии действовало девять приходов, на севере – двадцать три. Но советское государство не желало допускать еще большего распространения Православия в этом краю. История православия в Кыргызстане ясно демонстрирует, что история религии не есть движение принципов и факторов, а деятельность людей, от характера и нравственности которых зависит ее ход. [6]

Список использованной литературы

1. Воишин В. Очерки нового Туркестана. Свет и тени русской колонизации. -СПб., 1914.-86 с.
2. Галицкий В.Я. История города Пишпека: Досоветский период. 1878-1917.- Фрунзе: Илим, 1980. 188 с.
3. Галицкий В.Л., Плоских В.В. Старинный Ош. Фрунзе: Илим, 1987. -175 с.
4. Горячева В.Д. Город золотого верблюда (Краснореченское городище). -Фрунзе: Илим, 1988. 86 с.
5. Гордиенко Н.С. Современное русское православие. Л.: Лениздат, 1987. — 302 с.
6. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 1-3. - Фрунзе: Илим, 1980, 1982, 1987.
7. Дьячков П.А. Озеро Иссык-куль и его северный берег. (Из поездки в 1897 году) // Изв. ТОРГО / Т.1.- / Вып.1. - Ташкент, 1898. - С. 1-14.
8. Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. Ташкент: Узбекистон, 1994. - 120 с.
9. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5 тт. -Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - Т.1. - 480 с.

Рецензент: к.и.н. доцент Абдалиева Г.К

УДК 978.11-008

Салихова Аделина Абдысабитовна

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Салихова Аделина Абдысабитовна

КГУ им.И. Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Salikhova Adelina Abdysabitovna

KSU I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master's student

**КЫРГЫЗДАРДЫН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН БАШКА ЭЛДЕРИ МЕНЕН МАДАНИЙ
БАЙЛАНЫШТАРЫ**

**КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ КЫРГЫЗОВ С ДРУГИМИ НАРОДАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ
АЗИИ**

CULTURAL TIES OF THE KYRGYZ WITH OTHER PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Аннотация: Борбордук Азия Азиядагы стратегиялык жактан маанилүү аймак болгондуктан, дүйнөлүк державалар бул аймактын азыркы абалына да, тарыхына да абдан кызыгып жатканы бекеринен эмес. Борбордук Азиядагы стратегиялык атаандаштыктын күчөшү идеологиялык эмес, геосаясий жана геоэкономикалык негиздер боюнча жаңы карама-каршылыктарды жаратууда.

Аннотация: Центральная Азия является стратегически важным регионом в Азии, поэтому не случаен пристальный интерес со стороны мировых держав как к современному положению дел, так и к истории данного края. Усиление стратегического соперничества в Центральной Азии рождает новые противоречия, но уже не на идеологической, а геополитической и геоэкономической основах.

Annotation: Central Asia is a strategically important region in Asia, so it is no coincidence that the world powers are keenly interested in both the current state of affairs and the history of this region. Strengthening strategic rivalry in Central Asia gives rise to new contradictions, but not on ideological, but on geopolitical and geoeconomic foundations.

Негизги сөздөр: поэзия, элдик чыгармачылык, ыр жазуу, эпос, акындык поэзия

Ключевые слова: поэтическое творчество, народное творчество, песенное творчество, эпос, акынская поэзия.

Keywords: poetry, folk art, songwriting, epos, akynsky poetry

Учитывая специфику историко-культурного развития кыргызского народа, освещение его культурных связей с другими народами Средней Азии можно начинать с устного народного творчества, которому принадлежит видное место в истории духовной жизни кыргызского народа. Уходя своими корнями в глубокую древность, оно во многом и в яркой и своеобразной форме отражает исторические судьбы Кыргызов, их самобытную культуру, социальные отношения, важнейшие события прошлого, взаимоотношения с соседями, а также надежды и чаяния народа, его мировоззрение и эстетические идеалы.

Востоковед Н. И. Веселовский констатировал, что «по понятию туркестанцев история тогда только хороша, когда написана в стихотворной форме». Сказанное имеет прямое отношение и к кыргызскому народу, к его устному народному творчеству. [3]

Особое место среди произведений устного поэтического творчества кыргызов занимают эпические произведения, в первую очередь трилогия «Манас», о которой В. В. Радлов говорил, как о «поэтическом отражении всей жизни и всех стремлений народа».

О необходимости выявления взаимосвязей устного народного творчества народов Средней Азии, и в частности Кыргызского и казахского, писал М. О. Ауэзов: «Сравнительное изучение казахской литературы с литературами близких по языку, по культуре, по исторической судьбе народностей должно составлять в отношении прошлого главную продуктивную систему историко-литературного построения». Надо заметить, что усиливавшиеся с конца XVIII в. политические, торговые и культурные связи народов Средней Азии и Казахстана также способствовали появлению в их Устном народном творчестве общих сюжетов и общих героев что нашло отражение и в эпическом жанре фольклора—героическом эпосе.

Некоторые сюжеты из кыргызского эпоса «Манас» и имена его героев-батыров встречаются и в эпосах соседние народов—казахов, таджиков и др. Сходство не ограничивается внешним совпадением тех или иных элементов повествования, как правило, оно имеет гораздо более глубокий у всесторонний характер и охватывает общие жанровые признаки эпоса, его идейное

содержание, круг эпических мотивов и сюжетов и т. д. Характерно, что «Манас» бытует только у кыргызов. Однако побежденный Манасом потомок Камбар-хана казах Эр-Кекче впоследствии станет верным сподвижником Манаса. А в казахском эпосе богатырь Эр-Кекшю — сын Камбар-хана, погибает в битве с каракалпакским Кобланды-батыром. Встречаются и другие общие имена в тюркоязычных эпических произведениях. Например, в «Манасе» — Эр-Кошой — мудрый советчик богатыря, а в казахском — Эр-Косай — юный богатырь, мстивший врагам за смерть Эр-Кекшю. Другого соратника Манаса — Джангырчи — в казахском сказании об Эр-Кекшю находим в числе его дружинников и т. п.

Все эти и многие другие факты еще и еще раз подтверждают, что на протяжении веков духовная культура кыргызского народа развивалась в тесной взаимосвязи с культурой народов Средней Азии и Казахстана. Как известно, у последних с давних времен существуют общие эпосы. Например, у казахов, узбеков, каракалпаков — «Алпамыш», у казахов, туркмен, узбеков, таджиков — «Кёр-Оглы». С усилением экономических и культурных связей кыргызов с населением сопредельных областей эти же эпосы получили широкое распространение среди южных Кыргызов. [1]

Сказители «Манаса» обогащали его содержание отзвуками современной им жизни Кыргызского народа, особенно важнейших событий». Так, в записанных В. В. Радловым отрывках из «Манаса» встречаются строки, посвященные дружественным связям Кыргызов с Россией. Таковы, например, строки из завещания Манаса своему народу:

Когда говорил богатырь Манас:

Что я сказал, так и делай! Не выходи из послушанья моим словам! Можешь спокойно спать! Поехав к русским, станешь богатырем! Кто пойдет к русским, И голодный насытится, И бедняк станет богатым".

По сообщению В. В. Радлова, этот явно новый сюжет эпоса был введен в текст сказителем в знак глубокого уважения его к ученому из России. [2]

Все жанры фольклора Кыргызов и соседних с ними народов развивались в тесной взаимосвязи, отражая общность их исторических судеб и борьба против «своих» и пришлых эксплуататоров. В народных пословицах и поговорках ярко запечатлены взаимоотношения кыргызского народа с его соседями. «Русский разбогатеет — построит дом, Кыргыз разбогатеет — женится».

Среди среднеазиатских народов широко распространялись одинаковые по содержанию пословицы и поговорки, разоблачающие представителей господствующих классов и служителей мусульманской религии: «Слушай, что мулла говорит, но не делай то, что он делает», «Опасайся муллы, тихо ступающего, опасайся ходжи в пестром халате», «Можешь отказаться от веры, но не можешь отказаться от народа», «Кто надеется только на аллаха, тот останется голодным».

Большое место в среднеазиатском фольклоре занимали сказки. В кыргызских сказках нередко ставится в пример хитроумная, ловкая Карачач, отличающийся красноречием Жээрэнчечен, борец за народное счастье Асан Кайгы и другие, протестующие против произвола жадных баев, манапов, мулл и ишанов. Образы этих героев приобрели широкую известность не только в Кыргызстане, но и у соседних народов, трансформируясь сообразно условиям жизни и мировоззрению каждого из них. Герои этого же плана есть и у казахов (Алдар-Косе, Карашаш, Жирен., ше-шешен, Асан-кайгы), узбеков (Ходжа Насреддин, Наоретдин Афанди), таджиков (Ходжа Насреддин), туркмен (Алдар-Косе) и др. В сказках прослеживаются мотивы

классовых противоречий: герои, осознав социальную несправедливость, вступают в борьбу против нее. [3]

«Надо также отметить,—писал М. О. Ауэзов,—значительную связь казахских народных сказок со сказочным фольклором русского народа, что особенно заметно в разделе о животных». Это в равной мере относится и к Кыргызским сказкам.

В XVII-в первой половине XIX в. получило дальнейшее развитие кыргызское песенное народное творчество, причем и здесь аналогичные по содержанию свадебные, обрядовые и другие песни встречались у кыргызов, казахов, узбеков и таджиков. Широко бытовали связанный с кочевым образом жизни такие пастушеские песни кыргызов, как «Бек-бекей» и «Шырылдан». Продолжала существовать трудовая песня «Оп-майда». Подобные ей известны и у оседлых земледельческих народов Средней Азии, в частности узбеков и таджиков (песни при молотье хлеба). У всех среднеазиатских народов издавна бытовали также календарно-обрядовые песни — «Наураз «Жарамазан». В них высказывались пожелание друг другу счастья и здоровья, обилия скота и т. п., причем пожелания сплетались с религиозными мотивами, что было связано усилением распространения ислама в XIX в. [4]

В акынской поэзии у кыргызов, как и их соседей, начали более отчетливо проявляться две противоположные тенденции: реакционно-феодалная, с одной стороны, и прогрессивно-демократическая, с другой. Творчество акынов первого направления использовалось эксплуататорскими классами для духовного закабаления трудящихся против демократического течения в творчестве народов Средней Азии и Казахстана и против проникновения передовой русской культуры. В противовес им подлинно народные акыны, скитаясь от кочевья к кочевью, несли в народ живое и близкое массам творчество, а некоторые из них поднимали свой голос протеста против эксплуатации трудящихся масс.

Музыкальное творчество, развлечения и игры кыргызского народа

Как и фольклор, музыкальное народное творчество кыргызов и их соседей берет свое начало из глубины веков. Музыка всегда была жизненным спутником кыргызов и других среднеазиатских народов.

Музыкальное творчество кыргызов по жанровым признакам делится на инструментальное и вокальное. Среди разнообразных музыкальных инструментов основным, самым древним и широко распространенным, у Кыргызов является трехструнный комуз. Недаром о нем говорится: «Комуз — душа человека». Известный музыковед А. Затаевич писал: «В области, инструментального творчества, главным образом в пьесах для комуза, кыргызское музыкальное искусство достигает большой высоты и самостоятельности вне каких-либо сопоставлений и сравнений». Издавна широко бытуют у кыргызов и другие музыкальные инструменты: темир-комуз (варган), кыл кыяк (смычковый инструмент), чоор (дудка), сурнай, керней (тип гобоя), добулбас (тип литавр). Многие из них известны и другим народам среднеазиатско-казахстанского региона.[4]

Вокальный жанр у кыргызов развивался в трех направлениях: песенное творчество акынов и ырчи, бытовая массовая песня и эпические сказания. Все они бытовали отнюдь неизолированно от песенного творчества народов Средней Азии и Казахстана и постоянно обогащались новыми элементами.

Акыны и ырчи владели всеми жанрами музыкального творчества кыргызов. Большинство из них умели играть на двух-трех народных инструментах, рассказывали эпизоды из эпических произведений, пели народные песни. Кыргызским акынам, так же как и музыкантам других тюркских народов, была присуща импровизационность. Каждый автор и многие талантливые

исполнители народной музыки и песен вносили в них элементы своего творчества. Кыргызская музыка и песня, сохраняя свои самобытные традиции, передавались из поколения в поколение народными певцами-инструменталистами, нередко общавшимися с исполнителями из среды соседних тюркоязычных народов. Это, в частности, подтверждается на примере сходства некоторых инструментов, жанров, мелодий и т. д. По определению видного советского музыковеда В. С. Виноградова, с одними из них кыргызская музыка находится в больших, с другими—в меньших родственных связях. [3]

Близки и сходны кыргызская и казахская музыка. Предполагается, что и та и другая возникли некогда от одного общего корня. В частности, широко распространено у кыргызов и казахов кюу «Кетбука», рассказывающее о монгольском военачальнике, отличившемся своей жестокостью во время нападения на айлы кочевников. У кыргызов «Кетбука» исполняется на комузе, который по настройке, приемам игры и другим признакам родствен казахской домбре, узбекскому, таджикскому, туркменскому дутару. Игровой прием на комузе «терс кагыш», исполняемый обратным ударом по струнам, снизу вверх, встречается и у казахов под названием «терс-какпай».

В кыргызском инструментальном жанре замечается сходство с музыкой туркмен, а также некоторое сходство Кыргызской музыки из южной части края с музыкой узбеков и таджиков. Кыргызы этих районов заимствовали у них музыкальный инструмент — дутар, а у узбеков встречаются пьесы типа Кыргызских инструментальных наигрышей. Кыргызский инструмент чоор (дудка) по внешнему строению и по исполнению на нем сходен с казахским сыбызги, узбекским наем» таджикским тутыком и туркменским туюдуком. Причем у всех народов на этом инструменте играли в основном пастухи. А некоторые кюу, как «Жетим бала» («Сирота»), «Чоор, куусу» («Кюу дудки») по манере исполнения и по сюжету почти одинаковы у Кыргызов и казахов. [2]

Другой кыргызский двухструнный смычковый инструмент—кыл кияк известен у казахов узбеков и каракалпаков под названием кобыз, у туркмен и таджиков — гиджак. Наиболее популярный кюу, исполняемый на кыл кияке, «Тору кашка ат, кокуй» по содержанию созвучен с казахским и каракалпакским произведениями «Камбар батыр», «Жалгыз аяк», «Коркыт куй», «Кара жорго» и др. В них в основном передается горе бедняков, оставшихся без коня, без пищи и жилья.

Широко используемый кыргызскими женщинами и девушками музыкальный инструмент темир-комуз (тип варгана), по описанию Б. Алагушева, «всеми свойствами» похож на шан кобыз (шан кобыз, кобыз) казахов, каракалпаков, туркмен и узбеков. В репертуаре ктемир-комузисток были и каракалпакские кюу: «Жетим кыз», «Кара-жорга». «Кыз узатуу» и «Каздын каркылдашы». В них отражались не только красота природы, богатство, животного мира, но и неравноправное положение женщины, тяжелый труд, они выражали сокровенные мечты трудового народа.

Духовые инструменты кыргызов сурнай и керней аналогичны среднеазиатским инструментам, которые у всех народов служили для подачи сигналов. Они использовались главным образом в военных походах и на многолюдных торжествах (аш, той).

В процессе исторического развития кыргызского народа изменялась и совершенствовалась и его музыкальная культура.

Таким образом, в XVIII в. -в первой половине XIX в. кыргызская народная музыка продолжала развиваться во взаимосвязи с музыкальным искусством других народов Средней Азии и Казахстана, оказывая и свое влияние на них, и сохраняя свои национальные черты.

В рассматриваемое время развлечения и игры кыргызов в определенной степени также способствовали сближению и установлению добрососедских отношений с казахами и другими народами.

Наиболее излюбленными видами развлечений и игр у кыргызов издавна были ат чабыш (скачки), аркан тартмай (перетягивание каната), джорго салыш (состязание на иноходцах), кыз куумай (погоня за девушкой), оодарыш (борьба на лошадях), эр сайыш (противоборство с пиками), кек беру (козлодрание), тогуз коргоол («девять лунок»—Кыргызские шахматы), дойбу (шашки), селкинчек (качели), ак-челмек (белый челнок) и др.

В многолюдных торжествах (аш, той, свадьба) принимали участие представители разных национальностей. [5]

Очевидец отмечал, что «у казахов популярными развлечениями были скачки... Самое забавное состоит в том, что девушка на коне, вооруженная нагайкой, преследуется молодыми людьми; кто ее догонит и поймает, имеет право поцеловать». Во время свадебного торжества и кыргызы устраивали аналогичную игру—кыз куумай (погоня за девушкой). По всей вероятности, она появилась в одинаковых условиях кочевой жизни этих народов, когда от женщины требовалась ловкость и уверенность в управлении конем. Уже в древности некоторые кыргызские игры и развлечения развивались в одном направлении с играми и развлечениями других среднеазиатских народов. Отдельные их виды, как кек беру, куреш, скачки, существовали у всех народов Средней Азии и Казахстана.

Развивающие мышление игры—чатыраш (своеобразные шашки), киште (шахматы), видимо, были заимствованы кыргызами у узбеков.

Список используемой литературы

- 1.Брудный А., Койчуев Т. Кыргызстан: третий путь. Б. 1993.Взаимосвязи киргизского народа с народами России, средней Азии, Казахстана (конец XVIII-XIX вв.).Ответственный редактор Лунин Б. В. –Фрунзе. 1985,
- 2.Мадуманов С. Взаимоотношения казахов с другими народами Центральной Азии в XVIII-начале XXвв. (политический м социально-экономические аспекты). -Алматы 1995 г. С. 273
Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII-XIX в.). Фрунзе, 1985.
- 3.Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в.-Б. 1995.;
4. Мадуманов С. Взаимоотношения казахов с другими народами Центральной Азии в XVIII-начале XXвв. (политический м социально-экономические аспекты). -Алматы 1995.; Боотаева Б. Киргизы между Кокандом, Китаем и Россией. – Б. 1995.
- 5.Жакыпбеков Ж. История изучения взаимосвязей кыргызского народа с народами Средней Азии и России в новейшей литературе.// Кыргызстан- наше Отечество: история взаимосвязей и упрочения единства народов Кыргызстана в условиях становления независимого государства». –Б. 1997.с. 82-84;
- 6.Жоробеков Т. Развитие науки в Ошской области в годы Великой Отечественной войны. // Кыргызстан- наше Отечество: история взаимосвязей и упрочения единства народов Кыргызстана в условиях становления независимого государства». –Б. 1997. с 84-88;
- 7.Эралиев З. Гармонизация национальных отношений на уровне современных требований. Кыргызстан- наше Отечество: история взаимосвязей и упрочения единства народов Кыргызстана в условиях становления независимого государства». –Б. 1997 с. 108-111.

Рецензент: к.и.н., Абдалиева Г.К

УДК: 398

Сырттанбек кызы Каныкей

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Сырттанбек кызы Каныкей

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Syrttanbek kyzy Kanikey

KSU I. Arabaeva, Department of of Kyrgyzstan History and Ethnology, master's student

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ӨСПҮРҮМДӨРҮЧҮН УЛУТТУК ОЮНДАРЫ
КЫРГЫЗСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ ДЛЯ ПОДРОСТКОВ
KYRGYZ NATIONAL GAMES FOR TEENAGERS

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин улуттук оюндары жана көңүл ачуулары жана аларды ойноо эрежелери жазылган.

Аннотация: В данной статье описаны национальные игры и развлечения кыргызов и правила их игры.

Annotation: This article describes the national games and entertainment of the Kyrgyz and the rules of their game

Негизги сөздөр: улуттук оюндар, салтык оюн-зооктор, оюндарды классификациялоо, каада-салттар, ат оюндары.

Ключевые слова: национальные игры, традиционные игры и развлечения, классификация, обряды и обычаи, конные состязания.

Keywords: national games, traditional games and entertainments, classification, rituals and customs, equestrian competitions.

Элдик оюндар ар дайым күнүмдүк саясаттан жогору турууну, саламаттыкты жана сергектикти, ыкчам, көрөгөч, ийкемдүү жана зирек болууну даңазалайт. Ушундан улай элдик педагогиканын тажрыйбасы теориялык жана практикалык тарбиялоодо бирден бир баалуулуктардан болуп эсептелинет. Элдик оюндардан этнопедагогиканын мыкты үлгүлөрү, элдик терең философиялык көз, улуттук өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат. Элдик оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү.

Азыркы учурда, мурдагы салттуу доордогудай жана дүйнөнүн башка элдериндей эле жаш муундардын турмушка алгачкы даярдоо процессинде ата-бабалардан мураска калган оюндардын мааниси зор. Алар кичинекей балдардын, өспүрүмдөрдүн дене боюнун, акыл-эсинин өнүгүшүн камсыз кыла турган негизги факторлордун бири бойдон калууда. Элдик оюндар балдарды кеңири ой жүгүртүүгө, эске тутуп билүүгө, чыгармачылык менен элестете билүүгө, байкагычтыкка жана баамдагычтыкка, туруктуулукка, айлакердикке, эпчилдикке, ийкемдүүлүккө, тыкаандыкка, тез тыянак чыгара билүүгө жана башка баардык оюндар тарбия берүүнүн комплекстүү каражаттарынын бири болуп саналат.

Кыргыз элинин улуттук оюндары менен этнопедагогикалык жактан анализдеген кезде ал оюндарды ойноо, көнүгүү жана машыгуу процессинде окуучулар моралдык, кайраттуулук, билүү, таануу, физикалык жана башка сапаттарга ээ болоору айкын. Кыргыз элинин улуттук кээ бир оюндарына токтоло кетсек: • Акыл оюндары: тогуз коргоол, алты коргоол, чатыра таш, чатыраш-киште, нартөө, катар, бөрү таш, топ таш, уюм тууду ж.б. • Кыймыл-аракет оюндарында көңүл ачуу оюндары бар: селкинчек, алты бакан селкинчек; • Жамааттык кыймыл – аракет оюндары: жоолук таштамай, так орун, качма топ, көз таңмай, урма топ, орто топ, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, жашынмак, токту сурамай, коон үзмөй, колго түшмөй, шакек таштамай, ак терек-көк терек, оропой тебүү, селкинчек, аркан тартыш ж.б.; • Аң улоочу: бүркүт кармоо, топ таптоо, аны салуу- саяпкерчилик, куш кармоо, таптоо; • Көңүл ачуу оюндары: кимдин мөөрөйү, коңгуроо кайда, томук какмай, жип кесмей ж.б. [3,64]. Айтып кеткен оюндардын баары жаш муунга адеп-ахлактык тарбиялоо жаатында мааниси чоң анткени алар оюн-зоок менен бирге тиричиликке окутат. Бул оюндар баланы тарбиялоодо рухий элдик маданияттын универсалдуу каражаты болуп, инсанга улуттук мүнөздүк көрсөткүчтөрүн ыйгарат.

Үй ичинде ойнолуучу оюндар: упай, беш таш (топ таш), дүмпүлдөк, шакек салмай, тогуз коргоол, акыйнек айтышуу. Упай оюну: Оюнчулардын саны 4—6 киши. Оюн аянтчада же чоң бөлмөдө өткөрүлөт. Оюнда 30—90 даана чүкөлөр жана 1 абалак колдонулат. Оюнчулар тегерек болуп отурушкандан кийин жетекчи шайланат, ал катышуучуларды эки бөлүп, кезектерин аныктап чүкөлөрдү жерге чачып таштайт. Оюнду баштоочу абалакты огу менен урушу керек. Эгерде ал оюнчу, абалакты уруп алалбаса, жыдып көзекти, башкаларга берет. Баш бармак менен сөөмөйдүн жарымы менен урса болот. Оюнду баштап жана абалак уруп алган оюнчу айы бош колу менен кармап турса болот же аны белгилүү жерге коёт. Катарынан 3 чүкөнү уруп алгандан кийин, абалакты ордуна кайтарып коёт. Айкүргө түшкөн чүкөлөрдү айкүр чүкөлөр менен тааныта менен, чиктичик менен бөк күүлөнүп түнөк менен уруп алат.

Оюнчулар төмөнкү учурда чүкөлөрдү уруу укугун жоготушат. Эгерде уруп алгандан кийин үч чүкөнү алуунун ордуна эки же төрт чүкөнү алса (бул убакыт да бардык уткан чүкөлөрдү оюнчу ордуна кайра коюшу керек), эгерде ок дагы бир башка абалда турган чүкөгө тийсе, кийиктин ордуна, окту алса, кокустан бир жери менен жаткан чүкөлөргө тийип кетсе, же бош болуп жаткан чүкөнү уруп алса, эгерде башка оюнчунун берген кенеши менен уруп алса жаа оюнчулары менен кенешкенден кийин чүкөнү атса болот, эгерде шериктеринин бирөөсү, уткан чүкөлөргө ок кийикке таянып же жатып калса оюн жыдыйт. Оюн каалаган убакытка чейин уланат. Оюнда кеп чүкөлөрдү утуп алган жааттын оюнчулары жеңишке жетишет.

Оюндун эрежеси. Бир ок менен бир нече жолу урууга, бир бирине жакын турууга, тоскоолдук кылууга болбойт, окту кийик менен уруп алса болот. Оюн өткөрүлүүчү жер тегиз, ыңгайлуу болушу керек. Оюндун педагогикалык мааниси. Күч тарбияланат, кол менен кыймылдарды так аткарууга, атуу ыкмаларын, аралыкты чамалап аныктоого, коголган максатка жетүүгө тартипти сактоого, бири бирин урматтоого үйрөтөт[4,32].

Балдардын сөз байлыгы менен биргеликте алардын акыл дараметин, таанымдык тажрыйбаларын өнүктүрүүгө багытталган оюндар да кеңири жайылган. Буларга «Утушуу», «Упай», «Киште», «Тогуз коргоол», «Чатыраш», «Уюм тууду», «Топ таш», «Тап-тап кара куш, таба албасаң отко түш», «Топур-топур кайра кач, таба албасаң кайра кач», «Учту, учту» ж.б.у.с. табышмак айтышуу, акыл таймашуу мүнөзүндөгү оюндар кирет. Алсак, «Учту, учту» оюнунда ортого чыккан бала колун өйдө-ылдый кылып, учууга жөндөмү бар канаттууну «учту, учту» деп айтканда калган оюнчулар да, «учту, учту» деп колдорун өйдө көтөрүшөт.

Андан соң ортодогу бала улам башка учпаган кушту айтып, оюнчуларды жаңылтууга аракеттенет. Учпаган кушту айтканда колдорун көтөрүшкөн оюнчулар жыгылыштуу болуп оюндан чыгат. Ошентип, бул оюн балдарды сөзимталдыкка, сергектикке, тапкычтыкка үйрөтөт. Ал эми «Упай», «Киште», «Тогуз коргоол», «Чатыраш» оюндары балдардан кадыресе математикалык ой жүгүртүүнү, зиректикти талап кылат. Эгерде бул оюндардын байыртан эле балдар арасындагы популярдуулукка ээ экенин эске алсак, анда математикалык билимдер да балдар арасында байыртан кеңири маалым болгондугун атайын белгилөө зарыл[6, 74-6].

Оюндар ар бир калктын маданиятынын олуттуу бир бөлүгү эсептелет. Материалдык жана рухий маданияттын айрым элементтери өзгөрүп же жок болуп кетсе, оюндар тескерисинче баштапкы мазмунун өзгөртбөй сактап калат. Оюндар калктын чарбалык кесибине байланыштуу калыптанат жана ал жашоо образды чагылдырат. Ошондуктан элдик оюндарга фактологиялык маалымат топтому катары эмес, маанилүү этнографиялык булак катары мамиле жасоо зарылчылыгы бар. Оюндардын калктын чарбалык жана саясий – социалдык абалын чагылдырыш жагдайы, алардын маданий мурас катары маанисин арттырат. Оюндар бир канча тектин жашоосунда калыптанып, анда этнос тарыхынын айрым урунттуу этаптары камтылат. Оюндарда калктын каада – салты жана жүрүм – турумга байланышкан этнографиялык маалыматтар топтому орун алат. Ошондуктан оюнду биз кайсыдыр бир этностун дүйнөнү андоо философиясындагы этникалык өзгөчөлүктү бамдасак болот. Маселенин башка бир тарабында, кандай гана калк болбосун анын кийинки муунду тарбиялоо милдетин күн тартибине коюшу жана аны аткаруу практикасы турат эмесби. Андыктан оюн калктын кадимки жашоосу менен ал самаган кыял ортосундагы тажрыйбалык байланышты элестетет. Ошондой эле оюн философиясында адамдын жашоо образы менен жаштарды тарбиялоо функциясын колдонуу аркылуу дүйнөнү моделдештирүү маанилүү роль ойноору бышык. Оюн жалаң эле жаш өспүрүмдөргө байланышбастан, анын бардык жаш тилкесин камтыган стадиялык эволюциясы болот. Анда каада – салт элементтеринен баштап, этнографиялык маанидеги калктын жашоо образы менен космологиялык түшүнүктөгү баалуулуктар орун алат.

Кыргыз элинин саналуу гана оюндары спорттун түрү катары кабыл алынганы менен калган оюндарды жаштар билбей унутулуп баратат. Өлкөнүн Дене тарбия, спорт, жаштар саясаты жана балдарды коргоо боюнча мамлекеттик агенттигинин миңге чукул жылдык спорттук иш-чарасынан улуттук спорт түрлөрүнөн 25 мелдеш гана белгиленген. Алар кыргыз күрөшү, ордо, тогуз коргоол, көкбөрү жана ат чабыш боюнча гана мөрөй талашуулар болуп, калган улуттук оюндар майрам күндөрү гана эске алынышы мүмкүн[5, 47].

Тыйын эңмей, кыз куумай, жамбы атмай, оодарыш, жорго салдырыш, кунан чабыш, качма топ, жоолук таштамай, канталамай жана башка элдик оюндарды жайылтууга өкмөттүк деңгээлде көңүл бурулбай келатканын адистер айтып жүрүшөт. Ал түгүл улуттук оюндарды үйрөтүүчү адистер да жокко эсе[1, 154].

Кыргыздардын көптөгөн оюн-зоокторунун тематикасы, алардын буюмдары, жашоо өзгөчөлүктөрү алардын көчмөн жашоо образын карманган эл катары жаралып, өнүккөндүгүн айгинелейт. Мунун эң жаркын көрсөткүчү – Кыргызстанда ат спортунун ар кандай түрлөрүнүн, мелдештердин жана оюндардын популярдуулугу жана кеңири таралышы, башкача айтканда, жылкы түздөн-түз катышуучу болгон оюн-зооктун түрлөрүнүн экономикада өзгөчө мааниге ээ болгондугу, жылкынын көчмөн малчылардын жашоосунун негизи экендигин далилдейт[2,9-6].

Кыргыздардын оюн-зоокторунун көптөгөн түрлөрүнүн келип чыгышы жана өнүгүшү көчмөн элдин күнүмдүк чарбалык муктаждыктары жана алардын дүйнө таанымы менен байланыштуу болгон. Ошондуктан XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында оюн-зооктун улуттук түрлөрү эмгекке тарбия берүүнүн улуттук системасынын маанилүү элементи, жаш муундарды чарбалык ишке даярдоонун каражаттарынын бири боло алган.

Колдонулган адабияттар:

1. Анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. – Бишкек, 1996; Саралаев М., Наралиев М. Проблемы физической культуры, образования и науки. – Бишкек: КГИФК, 1999;
2. Илебаев А.К. автореф. кандид.дисс. “Кыргызские игры и развлечения” -Б., 2007
3. Омурзаков Д.О. Киргизские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе, 1958; Труды Института археологии и этнографии // – М., 1964. Об изучении физического развития древних народов;
4. Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX нач. XX в.в. – Л., 1984.
5. Токторбаев С. өспүрүмдөрдүн оюндары. – Бишкек, 1991
6. Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары// Акматали АЛИМБЕКОВ: Көчмөндөрдүн салттуу оюндарынын балдарды социалдаштыруучу функциялары. – Б.: 2015. 73-796

Рецензент: т.и.д., доцент Жапарова А.З

УДК:63.52

Сырттанбек кызы Каныкей

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Сырттанбек кызы Каныкей

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Syrttanbek kyzy Kanikey

KSU I. Arabaeva, Department of of Kyrgyzstan History and Ethnology, master's student

УЛУТТУК ОЮНДАРДЫН ТАРЫХНААМЕСИ ИСТОРИОГРАФИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР HISTORIOGRAPHY OF NATIONAL GAMES

Аннотация. Бул макалада кыргыз элинин өспүрүмдөр үчүн улуттук оюндары жана көңүл ачууларынын илимий жактан изилдениши, тарыхнаамеси баяндалат.

Annotation. This article tells about the history and research of the national games and entertainment of the Kyrgyz for teenagers.

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории и исследованиях национальных игр и развлечений кыргызов для подростков.

Негизги сөздөр: улуттук оюндар, тарыхнааме, илим, өспүрүмдөр үчүн оюндар, монография,

Ключевые слова: национальные игры, историография, наука, игры для подростков, монография.

Keywords: national games, historiography, science, games for teenagers, monograph

Ар бир эл өзүнүн салты, үрп-адаты менен гана эмес өздөрүнө тиешелүү болгон салттык улуттук оюндары менен да айырмаланат. Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири болгон кыргыздар башка этностор сыяктуу эле өзүлөрүнүн маанайын көтөрүп, дем-күч алып туруш үчүн ар кандай оюндарды ойноп келишкен. Алардын оюндарынын түрлөрү абдан көп болуп, окумуштуулардын дагы көңүлүн өзүнө буруп келген. Кыргыздардын салттуу коомундагы көңүл ачууларды, аш-тойлорду ордо, тогуз коргоол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, аңгилдек, уюм тууду, селкинчек, упай жана ат оюндарына кирген ат чабыш, эңиш, кыз куумай, жорго салмай ж.б. оюндарсыз элестетүү кыйын.

Кыргыздар да эл болуп жаралгандан өздөрүнө мүнөздүү ар кыл доорлорго, мезгилдерге, ошол көздүн социалдык шартына жараша ошого таандык оюндарды жаратышкан. Эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгонуна карабай калың калктын башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылыш, оюн өнөрүндө калтырып, келечек урпактарга белек катары сактап келиптир. Ар бир оюнду өткөрүүдө ага катышууга оюнчулардын жаш курактарын, даярдыктарын, жекече өзгөчөлүктөрүн, жынысын, оюнда колдонулуучу аспаптарды, оюн өткөрүлүүчү жайларды эсепке албай коюуга болбойт.

Кыргыз элинин бай жана кайталангыс маданий мурастарынын арасында ар кандай улуттук оюн-зооктун түрлөрү маанилүү орунду ээлейт. Тилекке каршы, этнографтар кыргыздардын улуттук маданиятынын бул жагына жакынкы убакка чейин тийиштүү көңүл бурушкан эмес. Революцияга чейинки окумуштуу жана саякатчылар П. П. Семенова-Тянь-Шанский, Н. В. Сорокин, Ч. Валиханов, И. И. Гродеков ж.б. эмгектеринде бир аз үсүл-кесил гана маалыматтар берилген.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Кыргызстанда жашаган падышалык колониялык администрациянын жана орус интеллигенциясынын айрым өкүлдөрү кыргыздардын элдик оюндары көңүл бура башташкан.

Мезгил-мезгили менен «Туркестан ведомости» жана «Жети-Суу областынын жарчысы» гезиттеринде улуттук спорттун түрлөрү, оюндар жана оюн-зооктор тууралуу макалалар жарыяланып турат. Бирок, бул кызыгуу деле кокустук жана тайыз мүнөзгө ээ болгон.

Революциядан кийинки мезгилде жарык көргөн этнографиялык эмгектердин ичинен бизди кызыктырган көйгөй тууралуу кыскача маалымат С.М.Абрамзондун макалаларында жана китептеринде гана бар. Окумуштуунун эмгектеринен алардан тизмесин, айрым учурларда анын түрлөрү боюнча кыскача түшүндүрмөлөрдү гана табууга болот. Мындан тышкары айрым эмгектеринде кээде кыргыздардын маданий мурастарындагы улуттук оюн-зооктун тарыхый орду боюнча баа берилет.

Падышачылык колонизация мезгилинде Г.С. Загряжский, А. Диваев, Е. Ковалёв, Иш-Мухамед Букин, М. Венюков, М.Я Киттар, Л.Ф. Костенко, Н.Л. Зеланд, Ю.Д. Головина, Е. Маркова, В.И. Масальский, Н.В. Дмитриевский, П.В. Черепов, С. Джантюрина, А. Каллер ж.б. эмгектеринде бул маселе каралып кеткен. Бирок, бул жазмалар көбүнчө этнографиялык мүнөздө болуп, көбүнчө сүрөттөө формасы үстөмдүк кылганына карабастан XIX – XX кылымдардагы Туркестан чөлкөмү боюнча баалуу жазма булактары болуп саналат[5].

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Кыргызстанда жашаган падышалык колониялык администрациянын жана орус интеллигенциясынын айрым өкүлдөрү кыргыздардын элдик оюндары көңүл бура башташкан.

Мезгил-мезгили менен «Туркестан ведомости» жана «Жети-Суу областынын жарчысы» гезиттеринде улуттук спорттун түрлөрү, оюндар жана оюн-зооктор тууралуу макалалар жарыяланып турат. Бирок, бул кызыгуу деле кокустук жана тайыз мүнөзгө ээ болгон.

Революциядан кийинки мезгилде жарык көргөн этнографиялык эмгектердин ичинен бизди кызыктырган көйгөй тууралуу кыскача маалымат С.М.Абрамзондун макалаларында жана китептеринде гана бар. Окумуштуунун эмгектеринен алардан тизмесин, айрым учурларда анын түрлөрү боюнча кыскача түшүндүрмөлөрдү гана табууга болот. Мындан тышкары айрым эмгектеринде кээде кыргыздардын маданий мурастарындагы улуттук оюн-зооктун тарыхый орду боюнча баа берилет.

Совет доорунда жарыкка чыккан А.П. Рождественскийдин, А.Тыныбековдун, С.М. Абрамзондун, Д. Омурзаковдун, Г.Ф. Дебестин, Д. Айтмамбетовдун, Ж. Казакбаевдин, Ю.Мусиндин, З. Бектеновдун М., Саралаевдин, Г.Н. Симаковдун эмгектерин кыргыздардын улуттук оюндарын изилдөөдө негизги база катары карасак болот. А.П. Рождественский 24 оюндун түрүн баяндап жазып чыккан. Баса белгилей кетүүчү нерсе бул китеп орус жана кыргыз тилинде жарык көргөн. Кыргыз тилиндеги версиясында ошол учурдагы латын шрифти колдонулган[9]. Оюндардын аттарында кээ бир так эместиктерге карабастан автор, мүмкүн болушунча оюндардын жүрүм-турумунун эрежелерин жана тартибин так сүрөттөгөн. Автордун баалуулугу катары бул эмгекте ал оюндарды биринчи жолу спорт компоненти, тарбия жана эс алуу куралы катары, алардын организмге тийгизген таасирин жана организмдеги өзгөрүүлөрүн карап чыккандыгында.

Актан Тыныбеков 44 оюн боюнча жазган. Алардын ичинен ат оюндары – 11, үй чарбасына байланышкан оюндар – 29, чүкө колдонулган оюндар – 6. Бул автордун өзгөчөлүгү белгилүү санжырачы, манасчы жана кыргыз каада-салт, жашоо-турмушун мыкты билгендиги. Дал ошол себептен автордун эмгеги кыргыз элинин улуттук оюндарын изилдөөдө баа жеткис булак болуп саналары талашсыз. Бул эмгектер көпчүлүк учурда субьективдүү-сүрөттөө мүнөзгө ээ. Автор 50 оюн жөнүндө сөз кылып, анын ичинен 44 түрүнүн эрежелерин сүрөттөгөн .

С.М. Абрамзон оюндардын 22 түрүн сүрөттөйт, алардын арасында ат оюндары - 6, чүкө колдонуу менен бир оюндарынан – ордону жана тиричилик оюндарынан – 15 оюнду жазып кеткен. Ал оюндардын башка түрлөрү да болгонун жана алардын сүрөттөлүшү сакталып калбагандыгын белгилейт[1].

С.М.Абрамзон ошондой эле улуттук оюн-зоокторду жаш курактарга жараша алдын ала топтоштурууга (классификациялоого) аракет кылган: кичинекей балдар оюндары, жаштардын жана чоңдордун оюндары ж.б. деп бөлгөн. Атайын топтун курамында С.М.Абрамзон жашоо шарты менен тарыхый жактан байланышкан массалык көңүл көтөрүүчү оюндар жана спектаклдерди бөлүп көрсөткөн. Негизинен алар мурда диний жөрөлгөлөрдүн ажырагыс элементи болуп сакталып калган мүнөзгө ээ болгон. Бирок, окумуштуу кыргыздардын маданиятын, этногенезин жана этникалык тарыхын изилдөөсү талашсыз, ошентсе да, жалпысынан элдик оюн-зоок проблемасы этнографтын көңүлүнөн сыртта калган[4].

Көп жылдар бою Туризм жана спорт боюнча комитетти жетектеген Д. Омурзаков жекече жана биргелешкен автордук кызматта элдик оюндар жана улуттук спорт боюнча 4 чыгарманы басып чыгарган[8]. Анын изилдөөлөрү сүрөттөө -баяндоо вариантында жазылган.

С.М.Абрамзондон кийинки эле оюндарды этнографиялык көз карашта изилдеген экинчи окумуштуу Д. Айтмамбетов болгон. Окумуштуу 37 оюндун түрүн жазган. Анын ичинен 8 ат

оюндары, ордо оюну (чүкө менен ойнолуучу 10 оюн да айтылып кеткен, бирок, алардын эрежеси, жүрүшү жазылган эмес) үй оюндары– 24[2].

Г.Н. Симаков улуттук оюндардын 111 түрүн белгилейт. Анда ат оюндарынан – 27, үй оюндары 84, ал эми чүкө оюндарына токтолгон эмес. Оюндардын аталышын которуудагы орфографиялык каталарды эске албаганда, бул автордун эмгектери кенен жана салмактуу жазылган эмгектердин сап башында турат. Бүгүнкү күндө этнография боюнча эн баалуу жана маанилүү изилдөөлөрдүн бири экени талашсыз[10].

Эгемендүүлүк шартында бул багытта алгылактуу иштер жүргүзүлгөн. Алсак, С. Токторбаев, И.Б. Молдобаев, Х.Ф. Анаркулов, М. К. Саралаев, М. Наралиев, Ф.А. Фиельструпа Б.Х. Кармышев, С.С. Губаева ж.б. кыргыз элинин улуттук оюндары боюнча бир топ эмгектерди жаратышкан.

С. Токторбаев кыргыз элинин оюндарынын 222 түрүн сүрөттөйт, алардын 9у атчан, 202 - үй оюндары, ал эми 11 - чүкө колдонуу менен ойнолчу оюндар[11]. Автордун жазгандары дидактикалык-билим берүүчүлүк мүнөздө болуп саналат.

Кийинки окумуштуу И.Б. Молдобаев "Манас" жана "Семетей" эпоеясында айтылган 19 оюнду жана көңүл ачууну сүрөттөйт, анын ичинде атчан - 5, үй шартындагы оюндар - 12, чүкөлөрдү колдонуу менен оюндардан – 2 оюнга токтолот. Бул эмгекте оюндар "Манас" эпоеясын изилдөө контекстинде каралат[7].

Х.Ф. Анаркулов элдин 96 оюнунун жана көңүл ачуусунун эрежелерин жана педагогиялык жана билим берүү милдеттерин сүрөттөгөн[3], анын ичинде: ат оюндары - 16, тиричилик оюндары жана көңүл ачуу - 65. К.Ф. Анаркуловтун чыгармаларында булактарда да, архивде да, маалыматчылардын эскертүүлөрүндө да табылбаган бир катар оюндар жана көңүл ачуулар камтылат. Педагог – изилдөөчү Х. Ф. Анаркуловдун «Кыргыз эл оюндары» (Анаркулов, 1991: 192). аттуу эмгегинде оюндарды классификациялоону колго алынган. Балдар оюндары инсандын коом мүчөсү катары кенири масштабдагы сапаттарын калыптандыруу максатын көзөмөл туткандыктан ошончолук көп кырдуу, көп түрдүү болгон. Балдарды социалдаштыруу аспектинен алганда көчмөн кыргыздардын балдар чөйрөсүндө таралган оюндарын жалпысынан шарттуу түрдө төмөнкүдөй түрлөргө ажыратып кароого болот деп көрсөтөт автор: а) балдарды кыймылга, ысык-суукка бышырып, ден-соолугун чыңдоого, сүйлөө речин өнүктүрүүгө, өз чөйрөсүн таанып, баарлашуу тажрыйбасын таанытууга багытталган оюндар, б) жоокерликке, мекенчилдикке тарбиялоочу оюндар, в) эмгекке тарбиялоого багытталган оюндар, г) элдик салттарды сактоочу, алып жүрүүчү, өнүктүрүүчү урпактарды тарбиялоочу оюндар деп белгилейт. Албетте, бул балдар оюндарынын социалдаштыруучу функциясын ачып көрсөтүү зарылдыгынан улам пайда болгон шарттуу классификация.

Бул авторлордун эмгектеринен тышкары, "Этнографиялык обозрение" ("Этнография", "Советтик этнография")) журналынын барактарында чагылдырылган оюндар жана көңүл ачуулар кыргыз оюндарынын башка элдердин оюндары менен салыштырмалуу аналогу үчүн жакшы булак базасы катары кызмат кыла алат[13]. 1926-жылдан 2005-жылга чейин оюндар жана көңүл ачуулар боюнча 17 макала, балдар оюндары боюнча 2 макала, шахмат оюнуна арналган - 4 оюнчуктар боюнча - 7 макала, ат жарыштар жөнүндө - 2 макала, спорт боюнча - 6 макала жарыяланган. Кийинки эмгек "Кыргызы" (Отв. ред. А. Асанканов,, О. И. Брусиная, А.З. Жапаров. - М. "Наука 2016) деп аталып, бул эмгектин Улуттук оюндар жана көңүл ачуулар аталышындагы бөлүмүндө кыргыз элинин улуттук оюндары кенири чагылдырылган[14].

2007-жылы 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча окумуштуу А.К. Илебаев тарабынан “Кыргызские игры и развлечения” аталышында кандидаттык диссертация жакталган. Акыркы мезгилдеги бул маселеге токтолгон эң орчундуу иш деп атасак болот. Бул иште өспүрүмдөр үчүн улуттук оюндардын мааниси, аткарган функциялары кеңири ачылып берилген[6].

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. – Фрунзе,
2. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во 2 пол. XIX и нач. XX в. – Фрунзе, 1967;
3. Анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. – Бишкек, 1996;
4. Г. Н Симаков. Киргизские национальные развлечения (конец XIX — начало XX века) 79-бет
5. Загряжский Г. Киргизские очерки: аш или тризна по умершим // Туркестанские ведомости–1873.– №1; 1874.– №25,
6. Илебаев А.К. автореф. кандид.дисс. “Кыргызские игры и развлечения” -Б., 2007
7. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995;
8. Омурзаков Д.О. Киргизские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе, 1958; Труды Института археологии и этнографии // – М., 1964. Об изучении физического развития древних народов;
9. Рождественский А.П. Киргизский национальный спорт и игра. – Фрунзе, 1928;
10. Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX нач. XX в.в. – Л., 1984.
11. Токторбаев С. өспүрүмдөрдүн оюндары. – Бишкек, 1991
12. Этнографическое обозрение – М., 2003.– №1.– С. 7. 7 «Этнографическое обозрение» («Этнография», «Советская Этнография»), 1926 – 2005.
13. Этнографическое обозрение – М., 2003.– №1.– С. 7. 7.
14. “Кыргызы” (Отв. ред. А. Асанканов,, О. И. Брусина, А.З. Жапаров. - М. "Наука 2016
15. Омурзаков Д.О. Киргизские национальные виды спорта и народные игры. – Фрунзе, 1958; Труды Института археологии и этнографии // – М., 1964. Об изучении физического развития древних народов;
16. Рождественский А.П. Киргизский национальный спорт и игра. – Фрунзе, 1928;
17. Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX нач. XX в.в. – Л., 1984.
18. Токторбаев С. өспүрүмдөрдүн оюндары. – Бишкек, 1991
19. Этнографическое обозрение – М., 2003.– №1.– С. 7. 7 «Этнографическое обозрение» («Этнография», «Советская Этнография»), 1926 – 2005.
20. Этнографическое обозрение – М., 2003.– №1.– С. 7. 7 «Этнографическое обозрение» («Этнография», «Советская Этнография»), 1926 – 2005.
21. “Кыргызы” (Отв. ред. А. Асанканов,, О. И. Брусина, А.З. Жапаров. - М. "Наука 2016

Рецензент: т.и.д., доцент Жапарова А.З.

Тажобекова А.Т.

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Тажобекова А. Т.

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Tazhibekova A. T.

KSU I. Arabaeva, Department of of Kyrgyzstan History and Ethnology, master's student

**АЙЫЛДЫК КЫРГЫЗ АЯЛДАРЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ДЕНГЭЭЛИНИН
ЖОГОРУЛАШЫ ЖАНА ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗ БОЛУУСУ
ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ТРУДОВАЯ ЗАНЯТОСТЬ
КЫРГЫЗСКИХ СЕЛЬСКИХ ЖЕНЩИН
IMPROVING EDUCATION AND EMPLOYMENT OF RURAL KYRGYZ WOMEN**

Аннотация: Тарыхтын кыска мезгили ичинде бул чөйрөдө эбегейсиз зор өзгөрүүлөр болду. Тарыхый өткөндө түштүк аймактагы аялдардын адат, ислам дининин таасири менен байланыштуу салыштырмалуу катуу обочолонушу олуттуу кесепеттерге алып келди. аялдардын билим деңгээлинин артта калуусу болуп саналат. Дагы бир, андан кем эмес маанилүү себеп – бул аймакта мурда бардык деңгээлдеги билим берүү мекемелеринин системасы, ошондой эле жогорку квалификациялуу мугалимдер менен жетишсиз камсыз болгон.

Аннотация: За небольшой период истории в этой сфере произошли колоссальные изменения. В историческом прошлом относительно сильное затворничество женщин южного региона, связанное с адатом, влиянием исламской религии, привели к ощутимым последствиям, то есть к отставанию уровня образования женщин. Другой, не менее важной причиной, является недостаточная обеспеченность системой образовательных учреждений всех ступеней, а также высококвалифицированными педагогами этого региона в прошлом.

Annotation: Over a short period of history, colossal changes have occurred in this area. In the historical past, the relatively strong seclusion of women in the southern region, associated with adat, the influence of the Islamic religion, led to tangible consequences, that is, to a lag in the level of women's education. Another, no less important reason is the insufficient provision of the system of educational institutions at all levels, as well as highly qualified teachers in this region in the past.

Негизги сөздөр: билим деңгээли, айыл жери, факторлор, маданий институттар, үй-бүлө, салт.

Ключевые слова: уровень образования, сельская местность, факторы, учреждения культуры, семья, традиция.

Key words: level of education, countryside, factors, cultural institutions, family, tradition.

В годы Советской власти коренным образом изменился уровень образования женщин, то есть не только их поголовная грамотность, но и стремительный рост количества женщин-кыргызок с высшим и средним специальным образованием. По данным переписи населения 1897 г. грамотность (в возрасте 9-49) среди сельских женщин составляла всего 0,4 % [1]. Его низкая урбанизированность, удаленность от столицы республики, где расположено абсолютное большинство высших и средних учебных заведений. Однако, это не полный перечень факторов, оказавших влияние на уровень образования женщин Ошской области.

Привлечение сельских школьников на различные сельскохозяйственные и подсобные работы также сказывалось на общих знаниях учащихся. Еще одна проблема, присущая сельской школе, - это «слабое» преподавание таких предметов, как иностранный язык, черчение, физика, химия, математика [2], а также плохое оснащение кабинетов по этим дисциплинам. В отдаленных сельских школах не хватало высококвалифицированных педагогов по вышеперечисленным предметам, во многих случаях их преподавали другие учителя, не имеющие соответствующей квалификации. В итоге, девушки, после окончания школы, не шли на те профессии, где основу составляли вышеуказанные отрасли науки.

Негативное влияние на уровень образования оказывал тот факт, что в школах Нарынской и Ошской областей на низком уровне преподавались русский язык и литература. Дело в том, что в вузах и ссузах республики основная учебная литература во многих случаях была на русском языке. Естественно, что и язык преподавания был русский. Ученики Чуйской и Иссык-Кульской областей могли усовершенствовать его знание на практике, общаясь с русскими, украинцами, т.е. этническая среда в данном случае оказывала положительное влияние.

Несмотря на существование вышеперечисленных проблем в школах, выпускницы стремились повысить свое образование, поэтому и мигрировали в города, где располагались высшие и средние учебные заведения. Получение образования, в особенности высшего и среднего специального, является главной мотивацией, побуждающей к миграции кыргызских сельских женщин в города или в областные центры, где имеются образовательные очаги. Так, из всех опрошенных нами женщин, 38,5 % хотели бы переехать в город для повышения своего уровня образования. Особенно этот процесс ярко выражен у молодежи. В город уходят молодые девушки, чаще всего не в поисках более высокого заработка, а из желания получить более высокий уровень профессиональной подготовки, включиться в сферу индустриального, высококвалифицированного труда, получить более широкий доступ к учреждениям культуры, пользоваться преимуществами городского быта и т.д.

Среди женщин Ошской области, по сравнению с женщинами других регионов, ориентация на получение образования огромна. Столь бурное стремление к его повышению на юге республики, на наш взгляд, кроется в огромной насыщенности населения и соответствующей естественной конкуренции, которая вынуждает юношей и девушек к получению более высокого образования. Население юга находилось на том этапе развития, когда оно весьма активно включалось в социальную жизнь страны, тогда как в других областях, в частности Иссык-Кульской и Чуйской, приобщение к системе высшего образования началось еще в довоенные и первые послевоенные годы. В известной степени общественное сознание населения юга, где имеются крепкие корни ислама, не особо одобряло получение образования женщинами. После того, как эти «шлюзы» были как бы открыты само собой с развитием общества, и хлынул поток желающих получить высшее образование.

В основном из сел мигрирует в города молодежь. Эта категория населения более мобильна и менее обременена семейными заботами. По данным наших исследований ориентированы повысить свой уровень образование путем поступления в вузы и ссузы республики 63% - 16-20 летних, 45% - 21-25 лет, четверть опрошенных – 26-30 лет. С возрастом среди женщин резко сокращается количество желающих получить образование.

Для большинства сельских девушек получение высшего и среднего специального образования является престижным. Это подтверждают и наши исследования. Такая тенденция, то есть миграция, вызванная получением образования, характерна и для других

регионов бывших союзных республик [3]. В частности, из числа опрошенных 16-20-летних девушек 56 % повышали свое образование в вузах и ссузах республики, 12 % - в вечерних школах и около трети - путем самообразования. При рассмотрении данной проблемы в территориальном разрезе особых различий обнаружено не было.

На совершенствование уровня образования сельских женщин в значительной степени влияют семейное положение и количество детей в семье. Относительно своих городских сверстниц, сельские девушки рано выходят замуж. Так на 1000 женщин в возрасте 16 лет и старше, в браке состоят в Ошской области (1989 г.) 685 женщин, что на 68 человек больше, чем среди ее городского населения. В Иссык-Кульской области данный показатель соответственно 669 и 633. В этом случае в сельской местности женщин, обремененных семейными заботами на 36 чел больше, чем в городах. Здесь, по сравнению с городскими поселениями, и общий коэффициент рождаемости сохраняется высоким. На 1000 человек населения в сельской местности число родившихся составляет 34,6, тогда как в городских поселениях 23,6, то есть разница здесь составляет 11,0 [4].

Семья, родители также оказывают существенное влияние на своих детей в выборе ими того или иного уровня образования. Обычно в семьях интеллигентов уже с детства начинают прививать ребенку желание учиться. Именно в таких семьях имеется в доме хорошо оснащенная библиотека, создаются другие благоприятные условия для получения ребенком соответствующего образования. В итоге, после завершения учебы в средней школе, дети из этих семей, как более подготовленные, имеют больше шансов поступить в вузы и ссузы, что подтверждают и наши опросы.

Традиция, связанная с прошлым, среда, уровень развития общества, а также этнокультурные связи с другими этносами, также сказываются на ориентации в получении высшего образования.

Для выяснения престижности среди сельских женщин той или иной профессии задавался вопрос: " В какое учебное заведение Вы бы поступили, если бы у Вас была такая возможность?". Анализ полученных данных показал, что наиболее престижными для женщин являются учебные заведения, готовящие педагогов (33 %). Следующая по востребованности - профессия работника сельского хозяйства (20 %), далее идут медицинские учебные заведения (18 %). 13 % женщин хотели бы обучиться на работника сферы обслуживания, торговли и только 8 % изъявили желание учиться в учебных заведениях, готовящих кадры для промышленности и строительства.

Девушки из Нарынской области относительно других регионов, на 6 % меньше желают учиться в учебных заведениях готовящих кадры для сельского хозяйства. Для них и для девушек Ошской области интерес представляют профессии педагога - соответственно 35 % и 40 %. В Ошском регионе наблюдается наименьший интерес к специальностям строительства и промышленности. В Чуйской и Иссык-Кульской областях большое количество сельских женщин хотели бы учиться в учебных заведениях, готовящих кадры для медицинских учреждений, работников сферы обслуживания, торговли и питания. Там же престижность профессий распределена относительно равномерно по отраслям, чем в других регионах. Данное явление можно считать результатом урбанизированности этих регионов, наибольшей подвижностью населения, повсеместной, тесной коммуникабельностью этнических групп, хорошо налаженной системной работы СМИ.

Именно вышеперечисленное способствовало выравниванию престижности той или иной профессии, ориентируя молодежь на все более разные профессии. В дальнейшем и в

других регионах можно ожидать относительного снижения престижности педагогических кадров, и наоборот, роста ориентации на профессии медицинских работников, юристов, менеджмента и бизнеса, менеджеров, банковских работников, сферы обслуживания, питания и торговли.

Престижность среди кыргызских сельских женщин профессии педагога требует пристального внимания исследователей. Данная тенденция сохраняется достаточно длительное время. Более 70% учителей дневных общеобразовательных школ - это женщины [5]. Они составляют основную массу интеллигентов сельской местности, причем большинство из них имеет высшее образование. Престижность этой профессии на селе является результатом воздействия исторического прошлого. Так, во время ликвидации безграмотности, становления и развития всеобщего начального, семилетнего, восьмилетнего и среднего образования, всегда требовались педагогические кадры [6].

Формирование национальной интеллигенции началось с создания педагогических кадров. Они были первыми интеллигентами в сельской местности, а подъем уровня образования сельского населения, напрямую был связан с проблемой увеличения количества этих кадров. Об этом свидетельствует и появление первого педагогического высшего учебного заведения в республике. Все это сформировало у женщин села уважительное отношение к профессии педагога. Большое количество женщин педагогов среди сельской интеллигенции имеет свое положительное воздействие в нескольких направлениях. Во-первых, учителя с высоким уровнем подготовки и интеллектуальным потенциалом оказывают прямое воздействие на формирование духовных потребностей учеников, а косвенно учитель может повлиять и на социально-культурное развитие всего населения села. Во-вторых преимущество педагогов-женщин заключается как в узком понятии, так и в том, что если раньше воспитание детей в семьях происходило исключительно на основе народной педагогики, то с получением высшего педагогического образования женщины в воспитании своих детей стали исходить из новых методов, на основе достижений общечеловеческой педагогики.

В-третьих, профессия педагога привлекает женщин и тем, что она почасовая и повсеместно востребованная. По престижности профессии сельскохозяйственных работников (20%) находятся на втором месте. Девушки, ориентированные на сельскохозяйственные профессии, также выбирают специальности с преобладанием умственного труда - экономист сельского хозяйства, бухгалтерский учет и т.д. Профессиональная ориентация сельских девушек имеет и свои особенности. Так, в основном все профессии, на которые ориентированы сельские девушки, нужны для работы в селе. Из этого следует, что место, среда проживания, играют определяющую роль в выборе профессии кыргызских девушек.

Совершенно очевидно, что девушки ориентированы на гуманитарные профессии, где преобладает интеллектуальный, умственный труд.

Профессии педагога, медработника, работника сферы обслуживания и торговли привлекают девушек тем, что работа в этих отраслях относительно "чистая", почасовая, что немаловажно для женщины [7].

Список использованной литературы:

1. Женщины Киргизской ССР. – С.26.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г./ Данные Стат. комитета Кыргызской Республики.

3. Новицкий А.Г. Занятость с сфере обслуживания населения: Социально-демогр.аспект. – М.: Мысль, 1987. – с.24.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – С. 106.
5. Кыргызстан в цифрах: Статистический сборник.- Бишкек, 1991. – С. 87-89.
- 5.«Аялзат» (1996 – 2000 ж.ж) Улуттук программасынын негизги багыттары. – Бишкек, 1996. – 16 б.
6. Татыбекова Ж.С. К истории развития женского образования в Кыргызстане // Образование и женщина. Докл. и тез. междун. науч.конф. 16-18 октября. – Бишкек, 1996. – С. 23-25.
7. Развитие народонаселения и проблемы трудовых ресурсов республик Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1988. С. 101.

Рецензент: д.и.н.,и.о профессора Жоошбекова А.Р.

УДК: 94(575.2):394-055.2)

Тажобекова А.Т.

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Тажобекова А. Т.

КГУ им. И.Арабаева, кафедра истории Кыргызстана и этнологии, магистрантка

Tazhibekova A. T.

KSU I. Arabaeva, Department of of Kyrgyzstan History and Ethnology, master's student

**1917-ЖЫЛДАГЫ УЛУУ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНАН КИЙИН КЫРГЫЗ
АЯЛДАРЫНЫН АБАЛЫНЫН ӨЗГӨРҮҮСҮ
ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН КЫРГЫЗОК ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ
ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г.
CHANGES IN THE STATUS OF KYRGYZ WOMEN AFTER THE GREAT OCTOBER
REVOLUTION OF 1917**

Аннотация: 80-жылдардын аягы жана 90-жылдардын башындагы кыргыз айылдык аялынын социалдык-маданий бейнесинин өнүгүшү Кыргызстан элинин социалдык чөйрөсүнүн “жалпы чөйрөсүнүн” трансформациясынын контекстинде жүрөт. Күнүмдүк турмуштагы, үй-бүлөлүк мамилелердеги, аялдардын руханий маданиятындагы көптөгөн көрүнүштөр кыргыз элинин өткөн доорунан келип чыккан. XIX кылымдын аягынан XX кылымдын башына чейин аялдардын абалын талдоо. алардын азыркы кездеги социалдык-маданий образына объективдуу бааны толук берет. Бул мезгилде кыргыз элинин турмушунда түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр болуп, анын ичинде аялдардын үй-бүлө ичиндеги мамилеси, күнүмдүк турмушу, жумушу, ой жүгүртүүсү, психологиясынан баштап бүт жашоосу өзгөрдү.

Аннотация: Развитие социально - культурного облика кыргызской сельской женщины конца 80-х начала 90-х годов проходит в контексте трансформации «общей сферы» социальной среды народа Кыргызстана. Многие нынешние явления в быту, семейных отношениях, духовной культуре женщин возникли из прошлого кыргызского народа. Анализ положения женщин хотя бы с конца XIX начала XX вв. в полной мере дает объективную оценку их современному социально-культурному облику. За этот период произошли коренные

изменения в жизни кыргызского народа, в том числе и женщин. Изменился весь образ их жизни, начиная с внутрисемейных отношений, быта, занятости, до мышления, психологии.

Abstract: The development of the socio-cultural image of the Kyrgyz rural woman in the late 80s and early 90s takes place in the context of the transformation of the “general sphere” of the social environment of the people of Kyrgyzstan. Many current phenomena in everyday life, family relations, spiritual culture of women originated from the past of the Kyrgyz people. An analysis of the position of women at least from the end of the 19th to the beginning of the 20th centuries. fully gives an objective assessment of their modern socio-cultural image. During this period, fundamental changes took place in the life of the Kyrgyz people, in including women. Their whole way of life has changed, starting with intra-family relations, everyday life, employment, to thinking, psychology.

Негизги сөздөр: элеттик аял, социалдык-маданий образ, жашоо образы, үй-бүлөлүк мамилелер, жашоо образы, иш менен камсыз кылуу, бала бакча, көп улуттуу чөйрө, аялдын ролу.

Ключевые слова: сельская женщина, социально-культурный облик, быт, семейные отношения, образ жизни, занятость, детский садик, полиэтническая среда, роль женщины.

Key words: rural woman, socio-cultural image, way of life, family relations, lifestyle, employment, kindergarten, multi-ethnic environment, the role of a woman.

Все эти преобразования были связаны с Великой Октябрьской революцией 1917 г. В последнее время историки и многие политические деятели неоднозначно оценивают события тех дней. Мы же можем только констатировать их прогрессивное значение для кыргызских женщин, о чем свидетельствуют многочисленные факты. Самым важным и значительным из них является обеспечение законодательными актами основных прав и свобод женщин. Законы о 8-ми часовом рабочем дне, равной оплате за труд независимо от пола, об охране женского и детского труда, увеличении брачного возраста, о праве на образование и многие другие в основном обеспечили их правовую защиту.

Во многом изменилась и традиционная форма ведения домашнего хозяйства, что привело к высвобождению женщин от многих трудоемких дел по дому и активному участию ее в общественном производстве. Занятость женщин в общественном производстве была вторым грандиозным завоеванием Октябрьской революции. Коллективизация сельского хозяйства в Киргизии, так же, как и в других республиках Средней Азии, проходила в условиях ожесточенной, классовой и политической борьбы. Нелегко было освободить женщину от многовековых, угнетающих традиций, чтобы привлечь ее в общественное производство. Пришлось вести длительную, повсеместную агитационно-пропагандистскую работу. Многих женщин, за стремление, желание работать в хозяйстве колхозов и совхозов избивали мужья. Только благодаря последовательной политике, внедрение в жизнь законов о правах женщин дали положительные результаты, но весь этот процесс занял более десятка лет. Не обошлось и без жертв, в частности, славная дочь кыргызского народа Уркуя Салиева за свою активную общественную работу, агитацию среди женщин и непокорность была убита врагами Советской власти [1].

Еще одним немаловажным событием в жизни кыргызских женщин стало появление детплощадок и яслей. Такое веяние нового времени способствовало высвобождению их от многих трудоемких домашних дел по уходу за ребенком. Если учесть при этом многодетность кыргызской семьи, то нетрудно понять значение данных учреждений в вовлечении женщин в общественное производство. В республике детплощадки и ясли начали появляться в начале

30-х годов: если к 1928 г. функционировало 16 детских площадок, то в 1930 г. их число увеличилось до 80, а в 1930-1931 гг. их было уже 150 на 5011 детей; если в 1928 г. было 7 детских садов, то в 1930-1931 гг. уже 30. В 1932 г. в республике было организовано 44 детских площадок, 197 детских яслей, в которых дети коренной национальности составляли 76 % [2].

Таким образом, все эти изменения, произошедшие в результате Октябрьской революции и в последующие годы, привели к таким достижениям в решении женского вопроса в республике, как наличие законодательных актов, защищающих основные права и свободы женщин; возможность получения среднего и высшего образования и достижения высокого уровня образованности; участия женщин в общественном производстве; создание условий для развития семьи. Перечисляя вышеуказанные достижения, преимущества новой жизни, тем не менее нельзя отрицать того, что кыргызские женщины все еще довольно прочно были связаны со своим прошлым. Неосознанно, в зависимости от обстоятельств, оно в той или иной мере накладывало отпечаток на их современную жизнь.

На социально-культурное развитие сельских женщин огромное влияние оказывает быт. Являясь сложным социальным действием, он в процессе общественной практики всесторонне влияет на их мировоззрение и поведение, формирование духовного и морального облика, в конечном счете определяя и их культурные потребности [3]. Например, проникновение достижений технического прогресса, механизации и электрификации в быт сельских женщин высвободили их от многих трудоемких домашних дел, оставив свободное время для досуга, воспитания детей, повышения образования, культуры, а также участия в общественном производстве.

Необходимо также признать, тот факт, что в 70-80-е гг. иметь в доме настенные ковры, напольные покрытия фабричного изготовления было престижным, «модным», поэтому эта категория женщин относительно меньше пользовалась национальными предметами домашнего обихода.

Это дает основание сделать вывод о том, что сельские семьи являются не только хранителями национальных предметов домашнего предназначения, но и продолжают изготавливать их. В сохранении традиций изготовления основная роль принадлежит женщине. Именно в семье и в основном через женщину происходит передача информации между поколениями в области материальной культуры и она является как бы экспертом в этой области. Женщина – главное действующее лицо в организации этнически окрашенной микросреды обитания всего комплекса предметной сферы [4].

Устойчивостью обладают в селах национальные традиции в приготовлении и потреблении пищи. Как известно, пища наиболее консервативный элемент материальной культуры, в которой накоплен богатый опыт поколений по освоению ими среды обитания, приобретению трудовых навыков и наиболее рациональных приемов ведения домашнего хозяйства. Здесь необходимо отметить, что национальные традиции кулинарии больше сохраняются в моноэтническом регионе. Так, в Нарынском регионе женщин, предпочитающих готовить национальные блюда каждый день, насчитывается 58%, тогда как в полиэтническом регионе Чуйской и Иссык-Кульской областей их чуть более 40%, так как кыргызы больше готовили блюда русской, дунганской и уйгурской национальностей. Приготовление национальных блюд является традиционным по праздникам («той») по поводу прихода гостей, поминок («аш») и других семейных торжеств. Сохранение народных традиций в приготовлении пищи наблюдается и у городских кыргызов [5].

Относительно меньшая доля женщин готовящих национальные блюда каждый день, замечена в Ошской области (39%). На юге республики совместное проживание с узбеками оказало свое влияние на национальную кухню кыргызов. В данном регионе они больше готовят такие узбекские блюда, как «плов», «шооля» и т.д. Во время исследования было установлено, что во многих случаях кыргызы считали многие узбекские блюда своими национальными. Женщины более преклонного возраста предпочитают чаще готовить национальные блюда, тогда как молодежь склонна к более разнообразной пище. Следовательно можно констатировать, что среди женщин в полиэтнической среде происходят активные этнические процессы, влияющие на разнообразие кыргызской сельской кулинарии.

В последние годы повысилась благоустроенность сельских домов, то есть все сельские жители пользуются электричеством, что значительно повлияло на изменение их быта [6]. Быстрыми темпами развивается такой вид коммунального обслуживания, как газификация жилого фонда. Однако в сельской местности она осуществляется в основном не сетевым газом, а баллонами, поэтому в полной мере проблемы отопления, снабжения водой [7] и другие виды услуг на селе еще не решены [8]. Именно эти виды коммунальных услуг вызывают особую неудовлетворенность сельских женщин.

Одним из показателей развития бытового обслуживания является объем реализации бытовых услуг в расчете на одного жителя и по нему сельская местность Кыргызстана значительно отстает от городской. Объем бытовых услуг, оказанных сельским жителям, значительно возрос в 80-е годы, но в 1990 г. он был в 1,8 раза выше, чем в 1985 г. (в городе - в 1,9 раза) [9]. Однако, между городом и селом в этом отношении сохранились существенные различия [10].

Особенностью кыргызской семьи, проживающей в сельской местности, является многодетность, в среднем она состоит из 5,8 чел. (в городе – 3,9) [11]. При этом почти вся нагрузка по уходу за детьми ложится на женщину. Это связано прежде всего с разделением труда в семье, в котором сохраняется традиционная регламентация. На момент опроса менее трети опрошенных женщин отметили участие мужа в ведении домашнего хозяйства, в воспитании и уходе за детьми. В этой связи, при нынешнем уровне быта, сельская женщина остается вынужденной больше времени тратить именно на детей. В этой области многие проблемы быта по-прежнему остаются нерешенными. Различия в количестве детей и размере семей, как известно, в определенной степени влияет на характер развития этнокультурных процессов [12].

Одним из важных факторов изменения образа жизни сельских кыргызов является расширение сети дошкольных учреждений и улучшение условий пребывания в них детей. Несмотря на то, что в селах республики с 1985 по 1990 гг. число постоянных дошкольных учреждений выросло с 811 до 1072, а детей в них с 71 тыс. до 98,7 тыс., они все еще остро нуждаются в их увеличении [13]. Это объясняется тем, что при переходе экономики к рыночным отношениям из-за нерентабельности было расформировано большинство колхозов и совхозов, что повлекло за собой одновременное закрытие и дошкольных учреждений, находившихся на их балансе. Так, с 1990 г. их число настолько резко сократилось, что вынуждает кыргызских сельских женщин значительное время уделять уходу за детьми и, соответственно, меньше времени остается у них для удовлетворения своих культурных, духовных запросов. Все эти колоссальные изменения в быту кыргызской сельской женщины произошли в относительно короткий исторический период и поэтому в этой сфере, особенно в материальной культуре, хотя и в ослабленном виде, но все же продолжают доминировать

национальные традиции. В значительной мере они сохраняются и передаются новому поколению благодаря женщине. Степень существования и устойчивости этих и других традиций в последующие десятилетия во многом зависели от ее уровня образования, квалификации, этнической среды обитания и от меры участия в общем процессе социально-экономических преобразований, урбанизации и индустриализации.

Таким образом, за последние 80-90 лет XX века быт кыргызской сельской женщины значительно изменился. Относительно городских их сельские сверстницы остаются более загруженными домашними делами, заботой по уходу за другими членами семьи. Решение всех этих проблем в положительную сторону увеличило бы свободное время женщины, которое она могла бы использовать для более эффективного воспитания детей, а также не только для досуга, но и для роста своего уровня образования и культуры. Свободное время - это большое социальное завоевание, ведь оно выступает как мера общественного богатства, поскольку используется для образования, интеллектуального развития, выполнения социальных функций, общения, культурного обмена.

Таким образом, подводя итоги, мы можем констатировать следующие изменения, произошедшие в результате Октябрьской революции и в последующие годы, которые привели к нижеследующим достижениям в женском вопросе:

наличие законодательных актов, защищающих основные права и свободу женщин обществе;
возможность получения образования;
привлечение женщин в общественное производство;
переход к оседлости;
взаимосвязь изменения типа жилища и появления новых бытовых предметов, эволюция традиционной формы ведения домашнего хозяйства;
высвобождение женщины от трудоемкости домашнего быта;
увеличение свободного времени для досуга, повышения культурного уровня.

Список использованной литературы:

1. Советская Киргизия. - 1981. - 16 февр.
2. Социальная сфера: Преобразование условий труда и быта. – М.: Наука, 1988. – С. 189.
3. Женщина и свобода: пути выбора в мире традиций и перемен: Мат. Междун. Конф. 1993 г. – М.: Наука, 1994. – С. 202.
4. Исаева Г.Б. Социально-культурное развитие кыргызского населения г. Бишкек в 80-х начале 90-х годов (по материалам этносоциологического исследования): Автореф. дисс....к-ин.ист.наук. – Алматы, 1996. – С. 1.
5. Кэтлин Кунас. Женщины и экономические перемены в Кыргызстане: механизмы выживания и отношения к мерам социальной политики. – Бишкек, 1993. – С. 16.
6. Асанканов А.А. Социально-культурное развитие сельского населения Кыргызстана (на материалах этносоциологических исследований). – Фрунзе, 1986. – С. 27.
7. Социальные аспекты развития села в Кыргызской ССР. – Фрунзе, 1988. – С. 14.
8. Рассчитано нами по: Народное хозяйство СССР в 1990 г. - М.: Финансы и статистика, 1991. - С.158.
9. Асанканов А.А. Указ. работа. - С. 27.
10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г./Данные Стат.комитета Кыргызской Республики. – М., 1989. – С.14.

11. Асанканов А.А. Указ. работа. - С. 19.
12. Женщины Киргизской ССР. Стат. сб. – Фрунзе, 1990. – С. 46.
13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г./Данные Стат.комитета Кыргызской Республики. – М., 1989. – С.14.

Рецензент: д.и.н.,и.о профессора Жоошбекова А.Р

УДК:392.51

Таштанбекова М.Т.

И.Арабаев атындагы КМУ, Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасы, магистрант

Таштанбекова М.Т

КГУ им. И.Арабаева, кафедра Истории Кыргызстана и этнологии, магистрант

Tashtanbekova M.T

KSU them. I. Arabaeva, Department of History of Kyrgyzstan and Ethnology, master student

**КЫРГЫЗ-АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН ТАМАК-АШТЫ ДАЯРДОО ЖАНА АНЫ
ТАРТУУДАГЫ ЖАЛПЫЛЫКТАР
ОБЩИЕ ЧЕРТЫ ТРАДИЦИЙ ПРИГОТОВЛЕНИЯ ПИЩИ И МЯСО КЫРГЫЗСКО-
АЛТАЙСКИХ НАРОДОВ
COMMON FEATURES OF COOKING TRADITIONS AND MEAT OF THE KYRGYZ-
ALTAI PEOPLES**

Аннотация: Макалада кыргыз жана алтай элдеринин тамаш-аш даярдоо жана тартуу салтындагы жалпылыктар каралган.

Аннотация: В статье рассматриваются общие черты традиций приготовления, подачи пищи и мясо кыргызско-алтайских народов.

Annotation: The article discusses the common features of the traditions of cooking, serving food and meat of the Kyrgyz and Altai peoples.

Негизги сөздөр: эл, каада-салт, этнос, улут, кыргыз, алтай, тамак-аш, эт-сүт, кымыз, мал, чарбачылык.

Ключевые слова: народ, традиция, этнос, нация, кыргыз, алтай, пища, мясо-молоко, кумыз, скот, хозяйство.

Key words: people, tradition, ethnos, nation, Kyrgyz, Altai, food, meat and milk, koumiss, livestock, economy.

Кыргыз жана алтай элдериндеги көптөгөн каада-салттардын анын ичинде тамак-аш даярдоо, ошондой эле аны тартууда окшоштуктардын басымдуулук кылуусу эки элдин тамырынын бир экендигин далилейт. Эки элдин улуттук тамак-ашын салыштырып талдоонун негизининде аларда эт-сүт азыктарын кеңири пайдалануу боордош эки элде мал чарбачылыгы негизги чарбаны түзгөндүгүн айгинелейт.

Тамак-аштын негизин эт жана сүт түзгөндүгүн тарыхый булактарда: «Бээнин этин жешип, сүтүн ичишет» - деп белгиленет [3, 6]. Этти даярдоонун техникасы жана көптөгөн тамактардын аталыштары да окшош. Өзгөчө пайдаланылуучу тамактар сүттөн жасалган, мисалы, быштак - (кыргыз, алтай) - ачыткысыз сыр. Бул азык жаңы кайнатылган сүттөн даярдалып, каймак же айран аралаштыруу менен ачытылган. Андан сырткары айрандан

(кыргыздарда - сүзмөдөн), Чүй алтайлыктарында айрак, түштүк алтайлыктарда чегенден курут даярдалган. Курут узак мезгилге сакталган учурда да өзүнүн аш болумдуулук касиеттерин жоготкон эмес. Куруттан кыргыздарда да, алтайлыктар да суюк формадагы тамак даярдашат. Бул тамак-аш тууралуу адабияттарда окумуштуулардын байкоолору жөнүндө маалыматтар берилген. 1947-жылы С.Руденко Пазырык коргондорунун катмарынан казуу иштерин жүргүзгөндө атактуу маркум менен кошо көмүлгөн тоң азыктары ошондой эле тамак-аш азыктары жегенге жарактуу болгон.

Алтайлыктар менен кыргыздарда кайнатылган жана чийки сүттөн каймактын жасалышы жана аталыштары да бирдей болгон. Койдун сүтүнөн узакка кайнатуу менен жасалган кычкыл быштак - эжигей жана айрандын сары суусун сыгыруу менен алынган сүзмө даярдоо ыкмалары да бирдей болгон. Сүзмөнү сорпо менен бирге, кээде кургатылган түрдө да колдонушкан. Сүттөн жасалган башка азыктардын да аталышы жана бышыруу техникасы дал келген – катык, чалап – сууга суюлтулган айрандан жасалган суусундук, сарымай, карынмай – эриген май, ошондой эле аталышы боюнча дал келбеген, бирок даярдоо ыкмалары жагынан окшош болгон: жуурат - (кырг.) - койдун сүтүнөн жасалган суусундук ж.б.

Айран - (кыргыздарда) жана айрак же чеген (алтайлыктарда), ошондой эле кымыз эки элдин эң сүйүктүү жана кеңири таралган суусундуктар болгондугун XIX-кылымда В.И.Вербицкий да жазган [2, 62].

Кыргыздардын жана алтайлыктардын рационундагы тамактары байыртадан эле мезгилдүү болуп келген. Жаз-жай айларында негизинен сүт азыктары колдонулган. Күзүндө жана кышында негизинен эт басымдуулук кылган. Кыргыздардын тамак-аш режиминин сезондук мүнөзүн С.М.Абрамзон да белгилеген: «Жылуу мезгилде тамак-аш сүт азыктарына негизделген, ал эми кышында ундан жана дан азыктары басымдуулук кылган», аларга кээ бир сүт азыктары (сыр, май, туздалган быштак) кошулган [1, 152].

Майрамдарда (бала төрөлгөндө, үйлөнүү үлпөтүндө ж.б.), курмандык чалганда, андан тышкары сөөк коюу каада-салттарында (сөөк коюу, эскерүү ж.б.у.с.) да эт тартуу эки элдин негизги жана милдеттүү тамагы болгон. Ошондуктан алтайлыктар менен кыргыздарда конокторду кабыл алууда эт бөлүштүрүү салты кылдат иштелип чыккан жана негизинен алар бири-бирине дал келген. Окумуштуулардын айтымында, аталган салт көптөгөн көчмөн түрк-монгол элдеринде да бирдей болгон.

Чынында эле, алтайлыктар менен кыргыздарда Н.И.Ильминский сүрөттөгөн этти конокторго, туугандарга бөлүштүрүү салтында кээ бир айырмачылыктарга карабастан ушул күнгө чейин сакталып келген. Мисалы, Алтайда койдун башы конокко сый-урмат катары тартылбайт. Койдун башынын ар кайсы жери, мисалы, кулагы же таңдайы менен балдарды ооз тийгизүү салтка айланган. Ошол эле учурда балага тарбия-жакшы тилектер айтылат. Мисалы, балага кулак тартууда: “Уккур бол!” – “Кулагың курч болсун” - деп тилек кылышкан. Таңдай балага берилбейт, көбүнчө эркек балага. Ал эми (баштын) ээси аларды баланын сунулган алаканына ыргыткан, балдар аны кармап алууга тийиштүү болушкан. Ошол эле учурда: “Бай бол! Баатыр Бол! Чечен Бол! Бек Бол! Ус бол! Ошондой эле - Баатыр бол! Бай бол! Күчтүү бол! Акылдуу бол! Чебер бол! Бекем бол! ж.б.” дегендей жакшы тилектер айтылган, ушундай тилектер айтылып жатканда бала ыргытылган таңдайды кармап алууга тийиштүү болгон. Ал эгерде кармап алса тилеги орундалат деп ишенишкен.

Алтайда майда мүйүздүү жаныбарлардын башын жегенде дагы эле мындай тыюу сакталып турат: текенин көзүн бир адам жеш керек, эч качан башка менен бөлүшпөө керек. Бул тыюу мындайча түшүндүрүлөт: теке – күчтүү, агрессивдүү жаныбар, анын көзүн жеген

эки адам душман болуп калышы мүмкүн. Ошол эле учурда, бир койдун көзүн эки ортодо бөлүшүүгө тыюу салынган эмес, ал тургай, үндөгөн, анткени, кой - тынч жана бейпил жаныбар.

Коноктордун арасында устукандарды бөлүштүрүү этикетиндеги дал келүүчүлүктөрдү изилдөө мезгилинде С.М.Абрамзон белгилеген. Алар ушул күнгө чейин бар, ошондуктан анын байкоолорун толугу менен келтирүү кызыктуу: “Алтайлыктар менен кыргыздардын тамак-ашында андан да көп окшоштуктар бар. Даярдоо ыкмаларында жана сүт азыктарынын ар кандай түрлөрүнүн аталыштарында көп окшоштуктар кездешет. Булар кайнатылган сүттөн жасалган ачыткысыз сыр - пыштак (кыргыздарда - быштак), сырдын өзгөчө түрү - эшгей (кыргыздарда - эжигей), койчуларга тамак болгон сүт азыктары (коорчок) ж.б. эт тамактары, кыргыздарга жана алтайлыктарга кеңири таралган тамактарды белгилей кетүү керек жөргөм (алт.жоргом) - өпкөдөн, ашказандан кесилип, койдун чучугуна салынуу менен жасалат. Керчөө, кирсен – (кырг.), керсен (алтай) – койдун төшүнүн учу жагынан жүнү жана майы менен кесилип чокко какталып жасалган эт кесими. Андан сырткары чучука кан жана боорду эзип, салуу менен жасалган быжы ж.б. Андан сырткары алардын дан өсүмдүктөрүнөн жасалган тамактарында да окшоштуктар кездешет. Байыркы мезгилдерде кыргыздар менен алтайлыктар кымыз жасаону да жакшы өздөштүрүшкөн. Түштүк кыргыздарында (өзгөчө ичкиликтер деп аталган уруулук бирикмесинде), ошондой эле алтайлыктарда эттин эң жакшы бөлүгү “уча” - деп аталгандыгы чоң кызыгууну туудурат) [1, 7].

Өзгөчө конокторго арналган эң жакшы устукан болуп – уча гана эмес, жамбаш сөөк – жамбаш (кыргыз), - жалмаш – (алт.), ошондой эле жамбаш сөөгү да эсептелинген.

Ошондой эле, С.М.Абрамзон сүрөттөгөн керчөө - (кырг.), керзен - (алт.) азыркыга чейин эки элде даярдалат жана пайдаланылат. Алтайлыктар кандан жасалган колбасаны кабыгына карап, ал ичеги толтурулган болсо - моонду кан, эгерде кан толтурулса жумурлу кан деп аташат. Жөргөм ошондой эле башка эт жана ичегилерден жасалган тамактар жөнүндө XIX-кылымда В.И.Вербицкий маалыматтарында жазган: “Алардын улуттук тамактары бар: терьгом (транскрипциясы сакталган) деп аталып, ал төмөнкүдөй даярдалат: чийки койдун жүрөгүнөн, боорунан, өпкөсүнөн, уйдун этинен жана майынан узун кесип алышып, аны менен койдун чучугун толтуркан, андан кийин аны сууга кайнатышкан же куурушкан. Андан сырткары алар койдун ичегисине ар кандай малдын эттерин ошондой эле пияз, жарма кошулган кыйма-колбасаларды да жасашат”. Кыргыздарда кандан жасалган колбасасы - быжы көбүнчө сокур ичегиден дан эгиндерин (күрүч), чабылган боорду, куйрук майын, пиязды, татымалдарды ж.б. кошуу менен жасалган. Жогорудагы жасалган тамак-аштардын жосоодо негизинен кой эти пайдаланылынган.

Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе эки элде жылкынын этиинин өтө жогорку деңгээлде баалауунусу эчептелинет. Жылкы этиинин сый устукандарынын бөлүнүшү гана эмес, жалынын, төшүнүн, ичеги-карындан жасалган тамак-аштар казы, чучук, ичеги - карта ж.б. аталыштары да дал келет. Уй эти да кеңири тамак-аш жасоого пайдаланылынган, бирок койдун же жылкынын этиндей бааланган эмес. Майрамдарда, той-аштарда же ырым-жырымдар негизинен койдун же жылкынын эти пайдаланылынган.

Дандан жасалган жарма тамактары жөнүндө маалыматтар эки элдин фольклорунда байыркы замандан бери эле эскерилип келген. “Эр-Төштүк” эпосунда Жолой баатырдын буудайды пайдалангандыгы жөнүндө маалыматтар берилген:

Бул маалыматтарды Енисей кыргыздары тууралуу жазма булактар да тастыктайт: “Алар таруу, арпа, буудай ошондой эле гималай арпасын да айдашат ж.б.. Ун кол тегирмендер менен

тартылат; нан үчүнчү айда себилет, тогузунчу айда жыйналат. Шарап боткодон ачытылат. Дарактын мөмөсү жок, бакча жашылчасы жок. Жылкылары жакшы багылган жана бийик. Алардын эң жакшылары катары катуу күрөшкөндөр эсептелинет. Төөлөр жана уйлар бар, бирок уйлар жана койлор басымдуулук кылат. [3, 5]. Ушул эле маалыматтарды Н.В.Кюнер кененирээк берген: «беш нан болгон эмес (күрүч, таруу, арпа, буудай, төө буурчак), негизинен арпа, буудай, сары таруу, кара куурай уругу гана бар».

“Үчүнчү айда тынымсыз жер айдашып, эгин айдашат, сегизинчи-тогузунчу-айда оруп (жыйнашат), суусундук үчүн ботко кайнатышат, андан арак ачытышат. Буудайдан (б.а. аны адамдар айдаган) тегирмен таштарынын жардамы менен ун жасашат. Ажо нанды тамак менен кошуп пайдаланышат. Ал эми каратылган уруктар эт, жылкы, төө этин гана жешет, башка эч нерсе жешпейт” [3, 16-17].

Айыл чарбасы менен алар сейрек учурларда гана алектенишип, айыл чарбасы чарбалык түзүмдүн аз гана бөлүгүн ээлеп турган. С.М.Абрамзон XIX-кылымдын ортосунда, мисалы, “Памир жана Каратегин кыргыздарында ун белгисиз болгон. Ун алынып келип калганда, андан алар нан жасашпай, андан ботко бышырып коюшкан” [1, 152].

В.Радлов, XIX -кылымда Алтайды кыдырып дан эгиндерин айдоо аянты көп аянтты ээлегендигин, негизинен арпа гана айдала тургандыгын белгилеген. Алтайлыктар да, кыргыздар да талканды арпадан даярдашкан. Кол тегирмендин ташында майдаланып, куурулган дандан талкан даярдалган. Талканды (алт., кырг.) кайнак сууга аралаштырышып, туз, сүт, май кошулган

боткону жасашкан. Талканга ырааттуулугу боюнча абдан жакын кыргыздардын фольклорунда көп маалыматтар берилген азык болуп – кулазык эсептелинет. Күл эки элдин тилинде бирдей аталат, ал эми азык, азык-түлүк – тамак-ашты билдирет. Кыргыздардын фольклорунда кулазык ундан эмес эттен жасалгандыгы белгиленген [5, 152].

Р.З.Кыдырбаева кулазык жылкынын этинен жоокерге жортуулга чыкканда жасалган, андан сырткары жоокердин минген атына да чөптөн кулазык жасалган деген пикирди айткан. Жылкынын этинин анча майлуу эмес бөлүгүн алгач жука кесип алып кургатышкан, андан кийин аны кайнатып, бышырышып кайра кургатышкан. Кургатылгандан кийин аны майдалап талканга айландырышкан. Ушундай жол менен даярдалган күл азыкты текенин терисинен жасалган баштыкчага салышып, андан кийин аба кирбегендей кылып анын оозун тигип салышкан. Баштыкчаны куржунда сакташкан же болбосо кийимге тигип коюшкан. Бир аш кашык “күл азыкты” кайнак сууга эритип, ичүү эле күч-кубат берген. “Манас” эпосунун В.Радлов жазып алган вариантында да кургатылган күл азыка белгилүү бир “дуум” чөп кошулуп, мунун баары “жибек электен” өткөрүлөт деп айтылат. Жылкыга “күл азык” жогорку колориялуу, дарылык касиети бар “мөөр чөптөн” даярдалган. Чөптү майдалап, кургатып, анан ат жабдыкка тигип коюшкан [2, 82].

Алтайлыктар менен кыргыздар дан эгиндеринен жасалган суусундуктарды бирдей аташкан: бозо - таруудан, жарма арпадан. Бозо азыр Алтайда унутулуп калган, бирок адабиятта ал жөнүндөгү кабар өз убагында кеңири колдонулган суусундук катары сакталып калган. Илгери кыргыздар сүт арагын да Алтайлыктарга окшош арпа машасынан жасашкан. Бул тууралуу «Манас» эпосунда маалымат кездешет. Кочо - (алт.), көжө - (кырг.), - арпа акшагынан шорпого бышыруу менен жасоосу да дал келет. Тамактын аталышы да бир: ботко, эки тилде сакталган. Азыр алтайлыктар да, кыргыздар да каалаган боткосун ушинтип аташат.

Эки элдеги сакталган салт боюнча үйгө кирген адам милдеттүү түрдө даам татууга тийиштүү болгон. Алтайлыктар менен кыргыздардын турмушунда укмуштуудай окшоштук

бар. формасы жана даярдоо техникасы боюнча бирдей. Бул кымыз куюу үчүн жасалган - көөкөр, алтайлыктарда тажуур деп аталат. Формасы боюнча да, жасоо техникасы боюнча да, айырмачылыктар табылган эмес.

Фольклордук маалыматтар XIX-XX-кылымдардагы талыкпаган изилдөөчүлөрү В.В.Радлов жана С.М.Абрамзондун көрүнүктүү изилдөөлөрү менен тастыкталат.

Көчмөн турмушка байланыштуу идиш-аяктарды өздөрү менен кошо алып жүрүүсүн В.Радлов: “Алтайлыктар бардык мүлкүн ат менен гана ташыгандыктан, керектүү буюмдарын ат куржунга (арчпак же арчымак) салып ташып жүрүшөт. Бул катуу булгаары капталдарынын үстүнө жип менен байланган жумшак иленген жапайы эчкинин терисинен тилке тигилип, ал бууп коюуга ыңгайлуу болгон. Каптын кууш капталдарында туурасынан өтүүчү аркан үчүн жумшак кайыш тигилип, алар атка бекитилген.

Каптар боз үйлөрдүн ичине кууш капталдары менен тизили коюлат. Кээ бир боз үйлөрдө кырктан ашык ушундай баштыктарды көрдүм, аларда кийим-кече, идиш-аяк, килем, жууркан, кийиз, түрдүү кооздуктар, терилер, чай, ооздук, кайыш, аркан ж.б. бар. Бул мүлктүн баары бул жерде, кудайлар тарабынан зыяндан коргоп тургандай турат.

Кире бериштин эркек тарабында ошондой эле боз үйдүн чатырынын жанында эркекке тиешелүү болгон нерселердин бардыгы: мылтык, октор, ат жабдыктары, ээр, таңгак ээр, камчы ж.б.у.с. жайгаштырылган. Ал боз үйдүн оң жагындагы эпчи тарабында аялдарга гана тиешелүү оокаттар: аялдардын ат жабдуулары; анан эшикке жакыныраак - бардык тиричилик буюмдары жана ашкана идиштери: казан, жыгач табак, кайың отургучтар, таш тегирмендер, кайыңдын кабыгынан жасалган жалпак үкөктөр, аралаштыргычтар, саан үчүн чакалар, самогон сүзгүчтөрү, арак (тажуур) үчүн булгаары көөкөрлөр) жана сүт, айран, кымыз сактоо үчүн чоң булгаары буюмдар сакталган. Очоктун жанында, адатта, бешик, анын бир капталында эки кыска буту бар кайыңдын кабыгынан жасалган узун себет жайгашкан. Баланы тербетүү үчүн боз үйдө илинген аркан илинип коюлган.

С.М.Абрамзон кыргыздардын этнографиялык байланыштарын изилдөө менен, мындай деп жазган: «Кыргыздар сакталып калган же жакында эле колдонулбай калган көптөгөн идиш-аяктар жана тиричилик буюмдары (чоң жалпак түбү жыгач чөйчөктөр жана табактар, табак салуу үчүн кутулар, чырактар, жыгач бешик, ж.б. .), формасы жана ал тургай материалы боюнча (мисалы, арча жана Тянь-Шань карагайы) Тянь-Шандагы хунн, усун жана түрк көрүстөндөрүнүн тиешелүү объектилерине толугу менен окшош. Ушундай эле окшоштуктарды жабдыктын бөлүктөрүндө жана анын жасалгаларынан да байкоого болот» [1,124]. Кыргыздардын материалдык маданиятында «...Түштүк Сибирь элдеринин маданиятына жакындаткан бир катар элементтер так аныкталган» [1, 124]. Ушундай эле окшотуктар боз үйдү жасоо материалдарында жана кийим-кечесинде, ат жабдыктарында, идиш-аяктарында жана буюмдарында кездешет. Алтайлыктар арасында кийиздерди тоголоктоодо кээ бир учурларда жылкылар да колдонулган. Ал эми Шинжаң кыргыздары болсо топоздорду пайдаланышкан. Кыргыздарда кымыз куюлуучу булгаары идиштин формасы (көөкөр) алтайлыктар сүт арагын сактаган жана ташып жүргөн булгаары идиштин (кокур, тажуур) формасы окшош болгон.

Ошентип, тамак-аш жана тиричилик буюмдарында көптөгөн параллелдерди жана таң калыштуу окшоштуктарды байкоого болот. Атар эле эмес, сүт, эт, ундан жасалган тамактарды даярдоо ыкмалары да окшош. Ушундай эле көрүнүштөрдү жыгачтан, металлдан жана булгаарыдан жасалган үй идиштеринен да көрүүгө болот. Толугу менен ширеңке жана

ат жабдыктары. Демек, жогорудагы параллелдердин бардыгы этникалык тарыхта гана эмес, материалдык маданиятта да жалпы тамырларынын бир экендигинен кабар берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990,- 480 с.
2. С. Алымкулова. Кыргызско-алтайские этнокультурные связи - Бишкек, 2013. - С.120.
3. Восточные авторы о кыргызах / (Сост., введение и коммент. О.Караева) – Б., “Кыргызстан”, 1994. – 97
4. Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившийся у киргизов. Пояснение одного места в Истории моголов Рашид-Эддина [письмо Н. И. Ильминского к П. С. Савельеву]. СПб., [1860].
5. Мелиоранский П., Памятник в честь Кюль-Тегина, – ЗВОРАО, 1899, т. XII, вып. II–III, стр. 64.
6. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. - 749 с.

Рецензент: т.и.д., профессордун м.а. Усупова Н.С.